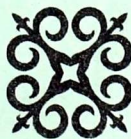


74.261.4(2-1с) / жп
Т 13 Тагаева З., Акматова А.

ЖАТ ЖАЗУУЛАР ЖҲЙНАГЫ

Окутуу өзбек, орус, тажик тилдеринде жүргүзүлгөн
мектептердин V-XI класстары үчүн



Ош – 2011

74.261.4(2-кш)көр

T13

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ
ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ

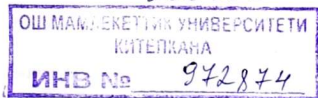
Тагаева З., Акматова А.

ЖАТ ЖАЗУУЛАР ЖЫЙНАГЫ

*(Окуу орус, өзбек, тажик тилдеринде жүргүзүлгөн
мектептердин V-XI класстары үчүн)*

Толуктоо менен 2-жолу кайрадан иштелди

208 846



Ош – 2011

ББК 74.261.4

Т-12

Кыргыз билим берүү академиясынын окумуштуулар кеңеши тарабынан бекитилген.

Жооптуу редактору: *С. Рысбаев* – Педагогика илимдеринин доктору, профессор

Сын-пикир ээлери: *Б. Абдухамидова* – ББАнын илимий кызматкери, п. и. к.

Э. Жээнбекова – Ош шаарындагы №39 мектептин мугалими, эл агартуунун мыктысы

Т-12 **Жат жазуулар жыйнагы:** (Окутуу орус, өзбек, тажик тилдеринде жүргүзүлгөн мектептердин V-XI класстары үчүн).

Тагаева З., Акматова А. – Ош, 2010.

Толуктоо менен 2-жолу басылышы.

Жат жазуулар жыйнагы окутуу орус, өзбек, тажик тилдеринде жүргүзүлгөн мектептердин кыргыз тил мугалимдерине жана филолог-студенттерге арналат.

ISBN 9967-505-94-X

© Тагаева З., Акматова А., 2011

КИРИШҮҮ

Кыргыз тилин мамлекеттик тил катары мектептерде билим берүүнүн методикалык концепциясында¹ жана мамлекеттик стандарттарында² анын коммуникативдик милдеттери, негизги багыттары аныкталып, олуттуу көңүл бөлүү менен анын актуалдуу маселелери белгиленген.

Ошондой эле, 2008-жылдын 26-июнунда КРнын Жогорку Кеңеши тарабынан «Кыргыз тилинин орфографиясынын жаңы редакциясынын» бекитилиши, ал эми 2009-жылы КРнын президентинин алдындагы мамлекеттик тил комиссиясы тарабынан окумуштуу К. Карасаевдин «Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгүнүн» толукталып кайрадан жарык көрүшү да өлкөдөгү маданий жактан да, өзгөчө ийгиликти жаратуу менен жалпы элдин сабаттуулугу жана интеллектуалдуулугу үчүн чоң жетишкендик болду.

Өлкөдөгү башка улуттук мектептерде кыргыз тилин атайын предмет катары илимий-методикалык закон-ченемдердин негизинде окутуу менен анын социалдык-саясий функцияларынын кеңейишине жана жалпы коммуникативдик маданияттын өсүп-өнүгүшүнө тикеден-тике таасирин тийгизет. Ошондой эле, кыргыз тилинин мамлекеттик приоритетин көтөрүү жана анын статусун чыңдоо үчүн улуттук мектептерде эмгектенген кыргыз тил мугалимдерине чоң жоопкерчилик жүктөлөт.

Жыйнак окутуу орус, өзбек, тажик тилдеринде жүргүзүлгөн мектептерде мамлекеттик тил боюнча билим берүү ишин жеңилдетүү жана жогоркудай закон-ченемдерин, жоболорун эске алуу менен кыргыз тил мугалимдеринин педагогикалык кызматына методикалык зарыл жардам көрсөтүү анын негизги максаты болду.

¹ Окуу орус, өзбек, жана тажик тилдеринде жүргүзүлгөн мектептерде кыргыз тилин окутуунун концепциясы. «Кутбилим» газ. 2010, 3-декабрь.

² Кыргыз Республикасынын мектептеринде предметтик билим берүүнүн мамлекеттик стандарттары. Бишкек, 2006.

Кыргыз тилин мамлекеттик тил катары окутууда окуучулардын кептик ишмердүүлүгүн өстүрүү жана аны калыптандыруу иш-аракеттери мугалимдин педагогикалык кызматынын өзөктүк мазмунун түзгөндүктөн, алардын жазуу, сүйлөө, окуу, угуу жана которуу билгичтиктерин арттыруу негизги милдеттерди билдирип турат. Албетте, окутуу орус, өзбек, тажик тилдеринде жүргүзүлгөн мектептерде окуучулардын жазуу ишмердүүлүгүн өстүрүү менен жалпы сабаттуулукту чыңдоо жумуштарынын жоопкерчилиги жана татаалдыгы боюнча кептин калган түрлөрүнөн айырмаланат.

Кыргыз тили боюнча жүргүзүлгөн жазуу иштеринин ар бир түрү окуучулардын орфографиялык жана пунктуациялык сабаттуулугун өстүрүүгө багытталып, окуучулардын фонетикалык, морфологиялык жана лексикалык, сөз жасоо боюнча билимдеринин негизинде калыптандырылат. Демек, кыргыз тилинин ар бир сөзүнүн орфограммасын жана сүйлөмдүн пунктограммасын туура жазуу үчүн бир гана орфографиялык эрежелер боюнча билгичтиктери жана көндүмдөрү талап кылынбастан, бүткүл адабий тилдик билимдери, жалпы маданияты мобилизацияланат десек болот.

Окуу программасына ылайык жазуу ишинин бир түрүн түзгөн жат жазуу жумуштары этаптык мүнөздө үйрөтүлүп, өзгөчө окутуу принциптери менен уюштурулат.

Жат жазуу ишин жүргүзүүдө окуучулардын орфографиялык жана пунктуациялык жалпы сабаттуулугунун жыйынтыгы чыгарылып, алардын билим деңгээли, жөндөмдүүлүгү байкалгандыктан, мугалимдин лингвистикалык, методикалык жана психологиялык закон-ченемдердин негизинде атайын даярдык көрүүсү менен өткөрүлүүгө тийиш.

**ОКУТУУ ОРУС, ӨЗБЕК, ТАЖИК ТИЛДЕРИНДЕ ЖÜRГүЗүЛгөн
МЕКТЕПТЕРДЕГИ ЖАГ ЖАЗУУНУН МЕТОДИКАЛЫК
МАСЕЛЕЛЕРИ**

Кыргыз тилин мектептерде мамлекеттик тил катары окутууда окуучулардын жазуу кеби боюнча сабаттуулугун арттыруу иш-аракеттери коммуникативдик багытта аткарылып, орфографиялык, пунктуациялык эрежелердин негизинде үйрөтүлөт. Ошондуктан окуучулардын жазуу кеби боюнча сабаттуу болуусу үчүн теориялык жана практикалык зарыл билимдерге ээ болуусу талап кылынат. Демек, үстүртөн же чала өздөштүрүлгөн материалдын негизинде жазуу сабаттуулугуна үйрөтүү кыйынчылыкты туудурат. Качан гана кыргызча графикалык тил каражаттарын (тамга, баш тамга, дефис, сызыкча, сөздөрдү бирге жана бөлөк жазуу) туура пайдаланып, тилдик коммуникативдик машыгууларын калыптандыруу менен орфографиялык эрежелерди так өздөштүргөн учурда, адабий тилдин нормасында жаза алууга мүмкүнчүлүк түзүлөт. Бул жагдайлар жазуу сабаттуулугун башка улуттун өкүлдөрүнө үйрөтүүнүн татаалдыгын жана жоопкерчиликтүүлүгүн билдирет.

Ошондуктан сөздөрдү орфографиялык закон-ченемдүүлүктө туура жазууда анын ар кандай маселелерин өз ичине камтыган тилдин негизги бөлүмдөрүнүн төмөнкү принциптери практикаланат.

1. Сөз жана сөз мүчөлөрүнүн (морфемалардын) жазылыш эрежелери.
2. Сөздөрдүн бирге, бөлөк, араларында дефистин колдонуу эрежелери.
3. Баш тамгаларды жазуу эрежелери.
4. Сөздөрдү ташымалдап жазуу эрежелери.

Булардын ар биринин өзүнчө милдети жана негиз катары таяна турган принциптери бар. Аларды кыргыз тилинин орфографиясынын жаңы редакциясынын негизинде жарык көргөн «Кыргыз тилинин жазуу эрежелери». (Бишкек, 2008), К. Карасаевдин «Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгү» (Бишкек, 2009) сыяктуу эмгектерге таянуу менен гана тактоого болот.

Орфографиялык эрежелердин колдонулушу кыргыз тилинде жалпысынан морфологиялык жана фонетикалык принциптердин негизинде жазыла тургандыгы жана пассивдүү болсо да, дифференциалдык, тарыхый принциптеринин колдонулушу окутуу ишинде эске алынууга тийиш.

Кыргыз тилин мамлекеттик тил катары окутууга арналып жат жазуулардын түрлөрү жана аны өткөрүүнүн методикалык-психологиялык негиздери боюнча атайын эмгек жарык көрө элек. Ошентсе да, чет тилин, орус тилин улуттук мектептерде окутуу жана жат жазуунун тажрыйбалык жаздыруу маселелери боюнча чыккан методикалык эмгектерге таянып, ушул жыйнакты түзүү милдети ишке ашырылды.

Кыргыз тилинде жүргүзүлбөгөн мектептердеги кыргыз тили сабактарында жат жазуулардын түрлөрүн уюштуруунун методикалык жактан бир топ өзгөчөлүктөрү бар. Анткени ар бир сөздүн жазылышынын жана айтылышынын өзгөчөлүктөрү эске алынып, аналитикалык мүнөздө үйрөтүлүүгө тийиш. Бул учурда кыргыз тилиндеги сөздөрдүн орфограммасындагы интерференциялык жана транспозициялык кубулуштары такталып, окуучулардын өз эне тилиндеги орфографиялык фактылар байланыштырылып, түшүнүктөрү аңсезимдүү бышыкталууга тийиш. Демек окуучу укканын өзүнчө кайталап, ички кебинде тактайт да, анын артикуляциясына көңүл бөлөт. Психологдордун аныктоосу боюнча окуучу мугалимдин сөздөрдү айтуу артикуляциясын туурап тактоо менен эстеп калганын жазышат.

Мектеп практикасында орфографияны окутуу курсунун негизги милдеттери болуп сөздөрдүн орфограммасын жана кыргыз тилинин орфографиялык мыйзам ченемдүүлүктөрүн үйрөтүү эсептелинет. Окуучуларды орфографиялык сабаттуулукка үйрөтүү иши кыргыз тилинин программаларында жана окуу куралдарында системалуу түрдө орфографиялык жаңы фактылар менен толукталып, төмөнкүдөй методикалык тезис колдонула тургандыгы белгиленген.

1. Орфограмма жана анын морфологиялык өзгөчөлүктөрүн окутуу;
2. Окуучулардын орфографиялык сабаттуулугун үзгүлтүксүз өстүрүү;
3. Жазууда орфографиялык эрежелерди туура пайдалана билүүгө машыгуу.

Мектептерде кыргыз тилин мамлекеттик тил катары окутууда жазуу сабаттуулугунун алгачкы этабынан тартып эле жат жазуунун түрлөрүн системалуу жаздыруунун практикалык мааниси чоң. Демек, кыргыз тилин үйрөнүүнүн татаалдыгына карабай, бардык учурда орфографиялык эрежелердин негизинде сөздөрдүн орфограммасын класстык этап менен туура өздөштүрүүгө көңүл бөлүнүп, машыктырылышы талап кылынат.

Көпчүлүк методикалык адабияттарда белгиленгендей, жат жазуу иштери эки түрдүү максатта жүргүзүлөт:

1. Жаңы орфограмманы үйрөтүү;
2. Өздөштүрүлгөн орфограмманын жазылышын текшерүү.

Жат жазуу үчүн тандалган тексттер программалык материалга тикеден-тике байланыштуу болуп, мазмуну кыргыз элинин турмушун тааныштырууга багыт берип, окуучунун таанып-билүүчүлүгүн арттыра тургандай болушу керек.

Жат жазуулар жыйнагын окуучулардын жаш өзгөчөлүктөрүн, билимдеринин өсүшүнүн этаптык баскычтары, тексттердин татаалдык деңгээлин дидактикалык жактан эсепке алуу менен өлкө таануу, коммуникативдүүлүккө тарбиялоо принциптеринин негизинде түзүүгө көңүл бөлүндү. Тексттер окуучулардын жалпы кругозорун кеңейтүүгө, тил маданиятын өнүктүрүүгө, окуучуларды интернационалдуулукка, патриоттуулукка, гумандуулукка тарбиялоого, мамлекеттин табигый, маданий эстетикалык баалуулуктарын тааныштырууга багытталып тандалды.

Мектеп шартында колдонулуучу жат жазуунун түрлөрүн үйрөтүү мүнөзүнө карай төмөндөгүдөй топторго ажыратылып классификацияланат:

1. Окуучулар тарабынан текст өзгөрүлбөй толук жазылат (*сөздүк, үйрөтүүчү, текшерүүчү, өзүн-өзү текшерүү, корүү, муун, ташымал*);
2. Тексттен керектүү сөздү же сүйлөмдү гана жазуу (*узун, эскертмелүү, түшүндүрмөлүү, терме жат жазуу*);
3. Тексттин мазмунун өзгөртүү менен жазуу (*чыгармачылык, эркин ж.б. жат жазуу*);

Мектептерде кыргыз тилин мамлекеттик тил катары окутуу сабактарында жат жазуунун төмөнкүдөй түрлөрү сунуш кылынат:

1. Сөздүк жат жазуусу.

Мугалимдин айтып берүүсү менен айрым-айрым сөздөрдү сабаттуу жазууга үйрөтүү аркылуу жүргүзүлөт. Ал көбүнчө жаңыдан өздөштүрүлүп жаткан фонетикалык жана лексикалык, морфологиялык материалдарын камтып, класстын программасына ылайык сөздөрдүн, сөз тизмектеринин орфограммасы сунушталат. Сөздүк жат жазуусу үчүн байланыштуу текст пайдаланылбайт.

2. Үйрөтүүчү жат жазуу.

Фонетикалык жана грамматикалык жаңы өздөштүрүлүп жаткан материалды (формаларды) жазуу, оозеки кепте орундуу колдонуусуна даярдоо жана көнүктүрүү максатында жазылат. Сөздөрдүн угулушу менен жазылышындагы айырмачылыктарын ажырата алуу менен жаза алуусуна ылайык текст тандалат.

3. Текшерүү жат жазуусу.

Белгилүү бир грамматикалык темалар, бөлүмдөр, орфографиялык жазуу эрежелери өтүлгөндөн кийин, ал эрежелерди жана орфограммаларды окуучулардын канчалык деңгээлде өздөштүргөндүгүн текшерүү максатында чейректик, жарым жылдыктын, же окуу жылынын жыйынтыгын чыгарууда жүргүзүлөт. Айрым учурда белгилүү бир бөлүмдү өтүп бүткөндөн кийин да жүргүзүүгө болот. Текст байланыштуу болуп, окуучунун билгичтигин, көндүм-

дөрүн ар тараптан текшерүүгө көңүл бөлүнөт. Жат жазуунун бул түрүн өнүктүрүү үчүн мугалим күн мурунтан даярдык көрүп, анын жыйынтыгы өзгөчө маанилүү экендигине көңүл бөлүнөт. Башка жат жазуунун түрлөрүнө караганда бир топ жоопкерчиликтүү жана татаалдыгы менен айырмаланып, жалпы предметтик билими аныкталат.

4. Өзүн-өзү текшерүү жат жазуусу.

Мугалим текстти окуп, жаздырат. Окуучулар жазып жатканда айрым күмөн санаган сөздөрдүн астын сызып коет да, жалпы текст жазылгандан кийин окуучулар мугалимге суроо беришип, каталарын түзөтүүгө киришет. Жазууга оор болгон сөздөр, орфограммалар, пунктограммалар доскага жазылат. Суроолор бүткөндөн кийин гана дептерлери жыйналат. Мында окуучу өзүнө-өзү сын көз менен карап, кемчилигине талдоо жасайт. Оңдолгон каталар текшерүүдө эсепке алынбайт. Мында окуучулардын берген суроолоруна карай алардын сабаттуулугун аныктоого дагы көңүл бөлүнөт.

5. Узгуу жат жазуусу.

Мугалим байланыштуу текстти окуп берет, мурун окуган тексттин мазмунун жазышат, же фонограммадан узгзат. Окуучулар укканы боюнча түшүнгөндөрүн байланыштырып, өз алдынча жат жазууга жана кыргыз тилинин фонетикалык, орфоэпиялык принциптеринде жазууга машыктырылат.

Керектүү сөздөрдү, сөз айкаштарын, сүйлөмдөрдү, же программалык материалдарды өтүүдө активдүү жүргүзүлөт.

6. Көрүү жат жазуусу.

Окуучулар экинчи тил боюнча көрүү аркылуу кабыл алуу үчүн текшерүүчү орфограммаларды, текстти адегенде доскага жазып коет. Керектүү сөздөрдүн асты сызылат. Окуучулар таанышкандан кийин өчүрүлүп, эстеп калгандары боюнча дептерге жазышат. Ушундай ыкма менен көрүү жат жазуусу башталгыч класстарда гана жүргүзүлүп, ал эми жогорку класстарда болсо, өздүк жат жазуу формасында улантылат. Мында эстеп калуу аркылуу окуучулардын орфографиялык билгичтиги, кыраакылыгы, көндүмдөрү

калыптандырылат. Бул үчүн чакан тексттер пайдаланылып, айрым учурда талдоо жүргүзүлөт.

7. Муун жат жазуусу.

Берилген сөздөрдү муундарга ажыратып жазуу менен жүргүзүлөт. Фонетикалык материалдарды өздөштүрүүдө, муундардын өзгөчөлүгүн орфографиялык жумуштар аркылуу машыктырууда колдонулат. Бул үчүн башталгыч класстарда 5-6 гана сөз тандалып алынат. Ал эми жогорку класстарда кыргыз тилинин муун системасын сабаттуу колдоно алуусуна машыктыруу жана текшерүү максаттарында колдонулат.

8. Эскертмелүү жат жазуу.

Жаздыруунун алдында окуучулар менен айрым сөздөрдүн орфографиялык жактан кандай жазылары эске салынып, аныкталып, грамматикалык формалары такталгандан кийин гана аткарылат. Окулган тексттин баары жазылбай, сунуш кылынган гана сөздөр жазылат. Машыктыруучу, же коммуникативдик тексттер пайдалынылат. Жат жазуунун бул түрү өздөштүрүлгөндөн кийин, түшүндүрмөлүү жат жазууну жаздырууга мүмкүнчүлүк түзүлөт. Окуучунун ой жүгүртүүсүн өстүрүп, өз алдынчалыгын калыптандырууга бул жат жазуунун мааниси чоң.

9. Түшүндүрмөлүү жат жазуу.

Өтүлгөн теманы бышыктоо учурунда жүргүзүлүп, тексттеги тиешелүү орфограмма жана пунктограмма боюнча жаздырылат. Ар бир сабакта жазма кепти калыптандыруу үчүн жүргүзүлүшү мүмкүн. Бул жат жазуу ортонку жана жогорку класстарда гана аткарылат. Мында адегенде сүйлөм же абзац жазылып, андан кийин аныктама берилип, эмне үчүн ушундай жазылганын түшүндүрүлөт.

10. Өздүк жат жазуу.

Окуучу жаттаган тексттеги окуяны же мурун өздөштүрүлгөн тематикалык текстти эске түшүрүп, өз алдынча жазат. Кат, куттуктоо жаздырууга да болот. Окуучулардын ой жүгүртүүсүн өстүрүп, берилген материал боюнча өз бетинче жаза билүү жоопкерчилигин күчөтөт. Башталгыч класстарда

жат жазуунун бул түрү жаздырыл-байт. Стилдик өзгөчөлүктөрү эске алынып, бир беткей тил каражаттарын колдоно билүүгө үйрөнүшөт.

11. Терме жат жазуу.

Жат жазуунун бул түрүн өткөрүүдө окуучу текстти бүт бойдон жазбай, мугалим тарабынан сунуш кылынган керектүү гана орфограммаларды, же пунктограммаларды жазат. Окуучулардын көңүл буруусун, сергектигин өстүрүп, орфографиялык тапшырмаларды аткарат. (Мүчөлөрдүн өзгөрүүсүн белгилөөсү мүмкүн). Мисалы, сүйлөмдөгү илик жөндөмөсүндөгү сөздөрдү бөлүп жазуу. Жат жазуунун бул түрүн кыргыз тилин мыкты өздөштүргөн учурда гана колдонууга болот.

12. Эркин жат жазуу.

Бул жат жазууну жүргүзүүдө окуучу тексттин мазмунун туура берүүсү талап кылынат. Максатка жараша, класстык этапка жана программалык материалга ылайык бир нече сүйлөмдөн турган үзүндү, же абзац окулат. Сүйлөмдү туура түшүнүүсүнө жана түзө алуусуна көңүл бөлүнөт. Бул үчүн өтө кылдат тандалган байланыштуу текст алынып, окуучунун системалуу ой-жүгүртүүсү, образдуулукту, сюжеттүүлүктү кебинде колдоно алуусу жана орфограммалык, пунктограммалык сабаттуулугу текшерилет. Жат жазуунун бул түрү окуучуларды бара-бара баяндама жазуудан дилбаян жазууга даярдап, машыктыруусу талап кылынат.

13. Чыгармачылык жат жазуусу.

Окуучулардын ойлоо жөндөмдүүлүктөрүн өстүрүүгө көңүл бөлүнүп, өз алдынча иштөөсү уюштурулат. Мында мугалим тарабынан окулган тексттеги сөздөрдүн, сөз айкаштарынын жана сүйлөмдүн маанилерин өзгөртүп же, толуктап жазууга багыт берилет. Программалык материалдын мазмунуна жана үйрөнүү этабына ылайык ар түрдүү коммуникативдик ыкмалар колдонулат. Таяныч сөздөр пайдаланылып, өз алдынча издене билүүсүнө, ишкердүүлүккө тарбиялануу менен текст түзүшөт. Окуучулардын чыгармачыл аракеттери калыптанып, мазмундуу, логикалуу жат жазуу жумушун аткарууга көнүктүрүлөт.

Жогорку жат жазуулардын ар биринин аткарылышы окуучулардын кыргыз тили боюнча логикалык ой жүгүртүүлөрү, психологиялык кабыл алуусу менен орфографиялык, грамматикалык билимдеринин, көндүмдөрүнүн, шыктарынын тыгыз байланышкандыгы аркылуу жүзөгө ашырылат. Кайсы учурда болсо да, өтүлгөн материалдын үстүндө бышыктоо иш-аракеттерин жүргүзүүдө, жаза билүүгө машыктырууда жазуу иштеринен алынган каталардын үстүндө иштеп, аларды жоюунун ыкмаларын колдонууга туура келет. Жазма кеп боюнча сабаттуулукту арттыруунун эң негизги критерийлеринин бири – бул каталар менен иштөө. Бул маселе да мамлекеттик тилди окуткан мектептер үчүн өзүнчө атайын методикалык аспекти катары иштеп чыгууну талап кылат.

ЖАТ ЖАЗУУНУН ТҮРЛӨРҮН ӨТКӨРҮҮ ТАЛАПТАРЫ

Жат жазуунун түрлөрүн жүргүзүүдө окуучулардын психологиялык өзгөчөлүгүн эске алуу менен тил үйрөнүү деңгээлин жыйынтыктоочу, жалпылоочу этаптардын натыйжасын көрсөткөндүктөн, буга чейин үйрөнгөн фонетикалык, лексикалык жана грамматикалык материалдарды камтып, аларды канчалык өздөштүргөндүгүн аныктап бериши мүмкүн.

Ал эми мугалимден этаптык мүнөздөгү зарыл сөздүн так орфограммасын жана сүйлөмдүн пунктограммасын жеткиликтүү билүүсү талап кылынат.

Кыргыз тилин мамлекеттик тил катары окутуу методикасында жат жазуунун көлөмүнө жана тилдик каражаттарына, убакыттын бөлүнүшүнө карай коюлган методикалык талаптар эне тилин окутуудагы талаптарга караганда, бир топ айырмаланат жана төмөндөгүдөй көлөмдө класстар боюнча жат жазуу жумуштары жүргүзүлөт.

Текшерүү жат жазуусу

5-кл.	70-85 сөз
6-кл.	85-105 сөз
7-кл.	105-120 сөз
8-кл.	130-140 сөз
9-кл.	140-150 сөз
10-кл.	160-180 сөз
11-кл.	180-200 сөз ³

Жат жазуу жумушунун текстинде өтүлгөн эрежелерге ылайык V класста 4-5, VI-VII класста 5-8, VIII-IX класста 8-9, X-XI класста 10-12 жазылышы татаал сөздөр камтылууга тийиш. Ошондой эле текшерүү түрүндөгү жат жазуу ишинде программалык материалдардын негизинде окуучулардын сабаттуулугун байкоодо орфограммалык жана пунктограммалык фактылар төмөнкүдөй болууга тийиш.

	Орфограммалар	Пунктограммалар
5-кл.	8-10	2-3
6-кл.	10-12	3-4
7-кл.	12-14	4-5
8-кл.	14-16	8-10
9-кл.	16-18	10-12
10-кл.	18-22	12-14
11-кл.	22-24	14-16

Жат жазуу орфографиялык, пунктуациялык каталар, жазуунун техникалык эрежелери, иштин тазалыгы эске алынып, бир гана баа коюлат. Эгерде, айрым учурда, жат жазуу жумушуна кошумча грамматикалык жана башка комплекстүү тапшырмалар кошо берилсе, экөөнө эки башка баа коюу талап кылынат.

Жат жазуу ишине баа коюуда мугалим төмөнкүдөй нормаларды жетекчиликке алат:

³ Окуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептердин I-XI класстары үчүн кыргыз тилинин программасы. Бишкек, 2000. 10-11-бет.

«5» деген баа катасыз жазылган бир орфографиялык, же бир пунктуациялык катадан ашпаган, үчтөн ашык оңдоолор болбогон ишке коюлат.

«4» деген баа каталардын жалпы саны төрттөн ашпаган (эки орфографиялык, эки пунктуациялык, же төрт орфографиялык, төрт пунктуациялык) жат жазууларга коюлат.

«3» деген баа төрт орфографиялык, төрт пунктуациялык же үч орфографиялык, беш пунктуациялык же орфографиялык катасы жок туруп жети пунктуациялык ката жиберилген иштерге коюлат.

«2» деген баа «3» коюлуучу иштин чегинен ашкан, жети орфографиялык, жети пунктуациялык, же алты орфографиялык, сегиз пунктуациялык, же сегиз орфографиялык, же алты пунктуациялык ката кетирилген болсо коюлат.

«1» деген баа каталардын саны «2» деген баанын нормасынан ашып кеткен жат жазууларга коюлат.

Сөздүк түрүндөгү жат жазуу жумуштарында:

V класс үчүн 15-20,

VI класс үчүн 20-30,

VII класс үчүн 20-35,

VIII класс үчүн 25-40,

IX класс үчүн 25-45,

X класс үчүн 35-55,

XI класс үчүн 45-60 сөздөн турган текстти тандоо талапка ылайык.

Сөздүк түрүндөгү жат жазуу жумуштарында «5» деген баа катасы жок, «4» деген баа бир-эки катасы болсо, «3» деген баа үч-төрт ката кетирилген болсо, ал эми «2» деген баа төрт-беш катага коюлат. Ал эми «1» деген баа жетиден ашык ката жиберилген жазуу жумушуна коюлат.

БЕШИНЧИ КЛАСС

ФОНЕТИКА, ОРФОГРАФИЯ, ОРФОЭПИЯ, ЛЕКСИКА, ҮНДҮҮ ТЫБЫШТАР

Сөздүк жат жазуу

I

а) Байыркы, балапан, коргон, көпөлөк, тегерек, жалбырак, китеп, үндөр, келечек, кичүү, окуучу, дептер, ашпоз, комуз, улак, узак, калың, күрөң, аңыз, көлөкө, коңул, күлүк, көптүк, ийилди, жүгүндү, катуу, үйлөр, кудук, сулуу, жылан, болочок, тоголок, кереге, жарамазан, эреже, мүнөз, кагаз, ийнелик, ырыскы;

б) *Аз-оз, бор-бер, ат-от, ай-ой, ак-ок, гүл-күл, саз-сөз, таң-тең, кап-кеп, уз-үз, аба-ага, каз-жаз, жал-жел, кат-кет, мал-мол-мол, жук-жок, чок-чөк, бар-бор, бол-бол, бур-бур, кач-кеч, сөз-суз, кыр-кир, сыз-сиз, ток-тек, туш-түш, шак-шок, таш-теш;*

в) *Сат-саат, жөлө-жөлөө, танда-тандоо, жүн-жүүн, сүз-сүзүү, жерде-жээрге, күт-күтүү, түз-түзүү, тоолордо-төөлөрдө, муундуу-муңдуу, сый-сыйлоо, ишемби, жекшемби, дүйшөмбү, шейшенби, шаршенби, бейшемби, жума;*

г) *Мал-маал, бор-боор, ток-тоок, жон-жоон, тан-таан, куш-кууш, эн-ээн, чен-чээн, сур-суур, кон-коон, тар-таар, бүлө-бүлөө, жан-жаан, шар-шаар, жак-жаак, эк-ээк, тек-тээк, сук-суук, кур-куур, тур-туур, сан-сен, тур-түр;*

д) *Тан-таң, бул-бул, жыт-жит, коо-көө, шак-шок, жак-жок, тар-тор, жал-жол, кол-кел, беш-бош, жон-жөн, мин, оң, тон, үмүт, үкү, үркөр, ыш, ыйык, ысык, өмүр, кен, өлкө, мал, маңыз, кыздар, күлүк, добуш, мейиздер, шамал, улук, ирик, сынык;*

II

1. Тоо, суу, аба, таш, буюм, ой, кубаныч, адамдар, калемдер, кыял, уйку, тазалык, кой, жылкы, буудай, кайгы, жалкоолук, көйнөк, жакшылык, акыл, тегирмен, сатуучу, жамандык, шаар, музей, бакыт, сезим, калпак, дептер, жаңылык, чыны, бычак, сулуулук, назиктик, сүрөт, топ, баштык.

2. Гүл, талаа, шылтоо, алма, өрүк, көктөм, тазалык, трактор, кымыз, суусундук, жарма, жаштык, келме, шаар, балалык, бүркүт, элик, карылык, кирпич, тыйын чычкан, жөргөмүш, таарыныч, каармандык, көркөмдүк, коен, кампа, таасир, чабалекей, өрдөк, чабалекей, азап, адамгерчилик, арпа.

3. Бу-бул, жылаңбаш-жыңалбаш, жалгыз-жаңгыз, тунгуч-тунгуч, чакыр-чыкыр, ташта-тышта, мейман-мыйман, дарыя-дайра, дабыш-добуш, чүпүрөк-чүрпөк, сурпа-супура, оболу-абалы, тоголок-томолок, коюну-койну, дайыны-дайны, айлы-айлы.

Үйрөтүүчү жат жазуу

1. Бала дүрбүсүн колуна кармады. Дүрбүдөн алыста оттоп жүргөн тооктор абдан чоң жана жакын көрүндү. Бала дүрбүнү жылдырып жиберди эле, үйлөр жылып бараткандай сезилди. Ал келе жаткан чоң нерсени көрүп, чоочуп кетти, көрсө ал улак экен.

Суу ичиндеги балыктар да абдан чоңоюп көрүндү. Анын тегерегиндеги гүлдөр, чөптөр абдан кооз болуп кетиптир. Калдаңдап учуп келип конгон көпөлөктү көрүп, «ушундай чоң болсо гана», – деп койду. Бала ошол эле калыбында алыста мелтиреген көл жакты карап, бир саамга токтой калды. Анын күткөнү ак кеме эле.

(Ч.Айтматов) (79 сөз)

2. Аарылар алыска учушат. Чоң энемдин жоолугу – гүлдүү жана кооз. Фергана – берекелүү өрөөн. Кыргыз тоолору ар түрдүү кендерге бай. Бээнин сүтүнөн кымыз жасалат. Көл жээгиндеги лагерлер окуучуларды кабыл алды. Мээнетин катуу болсо, тапканың таттуу болот. *(макал)* Биз жаңы окуу жылына даярдандык. Шаар күн сайын жакшырып бара

жатат. Күздүн суук шамалы жалбырактарды жерге түшүрдү. Боз үйдөгү чертилген комуз күүсү алыска угулуп жатты. Суусамырга жайкысын малчылар жайлоого чыгышат. Класстагы мыкты окугандарга мектептин директору сыйлыктарды, белектерди тапшырды.

(72 сөз)

3. ГҮЛДҮН КЕРЕМЕТТҮҮ КАСИЕТИ

Гүл адамдын турмушуна сулуулук берет жана тазалыкка таасирин тийгизет. Изилдөөлөргө караганда, гүлдүн жагымдуу жыты, кооз түстөрү ооруларды айыктырууга жардам бере тургандыгы аныкталган. Азыркы мезгилде гүлдөрдүн түрлөрүн, сортторун өстүрүүгө ар бир үйдө көңүл бөлүнөт.

Бөлмөдө кызыл түстүү гүл өстүрүлсө, оору адамдардын көңүлүн ачат.

Үй шартында өстүрүлгөн гүлдөрдүн абаны тазалап тура турган пайдалуу касиеттери бар. Ал эми алардын жыпар жыттары ден соолукка да жакшы. Гүлүн ачып турган гүлдөр үйдүн көркүн өзгөртүп, жеңилдик сезилет. Ар кандай жыпар жыттуу кооз гүлдөр көңүлдү көтөрүп, сергиткенсийт. Аларды өстүрүү маданиятын да билүү керек.

(«Ден соолук» жур.) (73 сөз)

КҮНДҮН ЧЫГЫШЫ

Күндүн уясынан чыгышы, ааламга жаңылык киргизгендей сезилет. Жаңы чыгып келе жаткан күндүн нурлары жаанын жебеси сыяктуу жер бетине түз тарап, караган көздү уялтат. Гүлдөрдөгү, дарактардын жалбырагындагы, чөптөрдөгү таңкы шүүдүрүм күндүн нуруна жалтылдайт. Көздөн аккан жаш сыяктуу ылдый кулап, жерге сиңип кетет.

Жан-жаныбарларга, адамдарга жан киргенсип, өз оокаттарына киришишет. Ал эми өсүмдүктөр болсо, жаңы чыккан күндүн нуруна жалбырактары керилип, уйкудан ойгонгонсуйт. Ошентип, күндүн нуру менен жер бетинде тиричилик башталат.

Күн нуру ааламга тегиз тийип, бардыгына жарыгы менен күч-кубат берет.

(«Кырчын» жур.) (76 сөз)

Угуу жат жазуусу

ДЕН СООЛУК

Ден соолук ар бир адамдан кылдаттыкты талап кылат. Жаштайынан аны таптай билиш керек. Убагында туура тамактануунун мааниси абдан зор. Ошондой эле дене тарбиялык көнүгүүлөрдү күн сайын жасап туруу да өтө зарыл. Тамакты көп, иретсиз ичүү, жалкоолук, кирге жакын болуу ден соолуктун бузулушуна алып келет. Өзүндү тазалыкта кармап, кир болуудан алыс болуп, өз убагында таза абада эс алуу менен ден солугунду чыңдоого болот.

Ден соолукта болсоң гана сен күчтүүсүң, алдыга койгон максаттарың аткарылат, жаңы-жаңы ийгиликтерге жетишесиң. Элде: «Биринчи байлык – ден соолук», «Жашоо ырахаты – ден соолук» сыяктуу акылман сөздөр бекеринен айтылбаган.

(«Ден соолук» жур.) (70 сөз)

АК КУУ

Канаттуулардын ичинен ак куу – куштардын алпы жана күчтүүсү. Ал байыртадан эле тазалык менен назиктиктин символу катары эсептелинет. Түсү кардай – аппак. Ак куу жөнүндө жомоктордо, дастандарда көп айтылат. Ал сууда жеңил, каалгып сүзөт. Ак куунун дене түзүлүшү сууда сүзүүгө абдан ыңгайлуу.

Бул кооз канаттуунун салмагы он үч килограммга жетет. Кооздугу жана сулуулугу менен жаратылышытын көркүнө көрк кошот. Ошондуктан элде: «Ак куу жок жерде көл көрксүз» – дегендей, ал – сулуулуктун, туруктуулуктун жана ыйыктыктын белгиси. Ак куулар суу түбүнөн тамак таап жешет. Ошондуктан суунун тайызыраак жерин издешет. Ак кууларды коргоону унутпагыла. Ысык-Көлдүн жээктеринен жай айларында кездештирүү гө болот.

(83 сөз)

ЖЫЛКЫ ЖАНЫБАРЫ

Кыргыз эли башка төрт түлүк малдардын арасынан жылкыга өзгөчө маани берет. Себеби, жылкы минсе – улоо, жүк ташыса – унаа, сааса – бал кымыз, сойсо – чүйгүн эт.

Ошол себептүү кыргыз эли өз жашоосунун бардык жактарын жылкы менен байланыштырышкан. Жылкы жаныбары дайыма чарба жумуштарынын бардык түрүндө кенири колдонулуп, жардам берген. Кыргыз элинде: «Жылкынын пири – Камбар-Ата», – деп жылкыга өзгөчө мамиле жасашат.

Жылкы 25-30 жыл жашайт, этинде 28-30 % белок, 6-8 % май болот.

Кыргызстанда жылкынын жүздөн ашуун пародалары бар. Өлкөдө жылкы чарбасына өзгөчө көңүл бурулуп, анын өстүрүлүшү колго алынган. Айрыкча ат спорту жана туризм үчүн анын санын көбөйтүү зарыл. Айрым айыл-өкмөттөрүндө жылкы фермалары иштейт.

Жылкы асыроонун зооветеренардык станциялары иштеп, дарылоо иштерин жүргүзүшөт.

(«Кырчын» журналы) (100 сөз)

ҮНДҮҮ ТЫБЫШТАР

Сөздүк жат жазуу

Үндүү тыбыштардын айтылышына жана жазылышына көңүл бургула.

а) Жамгыр, тактоо, балалуу, барабан, саймалуу, жазуу, жарамазан, кемитүү, жылуу, көздөө, ийнелик, кичине, жүгөрү, дарбыз, жүзүм, обон, ойно, оймок, өнөр, өрөөн, өрдөк, бубак, куймак, жарма, табышмак, тапшырма, кырман, каттама, куржун, ашуулар, куунак, жууркан, жума, тебетей, калпак.

(36 сөз)

б) Таттуу, ката, сапар, бата, окуучу, күлүк, карышкыр, ысык, сылык, топурак, кабат, трактор, абайла, түзүү, араба, агартуу шекер, чымын, чындык, чымчык, чачтуу, чуркоо, пахта, такта, сабында, сайра, чака, батпа, мышыктар, тамыр, конок, коен, куурдак, кыз куумай, тамашалуу, таалай, танапис, талкан, сактык, салык, шерик, шаты.

(38 сөз)

в) Барактар, кышта, көздө, жанда, сандар, кийимдер, жылдык, тузсуз, жылуу-жумшак, азсын, жазса, жашпы, тапта, жумуштан, түштүктө, саатка, сакта, жазба, шаарда, кабаркапар, дарак-тарак, тага-така, жака, чака, заман-саман, Кур-

шабга, жылдар, сандар, малдуу, муздуу, жандуу, кийин келди, мен гана, он гектар, тон кийди.

(39 сөз)

Эскертмелүү жат жазуу

I. Өнөрлүү өлбөйт. Ууру менен дос болсон, уятка каласың. Уста менен дос болсон, өнөр аласың. Билим – түгөнбөгөн кенч. Туруксуз дос ар жерде, чыныгы дос тар жерде билинет. Көрүнгөн тоонун ыраагы жок. Жолго чыксаң, жол азыгың мол болсун. Жакшы киши эл камы үчүн жүгүрөт, жаман киши өз камы үчүн күйүгөт. Жакшы бала тил алчаак, жаман бала уялчаак. Баланын тентек болмогу үйүнөн. Акылы аздын азабы көп.

(52 сөз)

II. Биздин айыл тоо этегинен орун алган. Айыл үстүндөгү адырда мен бала чактан бери билген эки зор терек болоор эле. Теректер айылга келгендердин көзүнө эң биринчи учурайт.

Мен да ар дайым айылга жакындаганда теректер жөнүндө ойлоп, ошол тарапты тиктейм. Жылдын төрт мезгилине карай алар өз кийимин алмашып, жайлашып, бийиктен бой салышат. Бул теректер жөнүндө эл арасында ар түрдүү уламыштар айтылып жүрөт. Бирок көптөрү аны «Дүйшөндүн тереги» деп коюшат.

(Ч.Айтматов) (60 сөз)

III. Канымжан быйыл бешинчи класста окуйт. Ал – өтө зээндүү, сергек кыз. Ар бир сабактагы мугадимдин сөзүн маани берип угат. Көбүнчө тил жана адабият сабактарына кызыгат. Сабактан сырткаркы мезгилдерде адабий китептерди көп окуйт. Окуган китептери жөнүндө чоң энесине айтып берет. Канымжан бош убактысын да бекер өткөрбөйт. Чоң энесинен үйрөнгөн куракчылык өнөрдү улантсам дейт. Ар түрдүү кездемелердин өңдөрүн жарашыктуу келтирип, куроо – өзүнчө эле өнөр. «Өнөр өргө жеткирет» – деген макал бар эмеспи кыргызда.

(«Кырчын» журналы) (50 сөз)

IV. Быйыл күз берекелүү болду. Жаандын көп жааган жери нымды көбөйтөт. Биздин мектепте компьютердик класс бар. Нарын дарыясына көптөгөн ГЭСтер курулган. Күн салкындап, күздөн кабар берди. Окуучулар тил майрамына даярданышты. Ош шаары – дүйнөдөгү эң эски шаарлардын бири. Пахта буласынан кездемелер токулат. Баткенде өрүктүн өзгөчө түрү өсөт. Баатыр Жалиев – кыргыз элине таанымал сүрөтчү. Жайында жыл сайын жаш таланттардын фестивалы өткөрүлөт. Элдин эмгегин түшүмгө карай баалоого болот.

(50 сөз)

Өздүк жат жазуу

I. Ай-ааламды караңгы түн каптады. Биздин класстагы гүлдөрүбүз жакшы өстү. Бул күнү мен үчүн айтып бүткүс окуя болду. Сен досуна берген убаданды сөзсүз аткарышың керек. Жайлоодогу койлор тузурап калышыптыр.

Түштүктө жер-жемиштердин көптөгөн түрлөрү өсөт. Атам машинасын гаражга токтотту. Областтык газетанын тиражы көбөйтүлдү. Жирафтын мойну узун болгондуктан, дарактын учундагы жаңы чыккан бутактар менен тамактанат. Жыйындын алдында гимн ырдалды. Жакшы көңүлү менен сыйлайт, жаман тили менен кыйнайт. Табият-тын кооздугуна суктануу менен бир топ чыгармаларды жаратты.

(62 сөз)

II. КЫРГЫЗ АЛИППЕСИ

Алиппе – билимдин башаты. Бул окуу китеби менен алты жаштагы балдар билим дүйнөсүнө аттанат. Ал үйрөткөн тамгалар, сөздөр, сүйлөмдөр ар бир балага өмүр бою күлазык болот. Демек, алиппе бардык илимдердин күчтүүсү, башкы булагы болуп саналат.

Кыргыздын туңгуч алиппеси 1924-жылы Ишенаалы Арабаев тарабынан түзүлүп, араб алфавитинде Ташкенттен басылып чыккан.

Алиппе – араб сөзү, кыргызча «алиб» - **а**, «бе» - **б** тамгасы деп которулуп, тамгалардын катар тартиби боюнча аталышын билдирет. Кыргыз алиппеси кийинки жылдары мезгил

талаптарына жараша оңдолуп, жаңыланып бир нече жолу басылып чыккан. Заман талабына ылайык окумуштуу С.Рысбаевдин «Кыргыз алиппеси» абдан кызыктуу иштелген.

Бул «Кыргыз алиппеси» китеби аркылуу ар бир өспүрүм билимин, сабаттуулугун арттырып, ар тараптуу тарбияланат.

(«Бул ким, ал эмне?») (82 сөз)

«Ж» ТАМГАСЫ

Жайында Жазгүл, Жайнагүл, Жийдегүл «Жолборсту» жайлоосундагы Жаркынайдыкына жөнөштү. Жолдон Жамал, Жылдыз жолукту. Жазгүлдөр жайлоого жеткенде, жамгыр жаады. Жазгүл, Жийдегүл, Жамалдар жамгырга жуунуп, жыргашты. Жаркынайдын женеси Жаңыл жуурат жасады. Жайлоодо жасалган жуурат Жамалга жана Жылдызга жакты. Жазгүлдөр жайды-жайлай жайлоодо жүрүштү. Жакшы менен жүрсөң, жетесиң муратка, жаман менен жүрсөң, каласың уятка. (Макал)

(48 сөз)

Эскертмелүү жат жазуусу

Тоодо

Жай мезгилинде тоого барып, абдан сонун эс алууга болот. Тоонун абасы – таза жана салкын. Жашыл чөптөрү жайкалып, көңүлүңдү көтөрөт. Тоо арасында укмуштуудай сонун, ар түркүн жер-жемиштер өсөт. Шаркырап аккан суулары өзүнчө добуш салгансыйт. Тоонун суусу дайыма тунук жана муздак. Айланага кулак түрсөң, түрдүү куштар-дын кубулжуган үндөрү жаңырат. Тоого баруу өзүнчө бир ырахат!

Биз тоого экскурсияга чыгып, жаратылыштын кооз жерлеринде, малчылардын жанаша тигилген боз үйлөрүндө болуп, көңүлдүү эс алабыз. Достор менен топ чапмай, жашырмай, урмай топ, көз таңмай, чикилдек оюндарын ойнойбуз. Тоо койнунда чонойгон баланын дени сак, көңүлү куунак, күчтүү болот.

(«Кырчын» журналы) (80 сөз)

КЫРГЫЗ ОЙМОЛОРУ

Кыргыз элиндеги усталар, уздар, зергерлер буюмдардын бетине түшүргөн оймолорду жаратылыштан, турмуштан алышкан.

Жакшылап көңүл коюп караган адамга ат жабдыктарындагы, шырдак, килемдердеги, сөйкө, шакектердеги оюмдар манилүү түшүнүктөрдү элестетет. Андагы салынган оюмдар кыргыздын ак мөңгүлүү тоолоруна андагы жашаган аркар-кулжалардын мүйүздөрүнө окшош. Ал эми кызылтазыл түсү жаздагы кызгалдактардын элесин берет. Булар «Тумар», «Жер-эне», «Булак», «Суу», «Күн», «Алтын казык», «Умай эне», «Аркар мүйүз» жана башка аталыштарды түшүндүрөт.

Канаттуулардын, жан-жаныбарлардын элестерин берген оюмдар кыргыз элинин байыркы уздары, чеберлери тарабынан түшүрүлгөн символдук сүрөттөр катары кабыл алынат. Демек, ар бир улуттун өзгөчөлүгүн чагылдырган оюмдар ошол элдин жашоо-шарты, жаратылышы, кесиби жөнүндө кабарлайт. *(«Кыргыз тоолору») (92 сөз)*

Текшерүү жат жазуусу

КАРАНДАШ

Байыркы адамдар оттон калган көө менен таш бетине ар кандай белгилерди түшүрүп, ушулар аркылуу бири-бири менен пикир алышкан.

«Карандаш» деген сөз түрк тилинен алынып, «кара», «таш» дегенди билдирет. Адамдар тактайчалардын жана терилердин беттерине учтуу таякча менен белги түшүрүшкөн. XIII кылымда темир түтүктүн ичине коргошун, алтын, күмүш зымдарын салышып, жазышкан.

Биз пайдаланып жаткан карандаштын үлгүсүн XVIII кылымдын аягында француз окумуштуусу Н. Канте ойлоп тапкан. Ал жыгач таякчанын ичине графиттен, же кургак боек затынан өзөк салынып жасалат. Азыркы күндө карандаштын ар түрдүү түрлөрү жана түстөрү пайдаланылат. Техникалык, майлуу жана живопистик карандаштар ар кандай максаттарда колдонулат.

(«Байчечекей» журналы) (81 сөз)

Токкой – эл байлыгы

Кыргызстан – тоолуу, токойлуу өлкө. Тоолордо табигый жана жасалма токойлор бар. Токойлор – жаратылыштын адамга берген залкар белеги. Алардан курулуш материалдары жана тиричиликке керектүү ар кандай буюмдар жасалат. Ал эми токойлордогу жыш дарактардын болушу абаны тазалайт, жер кыртышын азыктандырат. Кыргыз токойлорунда арча, жаңгак, ак кайың, карагай сыяктуу дарактар жана бадалдар өсөт.

Биздин өлкөдө токой чарбасын өнүктүрүүгө жана аны коргоого жакшы көңүл бөлүнгөн. Атайын уюштурулган токой чарбалары жана коруктар андагы дарактар менен өсүмдүктөрдү азайып кетүүдөн сактайт. Токойлор мамлекеттин байлыгы катары эсептелинет.

Республикалык эс алуу парктары да токойлордо курулган.

(«Кырчын» журналы) (84 сөз)

Жөндөмдүүлүк жана талант

Жөндөмдүүлүк – табият ар бир адамга тартуулаган атайын белек. Ал бирөөлөргө көбүрөөк, экинчилерине азыраак ыйгарылган. Ал эми үчүнчүлөрү болсо, көп мезгилге чейин «менде эч кандай жөндөмдүүлүк жок», – деп эсептейт. Бирок, капысынан эле өзүнүн демейдегидей эмес сапаттарын байкайт. Мисалы, анда ойлоп табуучулук, шык, сүрөт тартуучулук, же жазуучулук жөндөм ачылат.

Ал эми талант деген эмне? Талант – адамдын кандайдыр бир кесипке музыкага, жазуучулукка, сүрөткө, же башка бир өнөргө өзгөчө жөндөмдүүлүгү. Бирок музыкант, же сүрөтчү гана таланттуу болот экен, – деп ойлоого болбойт. Ар бир кесипте эмгектенген адамдын жөндөмдүүлөрү да, таланттуулары да бар. Адам өзүнүн жөндөмүнө жана талантына жараша эмгектенгенде гана ийгилик жаралат.

(«Бабалар насыйкаты») (97 сөз)

БАСЫМ, УЃГУ ЖАНА МҮЧӨ

Сөздүк жат жазуу

1. Тартиптүү, карагай, сыйлоо, үлгүлүү, башкалар, алгыр, тулпар, салтанат, кийик, косманавт, конверт, ак үй, күн мурун, комбайн, карын май, кызгалдак, эмгекчил, эсендик, кичинекей, сабырдуу, балбандар, бөлтүрүктөр, сагызгандай, марттык, ишенич, түшүм, кечиримдүү, достошту, курулду, айбанаттар, арчалуу, түздүк, мелдешүү, аткарбайт, зээндүү, ынтымактуу, мөмөлөр.

(35 сөз)

2. Китептер, келесинби, айтыш, опера, Жусупов, математика, жылкычы, кыпкызыл, таптаза, көрүүчүлөр, окуучулардын, жылаажын, боорукер, гүлдөгөн, шахмат, тынчтык, булак, айылдаш, курбулар, туугандар, жылкычы, түшүм, алтымыш, жетимиш, комбайндар, ваза, атлас, атом, фабрика, сатира, казамын, окуймун, жазуучу, окуучуларыбызга, тилектештер, алаксытпагын.

(36 сөз)

3. Бал, сый, сыймык, көз, басма, жаштык, балык, балыкчы, уйчулар, уйкусурап, окуялар, муундарды, унутушпайт, экскурсия, эмгектен, тартиптүү, адептүү, ойноду, суусады, бөбөктөр, жамынды, чеберчилик, үйрөнгөн, иштегендер, көгүчкөндөрдүн, чыгарма, кызыктуу, өнөрлүү, камчыла, оймочу, калыстык, жылууулук, өсүмдүктөр, жемиштүү, куруучулук, китепканачы.

(36 сөз)

Муун жат жазуусу

➤ Сөздөрдү муунга бөлүп, муундун түрлөрү боюнча ажыраткыла.

➤ Кыргыз тилиндеги басымдын ордун аныктагыла.

1. Санжыра, тебетей, элечек, алты, ата, эне, аркар, эркин, бала, короо, каймак, түшүм, түнт, жолчу, кардай, күзүндө, кант, көлчүк, учкуч, шахмат, окуучу, тынчтык, танапис, бөлмө, келечек, араба, өмүр, уламыш, укурук, алакан, бересе, береке,

тамаша, жакшылык, жардамдашуу, таята, тоок, отуз, аюу, кююн, таяк, тиет, киет, телефон, каражат, темирдей, нарктуу, саякат, буюм, оюм, кийиз, тукаба, тарбия.

2. Үлгү, кийиз, мерген, мактоо, кемер, катуу, гезит, көрк, килем, ысык, курма, коргон, жол, кыштоо, үйрөтүү, жираф, жака, тираж, гараж, жарыкка, эшикке, канттай, эттер, жомок, жылдыз, жазуу, эгиз, тогуз, ийгилик, эмерек, жасалга, жибек, эмгек, тегиздик, саналуу, жарашуу, жүрөк, жүгүрүк, кемсел, тетик, телеграмма, класс, касса, масса, сансыз, сабаттуу.

(43 сөз)

3. ТАЛКАН

Талкан – улуттук кургак оокаттардын бири. Жүгөрүнү, арпаны, буудайды, кууруп, сокуга жанчып, жаргылчакка, же тегирменге тартып алса талкан болот. Урунган аштыкка карап, арпа талкан, же жүгөрү талкан деп атап коет. Ундан иригирээк тартылганы менен айырмаланат.

Талкандан ар кыл аш, жарма жасалат. Айранга, кымызга чалып ичет. Сүткө, каймакка, майга көөлөп жейт. Ошондуктан ал – кубаттуу тамак. Талканда ар бир башка аштыкка мүнөздүү пайдалуу заттар, витаминдер алда канча толук сакталат. Ошол үчүн ал жагымдуу, аш болумдуу келет. Талкандан ачыма, жарма, максым сыяктуу улуттук суусундуктар жасалат. Алар күндүн ысыгында чанкоону басат.

(«Кыргыз даамы»)

(83 сөз)

Үйрөтүчүү жат жазуусу

ТАБИЯТТАГЫ ҮНДӨР

Бактын арасына кирип, же суу жээгине барып, айлана-чөйрөнү бир азга тыншасанар, ар кандай үндөрдү угасыңар. Ал эми токойдун ичиндеги үндөргө көңүл койсоңор – өзүнчө эле оркестр. Бактын шуудураганы, суунун шылдыраганы, ар түркүн канаттуулардын сайраган үндөрү адамга музыка дүйнөсүнө киргендей туюлат. Жаратылыш кооздугун коштоп, шаңга бөлөгөнсүйт.

Табияттагы ар түрдүү үндөрдү укканда, чарчаганыңды да унутуп каласың. Ал эми музыка да адамга ошондой эле

таасир берет. Көрсө, комуздун, кыл кыяктын, чоордун, сурнайдын күүлөрү ушул эле табияттагы үндөрдөн алынат турбайбы.

(«Кырчын» журналы) (70 сөз)

ЖӨНӨКӨЙ ЖАНА ТАТААЛ СӨЗДӨР

Сөздүк жат жазуу

1. Сөзмөр, ачуулуу, шайыр, шабдалы, сөзсүз, табак, мектеп, сабак, көчө, чиркей, мөмө, милдет, өрмөк, чалгы, түшүм, салкын, аба, кабар, урмат, чарба, ата-эне, бак-дарак, ага-ини, чай-пай, бака-шака, урмат-сый, улуу-кичүү, мөмө-жемиш, өйдө-төмөн, баш-көз, чек ара, темир жол, асма көпүрө, жылдыз курт, шам чырак, КМШ, АКШ, ОшМУ, ОГПИ, УИА.

(40 сөз)

2. Аппак, капкара, суулуу, тоодой, бала-бакыра, билим, жибек жолу, козу карын, азык, илим, чечим, Таштемир, Сатыбалды, Кудайберди, Кызжибек, жомок, таттуу уйку, ак май, сары май, кол кап, бут кийим, бал каймак, таш бака, карга тырмак, чийбаркыт, койчу баштык, Кара-Суу, Ала-Тоо, Жалал-Абад, Ысык-Көл, чолпон жылдыз, БУУ, ОшТУ, класском, медпункт, ОГПИ, «Ак кеме» мейманкансы, «Манас» аэропорту.

(38 сөз)

3. ЖК, КР, ОшМУ, КМУУ, бүгүн, быйыл, унчукпа, көз айнек, алжапкыч, козу карын, калем сап, килем, булак, тебетей, акча, булут, чагылган, дептер, жамгыр, тыйын чычкан, кара тору, бака жалбырак, анда-санда, короо-жай, ага-тууган, чый-пый, бийик-бийик, карс-курс, удаа-удаа, тез-тез, айлана-тегерек, Ат-Башы, Кара-Кулжа, Кызыл-Кыя, Көк-Ойрок, Кыз-Булак, асма көпүрө, темир комуз, түндүк жабуу, кырк аяк. № 42 орто мектеби, «Сары-Челек» коругу

(50 сөз)

Эскертмелүү жат жазуусу

САЛАМДАШУУ

Адамдардын сыйлашуусу саламдашуудан башталат. Саламдашуу улуу-кичүүнүн, тентуш-курбунун, аял-эркектин ортосундагы мамилени билдирет. Дайыма кичүү улууга, улоочон жөөгө, жаңы келген киши ал жердегилерге салам айтат. «Ассалому алейкум»– сизге тынчтык каалайм, «алейкума ассалом»– сизге да тынчтык каалайм дегенди билдирет.

Дүйнө жүзүндөгү элдер ар түрдүү саламдашышат. Ошондой эле, саламдашуунун формасы да ар түрдүү болот. Саламдашуунун кол алышуу, кучакташып көрүшүү, бир-бирине жүгүнүү, баш ийкешүү, оозеки саламдашуу сыяктуу түрлөрү бар. Саламдашуу учурунда белгиленген этикалык эрежени сактоо адамдын маданияттуулугунун белгиси.

(«Адептүүлүк күзгүсү») (73 сөз)

Текшерүү жат жазуусу

Ош-Бишкек жолу

Кыргызстандын түндүгү менен түштүгүн байланыштырган негизги жол – Ош-Бишкек жолу. Анан узундугу 600 километрден ашык.

Жол Ош шаарынан башталып, Жалал-Абад, Чүй областтары аркылуу өтөт. Негизинен тоо жолу болгондуктан, жүргүнчүлөр үчүн көптөгөн тоскоолдуктар кездешет. Ал Ала-Бел, Төө-Ашуу, Көк-Бел сыяктуу бийик ашуулардан, ошондой эле тоннелдерден өтөт. Бул жолдо кыргыз жаратылышынын кооздугу алыс жолдо көңүлүндү сергитип, чарчаганыңды билдирбейт. Ал эми өтө бийик аскалар аркылуу өтүү үчүн тоннелдер курулган.

Ош-Бишкек жолу чет элдик куруучулар тарабынан кайрадан оңдолгон. Бул жол аркылуу жүргүнчүлөр жана ар түрдүү жүктөр ташылат. Жолдун эл чарбасы жана өндүрүш тармактары үчүн өтө чоң мааниси бар.

(«Мекен таануу») (90 сөз)

Текшерүү жат жазуусу

БАЗАРДА

Базар – элдердин соода жүргүзүүчү жайы. Жерге жарык түшкөндөн кечки инир киргенге чейин бул жерде соода-сатык иштери кызуу жүрөт.

Сатылуучу буюмдун түрүнө карата базар бир нече бөлүктөргө бөлүнөт. Бир бөлүгүндө жашылча-жемиш, өрүк-мейиз, сүт, экинчи бөлүмдө кийим-кече, кездеме, курулуш материалдары, үй-тиричилигине керектүү буюмдар сатылат. Ош областындагы Кара-Суу базарына Орто Азиянын бардык жерлеринен кардарлар келишет.

Базар – бир эле соода-сатык жүргүзүүчү жай эмес, адамдардын пикир алышуучу, мамиле түзүүчү да жайы. Ошондой эле элдерибизди башка өлкөлөр менен байланыш-тырып, алардын маданияты, өнөр жайындагы жаңылыктары менен кабардар кылат.

(«Ош шамы») (82 сөз)

Ысык-Көл

Дүйнөдөгү эң чоң көлдөрдүн бири – Ысык-Көл. Ал Түндүк Тянь-Шандын Күңгөй жана Тескей Ала-Тоолорунун ортосунан орун алган.

Ысык-Көлгө жетимиштен ашык агын суу куят, бирок бирөө да агып чыкпайт. Алар: Түп, Жыргалаң, Чоң-Кызыл-Суу, Жууку, Чоң-Ак-Суу жана башкалар. Ысык-Көлдүн батыш жээгинен Чүй суусу агып өтөт.

Көлдүн жээктеринде булуңдар көп. Алардын чоңдору көлдүн чыгыш тарабындагы Жыргалаң жана Түп болуп саналат. Ала эми Кызыл-Суу, Чоң-Жаргылчак, Тамга, Тоң жана Ак-Терек, түндүк жээктеги Чок-Тал, Коолуу-Булуң жана Чолпон-Ата булуңдары көлөмү жагынан кичине. Көл жээгиндеги булуңдарга жана жайлуу тегиз жээктерге көптөгөн эс алуучу жайлар курулган.

(«Эркин Тоо») (86 сөз)

АПШЫР-АТА ШАРКЫРАТМАСЫ

Кыргызстандагы кооз, жаратылышы боюнча адамды таң калтырган жерлеринин бири – Апшыр-Ата шаркыратмасы. Ал Ноокат районунун аймагынан орун алган. Бул табышмактуу шаркыратманын пайда болушу адамдарды ар убак кызыктырып келген. Жарылгандай болуп, бөлүнгөн эки асканын бир жак боорунан эки суу агып чыгат да, капчыгайдагы сууга кошулат. Шаркыратманын бийиктиги 20 метрден ашык.

Шаркыратманын сырдуулугу – анын башталган жеринин белгисиздиги жана суунун нугу асканын экинчи бетинде уланып тургандыгы. Андан агып чыккан суунун даамы да өзгөчө. Бул тууралуу эл ичинде ар түрдүү уламыштар айтылып жүрөт. Ары кооз, ары табышмактуу болгон Апшыр-Ата – шаркыратмасы кыргыз жергесинин кооздугунун дагы бир далили. Аскасында бүркүттүн уялары, капчыгай ичинде кооз дарыя, муздак булактар, сырдуу үңкүрлөр бар.

(«Заман»). (102 сөз)

УЛУГБЕК

Мухаммед Тарагай Улугбек 1394-жылы туулган. Анын чоң атасы Тамерлан (Амир Темир) кол башчы, мамлекет башкаруучу болгон. Улугбек жаш чагынан терең билим алып, жоокерчилик өнөргө үйрөнгөн. Чоң атасы Тамерлан дүйнөдөн кайткандан кийин өлкөнү башкаруу милдети Улугбекке тапшырылган. Ал өлкөдө илим-билимди, маданиятты жана архитектураны өнүктүргөн. Кооз шаарларды, бийик-бийик мунараларды курдурган.

Улугбек тарых, адабият жана астрономия илимдерине абдан кызыккан. Самарканга чыгыш өлкөлөрүнөн илимпоздорду чакырып, жылдызкана салдырган. Анын асмандагы жылдыздардын жайгашышы, кыймылы тууралуу эмгектери бүгүнкү күндө да, өтө баалуу болуп саналат.

Нукура таланты, даанышмандык касиеттери менен өлкөнүн өсүп-өнүгүшүнө жана илимий жактан калыптаны-

шына чоң салым кошкондугу үчүн тарыхта түбөлүк из калтырды.

(«Кыргыз энци.»)

(90 сөз)

ЛЕКСИКА

Сөздүк жат жазуу

1. *Ат, жаз, жай, кеч, жарык, түзүү, кой, бак, чык, чач, так, жана, күбө, сыр, түш, кат, ай, жең, ташы, от, аш, кош, баш, кашка, уук, туш, айдоо, карагат, чымын, куда, тордоо, буудай, алакан.*

2. *Шаар, мейман, мээр, жооп, нооруз, мугалим, мойлоо, молдо, намаз, мечит, ойлонуу, зергер, пайда, падыша, пахта, тарых, керебет, бөтөлкө, самовар, самолет, уста, устун, эсеп, базар, мекен, доор, анар, зыян, акыл, азан, абийир, сабиз, күрүч, зыгыр, намыс, шапка.*

3. *Үй, дыйкан, баатыр, жылуу, сүйлө, март, кол, дарыя, тажрыйба, стол, сагызган, тарелка, мейман, карта, кептер, көктөм, жүгөрү, карандаш, калем, жайлоо, мугалим, аба, бакыт, азамат, телефон, дарыгер, класс, саат, аман, даам, машина, соко, поезд, орден, картошка, алгебра, газета, артист, камкор, камбыл, камылгалуу.*

Түшүндүрмөлүү жат жазуу

1. Кеч кирип, айлананы караңгылык каптады. Чолпонбай Дон дарыясынан сүзүп өттү. Быйылкы жайдын ысыгы жалбырактарды тез саргайтып жиберди. Терилген жаңгактарды күнгө жайып кургатуу керек. Манас кырк жигити менен Таласка аттанды. Биз койлорубуздун жүнүн жазда кырктык.

Күзгү оруу-жыюуга кары-жаш дебей баары жардамдашты. Күзгүнүн сыныгы анын мүнөзүн өзгөртүп жиберди. Жүз сомун болгончо, бир жолдошун болсун. (макал) Эненин кубанычы жүзүнөн билинип турду. Шаарда жаңы имараттар курулду. Биз бошоп калган себеттерге кайрадан алма толтурдук.

2. Шаар ичи тыптынч. Мугалимдин ар бир сөзү биз үчүн жаңылык эле. Пахта терүүчү машиналар ремонттон эчак чыгарылган. Дубал газетага мектептеги жаңылыктар жазылыптыр.

Самолеттон тиктесең, биздин жер өтө кооз көрүнөт. Биздин мектептин окуучулары футболдон атаандаштарын жеңди. Күн кеч кирип калган эле. Досум экөөбүз эстеликтин алдында сүрөткө түштүк. Айбек шаты менен жерге түштү. Түндө абдан кызыктуу түш көрүптүрмүн.

Кыштын кычыраган суугу бети-колду тызылдатат. Биздин үй бышкан кыштан салынган. Көпөлөктүн калдайган канаттары гүлдүн бетин жаап турду. Нөшөрлөгөн жазгы жаан жаап өттү.

(70 сөз)

Эскертмелүү жат жазуу

Кыш

Мына, кычыраган кыш да келди. Айлананы калың кар басып, туман каптап турду. Сыртка чыксаң эле, аяздын күчү бети-колду тызыллатып жиберет. Адамдар жылуу кийимдерин кийишип, бир жакка шашып бара жаткандай тез басышат. Бак-дарактар адамдар сыяктуу кардан тон кийишип кымтыланышат.

Кышкы каникул биздин айылдын балдары үчүн өтө көңүлдүү болду. Айыл четиндеги дөңсөөдөн ылдый чана менен зымырап баратсаң, канат байлап учкандай сыяктанасың. Буттарына коньки, лыжа кийген балдар ысыгандан куртка, пальто, шапкаларын чечип, женилденишти. Оюн аралаш кышкы аязды сезбейсиң. Себеби аяз кыймылдан коркот эмеспи.

(«Байчечекей» журналы) (81 сөз)

ТАТААЛ СӨЗДӨР

Сөздүк жат жазуусу

1. Ага-ини, агайин-тууган, азап-тозок, аз-маз, азык-түлүк, ай-аалам, айла-амал, айлана-чөйрө, ак жолтой, ак жуумал, ак калпак, ак көңүл, ак ниет, акыл-эс, ала кийиз, алас-алас, балтыр бешик, бала-чака, бак-дөөлөт, бак-дарак, бака-шака, Баба дыйкан, тамак-аш, ачык айрым, ач көз, ат чабыш, ата-эне, ата мекен, ата-журт, атак-даңк, ата-баба, асыл тукум, ачыл таш, ары-бери, арыз-муң.

2. Ардак такта, аман-соо, алп кара куш, алдуу-күчтүү, кеп-сөз, каш-кабак, кары-жаш, кара өрүк, кара мүртөз, калайык-калк, казан-аяк, иш-аракет, илим-билим, жөө чечен, жол башчы, жети ата, жер жүзү, жеке менчик, жапа тырмак, жан-жаныбар, дубал газета, жаан-чачын, дары-дармек, газ плита, боз үй, бир тууган, бир сыйра, бир паста, бири-бири, беш манжа, беш көкүл, беш бармак, баш макала, басма табак, басма сөз, баш кийим, балчелек.

3. Аалам – дүйнө жүзү, ай-аалам. Абийир – аброй, кадыр-барк, абал-кырдаал, акыбал, ал-жай. Абайла – этиятта, чеберде, байка. Адат – каада-салт, үрп-адат, жөрөлгө. Адилет – калыс, акыйкатчыл.

Азап – эсен-соо, сак-саламат, дени карды таза. Атактуу – белгилүү, таанымал, көрүнүктүү, даңктуу. Баатыр – азамат, эр жүрөк, кайраттуу, өткүр, шер, сырттан. Бет – өң, түс, чырай. Адептүү – сабаттуу, илимдүү, мээримдүү, ырайымдуу, колу ачык. Даамдуу – ширин, таттуу, оозго салса эриген.

Далилде – аныкта, такта, ыраста, бекемде, тастыкта. Зыян – залал, кесепет, кырсык, кокустук, чыгаша. Иш – кызмат, жумуш, эмгек. Каарман – образ, кейипкер, персонаж. Кабар – дарек, дайын, адрес, кат-кабар. Кадыр – сый, урмат, ызат, кадыр-барк, абийир, бедел. Кайгы – сарсанаа, убайым, күйүт. Кайрат – кубат, ал-күч, дарман, шайман, кудурет, каруу. Камдуу – сарамжалдуу.

Эркин жат жазуу

➤ *Тексттердин мазмунун андан ары уланткыла*

Ынтымак

...Атасы жети уулун чакырып, алардын ынтымагын байкамак болду.

– Кана балдарым, силердин күчүнөрдү сынайынчы. Бул боолонгон чыбыктарды сындырып көргүлө, – деди. Балдары боолонгон чыбыктарды улам бири алып, күчүн сынап жатты. Бирок, бири да сындыра алган жок...

Ошондуктан элде: «Ынтымак болсо үйүңдө, ырыскы толот күнүгө» деп бекеринен айтылбайт.

(41 сөз)

АДЕПТҮҮЛҮККӨ ЖАШЫҢДАН ҮЙРӨН

Адептүүлүктүн эрежелери жөнүндөгү китеп мындан эки жүз жыл мурда эле түзүлгөн. Анда жүрүш-турушка өтө чоң маани берилген. Китептеги эрежелер бүгүн да өз маанисин жоготкон жок.

Адептүүлүк деген эмне жана анын кандай эрежелерин билесинер? Сүйлөшүү, учурашуу, коштошуу, чакыруу жана кайрылуу адептеринде колдонулуучу тил каражаттарын байкап көргүлө.

(38 сөз)

Угуу жат жазуусу

Жаздын келиши

Жаздын башталышы менен анын шаңын күчөтүп, аялзатынын Эл аралык күнү – 8-март, Мусулмандардын Нооруз майрамдары болуп көп иш чаралар өткөрүлөт.

Жаз Кыргызстандын бардык жерлеринде бирдей келбейт. Фергана өрөөнүндө февралда эле бактар бүрдөй баштайт. Өрүктөр мала кызыл гүлүн ачат. Бул мезгилде Фергана өрөөнүндө кош айдалат. Тоо этектеринде кар кетип, байчечекейлер чыгып, чөптүн башы кылтайып көрүнөт. Андан кийин Чүй, Талас өрөөндөрүнө жаз келет. Ал эми Ысык-

Көл, Нарын областтарынын тоолорунда, Чон-Алай, Чаткал райондорунда кыш март, апрель айларына чейин созулат.

Тоолордо жаздын келиши өтө кооз болот. Байчечекей, кызгалдак, мандалак, чатыраш гүлдөрү айлананы ар түрдүү түскө боеп коет. Бирок, Кыргызстанда жаз мезгили жылдын башка мезгилдерине караганда, тез эле өтүп, күн бат эле ысып кетет.

(«Заман») (100 сөз)

БИЗДИН АЙЫЛ

Биздин айыл шаардын четинен орун алган. Ал шаардын борборунан он чакырым алыстыкта турат. Бул жерде жашаган элдердин көбү шаарда иштешет жана окушат. Мен шаардык №16 мектепте 5-класста окуйм.

Айылдын тегерегинде эгин талаалары көп. Элдер көбүнчө дыйканчылык менен кесип кылышат. Жүгөрү, буудай, картошка, помидор, эгишет. Күз келгенде жыйын-терин болуп, элдер кыш камылгасын көрө баштайт. Эгиндин түшүмү мол болсо, дыйкандын көңүлү ачылат. Менин атам быйылкы жылы буудайдан көп түшүм жыйнады. Элде: «Мээнеттиң катуу болсо, тапканың таттуу болот» – деген кеп бар.

(«Айданек» газетасы) (68 сөз)

ЗАТ АТООЧ

Сөздүк жат жазуусу

➤ *Энчилүү зат атоочтордун жазылышына көңүл бургула.*

1. Гүл, адам, чыны, аймак, күздүк, сызуу, газета, чыгарма, айыл өкмөтү, Нарын, Кара-Буура, Кенеш, Роза, Алымбай, балтек, «Айданек», «Бороондо», астра, планета, окуучу, жумушчу, дарыгер, самалет, мекеме, мугалим, сабак, көнүгүү, күзөтчү, тарбия, жоокер, балалык, шамал, кубаныч, имарат, пальто, коркунуч, тынчтык, келишим.

(38 сөз)

2. Спорт, убакыт, уюм, «Семетей» уюму, «Жеткинчек» журналы, «Мезгил учат» повести, Токтогул паркы, Бишкек

шаары, Бөкөмбаев мектеби, «Манас» эпосу, Кыргыз Республикасы, «Ош шамы» газетасы, Сүймөнкул, Беккул, китепкана, элечек, талант, эгин, жайлоо, санаа, жаштык, сөйкө, сезим, келечек, заман, ант, ишкана, кыял, жоолук.

(38 сөз)

3. Нарын дарыясы, Чоң-Чүй каналы, «Тамчы» айылы, Жети-Өгүз району, Курманжан Датка көчөсү, коргон, базар, баа, дарыкана, Ала-Бука району, сызгыч, дүкөн, ашкана, Кеңеш айыл өкмөтү, «Асаба» газетасы, «Ажар» повести, машина, Бакыт, Улан, Бермет, Орто-Токой, шаттыкта, карылыкка, №42 орто мектеп, Жер планетасы, булак, ийгилик, төртөө, бөлмө, ак пейил, Аккула, троллейбус.

(38 сөз)

Текшерүү жат жазуусу

ОШ ШААРЫ

Ош шаары – Түштүк Кыргызстандын саясий, маданий борбору. Шаардын түпкү элин кыргыздар түзөт. Шаарда кыргыз, өзбек, орус, татар, уйгур сыяктуу улуттар ынтымактуу жашашат. Ош шаарында орто жана жогорку окуу жайлары, билим берүүчү мекемелер бар. Аларда боордош элдердин уул-кыздары билим алышат.

Ак-Буура дарыясы шаардын ортосунан тең экиге бөлүп турат. Сулайман тоосу шаардын күн батыш жагынан орун алган. Шаарда тарых, жаратылыш музейлери, тарыхый жана маданий эстеликтер бар. Чет өлкөлөр менен байланыштыруучу кубаттуу телерадио станция курулду.

Достуктун шаары болгон «Ош – 3000» жылдыгынын урматына «Данакер» ордени менен сыйланды жана Кыргызстандын экинчи борбору деген статус алды.

(«Ош шамы») (75 сөз)

Текшерүү жат жазуу

ЖЕР-СУУНУ ЫЙЫК ТУТУУ

Кыргыз эли илгертен жерге өзгөчө маани берип келген. Ар бир булакка, өзөнгө, кокту-колотторго, ашууларга, жылгаларга түркүн аттарды коюшкан. Жер-суу аттарын кунт коюп карасаң, өзүнчө эле тарых.

Мисалы, Алтын-Булак, Ак-Суу, Ак-Буура, Сулайман-Тоо, Зергер, Камбар-Ата, Талдык, Калмак-Ашуу жана башкалар. Бул аттардан мекенге болгон ыйык сезим байкалат. Жер-суу аттары жердин географиялык абалына, ал жерде болуп өткөн тарыхый окуяларга карата коюлат. Кээде жерге адам аты да коюлганын байкайбыз.

Ал эми шаардын ар бир көчөсү элибиздин чыгаан уул-кыздарынын, тарыхый окуяларынын аттарын алып жүрөт. Курманжан Датка, Улуу Жибек жолу, Н. Исанов, Т. Сатылганов, А. Огомбаев, Б. Бейшеналиева жана башка сыяктуу аттар белгилүү адамдардын ысымын түбөлүккө калтыруу максатында коюлган.

(«Шоокум») (97 сөз)

Текшерүү жат жазуу

ТОКТОГУЛ

Элибиздин улуу демократ-акыны жана композитору Токтогул Сатылганов 1864-жылы 25-октябрда Наманган уездинин Суусамыр болушунда, азыркы Жалал-Абад областынын Токтогул районунда, кедейдин үй-бүлөсүндө туулган. Токтогулдун балалык чагы малайлык менен өткөн. Ал 15 жашка чыккандан тартып, айыл аралап ырдай баштайт. 1882-жылы Арзымат аттуу акын менен беттешип, аны жеңет. Ошондон тартып акын катары таанылып, аты чыгат.

Токтогул Анжиян көтөрүлүшүнө катышкан деген жалган жалаа менен Сибирге сүргүнгө айдалат. Акын «Беш каман», «Эшен-калмак» деген ырлары аркылуу эзүүчү тапка сын таккан.

Акын мекенге арнаган кыйла ырларды жаратат. «Жүргөнүм кабак жер болду», «Насыят», «Гүлдөп ал», «Жаштарга» деген ырлары эл арасында белгилүү. Акын

сабатсыз болгондуктан, ырларынын көбү жазылбай, бизге жетпей калды. Токтогул 1933-жылы 69 жашында дүйнөдөн кайткан.

(«Энциклопедия») (102 сөз)

ЖАРДАМЧЫ АТООЧТОР

Сөздүк жат жазуусу

➤ *Жардамчы атоочторду катыштырып сүйлөм түзгүлө.*

1. Асты, алды, үстү, жаны, тушу, түбү, ортосу, сырты, бети, жээги, чекеси, маңдайы, чокусу, боору, капталы, учу, төбөсү, ичи, айланасы, арасы, тегереги, арты, аркасы, жогору жагы, түштүк тарабы, түндүк жагы.

(23 сөз)

2. Таштын асты, мектептин алды, жердин үстү, үйдүн жаны, көпүрөнүн тушу, көлдүн түбү, жоолуктун ортосу, чапандын сырты, табактын бети, суунун жээги, дептердин чети, чаканын кыры, тоонун чокусу, дубалдын боору, адырдын капталы, теректин учу, чатырдын төбөсү, кутунун ичи, бакчанын айланасы, үйдүн тегереги, гүлдүн арасы, коргондун арты, театрдын ичи.

(46 сөз)

Өзүн-өзү текшерүү жат жазуусу

ЧЫГАРМА

Кубан мектептен көңүлдүү келди. Ал жол бою үйгө берилген тапшырма жөнүндө ойлонду. Баарынан да, агайдын кимдин чыгармасы мазмундуу, көлөмдүү болсо, «Жаш талант» газетасына сүрөтү менен чыгарабыз дегени эсинен кетпей койду.

Үйдө Салима ападан башка эч ким жок экен. Гүлай эжеси мектептен али келбептир. Кубан тамактангандан кийин столго келип, дептерин алып, «чыгарма» деп тема койду. Ал өз чыгармасын эмнеден баштоону, кандай окуя жөнүндө жазууну ойлонуп жатты.

Ангыча атасы: «Мени менен Таш-Короого барасынбы?» – деп сырттан үн салды. Кубан дагы эле «чыгарма» жөнүндө ойлонуп отурду.

(«Байчечекей» журналы) (82 сөз)

КЫЗЫКТУУ ЭКСКУРСИЯ

Чогулушта класс боюнча экскурсияга чыгууну чечтик. Класс жетекчи Айнагүл эжекебиз экскурсияга көрүлүүчү даярдык жөнүндө айтып берген болчу. Бүгүн күнгө ишемби. Эрте мененки саат 9да мектептин алдында чогулдук.

Экскурсиябыздын максаты боюнча жаратылышка байкоо жүргүзүп, көргөн-билгендерибиз жөнүндө аңгеме жазмакпыз. Биз чыгып бара жаткан Сулайман тоосу түбүнөн караган адамга өтө бийик көрүнөт. Бири-бирибиз менен жарышып отуруп, тоонун чокусуна кантип чыкканыбызды сезбей да калдык.

Айланадагы өскөн дарактарга, таштардагы белгилерге, шаардын көрүнүшүнө байкоо жүргүздүк. Тоодогу жаратылыш музейи, андагы экспонаттар баарыбызды таң калтырды. Сулайман-Тоосундагы Бабурдун үйү нечен кылымдар мурда өткөн тарыхты элестетет.

Экскурсия аяктап, катар тизилген тепкичтер менен түшүп келе жатып, жаза турган аңгемем жөнүндө ойлондум.

(«Айданек» газетасы) (98 сөз)

Текшерүү жат жазуусу

МОСКВА

Москва – Россия Федерациясынын борбору. Ал – дүйнөдөгү чоң жана кооз, өнүккөн шаарлардын бири. Шаардын ортосунан Москва дарыясы агып өтөт. Москвада кооз аянттар, кино-театрлар, музейлер, эл аралык мекемелер, окуу жайлары, мектептер, стадиондор, парктар, китепканалар көп. Падышачылык заманда курулган кооз имараттар шаардын көркүнө көрк кошуп турат. Ошол кезде салынган таш төшөлгөн жолдор жана аянттар азырга чейин сакталуу.

Кызыл аянттын четинде, В.И. Лениндин мавзолейи орун алган. Кремлдин тегереги бийик дубал менен курчалган. Анын ичинде өкмөт үйү, чиркөөлөр жана съезддер Двореци бар.

Шаардын сыртында эл аралык аэропорттор орун алган. Күн сайын дүйнөнүн ар түрдүү бурчтарынан миңдеген туристтер келип турушат.

(Балдар энциклопедиясы) (90 сөз)

КОМУЗ

Комуз – элибиздин музыкалык аспаптарынын ичинен эң байыркысы. Анын үнү мукам жана назик. Бул аспап өрүк, алмурут, карагай, арча сыяктуу жыгачтардан жасалат. Ал эми кылдары койдун ичегисинен, ийрилип, кургатылып даярдалат.

Комуз угуп турсаң, бийик аска-зоо, андан агып түшкөн мөлтүр булак, кең жайлоо, ар түрдүү куштардын үнү, аттын жорго салышын элестетесиң. Мунун баары кыргыз жери, эли, жашоосу менен байланышкан.

«Күүнүн башы Камбаркан», – деп коюшат комузчулар. Бул комуз аспабын эң биринчи жасаган мергенчи жөнүндөгү жомоктон улам айтылып калса керек. Элибизден Токтогул, Атай, Карамолдо, Эркесары, Ыбырай, Айдаралы, Шекербек, Самарбүбү, Болуш сыяктуу залкар комузчулар чыгып, комуз күүлөрүн элге тартуулашты. Кыргыз эли өзүнүн кубанычын, кайгысын комуз күүлөрүнө салып, мурас катары кийинки муундарга берип келет.

(«Кырчын» журналы) (109 сөз)

ЗАТ АТООЧТУН ЖӨНДӨЛҮШҮ ЖАНА СТИЛИСТИКА

Эскертмелүү жат жазуу

1. Адамдын ою күлүк. Тоо суусу мөңгүлөрдөн куралат. Бээнин сүтүнөн кымыз, койдун сүтүнөн жуурат жасалат. Уйку адамдын ден соолугу үчүн пайдалуу болот. Кыргызстан – өз алдынча эгемендүү мамлекет. Мектепте эртең ишембилик өткөрүлөт.

Даниярдын шахматтан жеңип алганына класста баарыбыз кубандык. Мен компьютерде сүрөт тартканга абдан кызыгам. Түн кирип, жер бетин караңгылык каптады. Керимдин үнү залдын ичин жаңыртты. Ош шаарынан байыркы замандагы мончонун урандысы табылган. Ысык-Ата курорту сөөк ооруларына пайдалуу.

(62 сөз)

НАКЫЛ СӨЗДӨР

2. Жакшы сөз жан эргитет, жаман сөз жан кейитет. Тилден бал да тамат, уу да тамат. Акыл айга жеткирет, өнөр көккө жеткирет. Ашың калса калсын, ишиң калбасын. Жамгыр менен жер көгөрөт, бата менен эл көгөрөт. Балыктын күнү көл, жигиттин күнү эл. Акыл тозбогон тон, билим түгөнбөгөн кен. Жерди күн жылытат, жүрөктү дос жылытат. Бузганды үйрөнбө, түзгөндү үйрөн. Тил билсең, дил билесиң. Сиз деген сылык сөз, сен деген сенек сөз. Билеги күчтүү бирди жыгат, билими күчтүү минди жыгат. Китеп – билим булагы, билим – өнөр чырагы. Окусаң озорсуң, окубасаң тозорсуң. Адам көйнөгүнөн эмес, эмгегинен бааланат.

(70 сөз)

3. Нарын дарыясына Ат-Башы, Таш-Көмүр, Камбар-Ата, Үч-Коргон, Шамалды-Сай, Токтогул, Күрп-Сай ГЭСтери курулган. Өкүмөт үйү Бишкек шаарындагы Ала-Тоо аянтынан орун алган. Кара Деңиздин жээгинде Артек жеткинчектер лагери бар. Кыргызстандагы туңгуч «Эркин тоо» гезити 1924-жылы 7-ноябрда чыгарылган. Биз сабакта Ч.Айтматовдун «Ак кеме» повестин окудук. Бүгүн Айгүлдүн туулган күнүнө Бермет, Ажар, Турар болуп барабыз. Сары-

Челек коругунда айбандар-дын көптөгөн түрлөрү багылат.
Казакстан республикасынын борбору – Астана шаары.

(57 сөз)

4. Эненин сүтүн актоо – ар бир адамдын ыйык милдети. Класста окуучулар туш келди басып жатышты. Өмүрбек эч кимдин сөзүнө кулак салбады. Мен бул суроону беш колумдай билчүмүн. Жаңы мугалим менен тез тил табышып кеттик. Атам өз ишин майын чыгара аткарчу. Бизде жакын арада жайкы каникул башталат. Гүлай агайдын суроосуна таптакыр ооз ачады. Менин окуудагы ийгиликтериме апамдын төбөсү көккө жетип кубанды. Жаанда калган күчүктү көрүп, боорум ачып турду. Мылтыктын атылган үнү түнкү карангылыкты жарып кетти.

(64 сөз)

Терме жат жазуу

ГҮЛЗАТТЫН АҢГЕМЕСИ

Мен Ысык-Көл өрөөнүндөгү Тамга кыштагында жашайм. Атам Акматкул айыл өкмөтүндө эсепчи болуп иштейт. Апам Күмүшай – айылдык фельдшер. Мен мектепте 5-класста окуйм.

Биз жакта келген мейманга кеңири дасторкон салынат, анын ортосуна эң алгач нан, боорсок коюлат. Нандын тегерегиндеги түрдүү таттуулуктар менен чай ичиле баштайт. Дасторкондун четиндеги самоордон меймандарга чай сунулат. Чай ичилген соң, колго суу куюлуп, суу куйган балага, же кызга бата берилет.

Меймандарга союлган койдун эти улуулата тартылат. Биздин өрөөндө аял затынын эң улуусуна куймулчак бөлүнөт.

Ичеги-карындан жөргөм жасалып, жеңил, ысык тамак катары берилет. Эт тууралып бүткөндө, беш бармак алынып келинет.

(Мекен таануу) (88 сөз)

БУГУ МЕНЕН МЕРГЕН

Илгери эл арасында Тагай мерген жашаптыр. Ал эгин эгип жер чаппай, эсебин таап мал бакпай, мергенчилик менен күн көрчү экен.

Күндөрдүн биринде мерген ууга чыгып, улагын эмизип турган бугуну көрүп, энесин мээлеп, атып жиберет. Бирок ок бугуга тийбей калат. Жаза атканына ачууланып, бугунун баласын кубалап жүрүп, кармап үйүнө алып келет.

Бугунун баласын торго камап, багып жүрүшөт. Бир күнү кечки тамак учурунда мергенчинин баласы жоголуп кетет. Ата-эне баласын издешип таба албай, кайгыга батышат. Мергенчинин аялы бугунун баласын карап: «Сенин да ата-энең мендей болуп сыздап жүргөндүр», – деп ыйлайт. Аны көргөн мергенчи бугунун баласын кое берет. Көп узабай сырттан баланын үнү угулат. Эшикке чыгышса, баягы чоң бугу баланын жанында турган экен. Ошондон кийин Тагай мергенчилигин коюп, дыйканчылык кылып калган дешет.

(Э. Калдаров) (112 сөз)

Текшерүү жат жазуусу

АЙГА СЫЙЫНУУ

Ай жаркырап, түнкү асманга сонун жарашат. Айсыз түн карангы. Айдай сулуу болсун деп, элибиз кыздарына Айдай, Айжан, Айгүл, Айкүмүш, Айсалкын деген ат коюшат. Айсыз асмандын көркү жок. Көктөгү айды ырга кошуп ырдайбыз жана дайым ага суктануу менен карайбыз.

Ай ушунчалык сырдуу жана табышмактуу. Бирде карасаң табактай тегерек, бирде ороктой иймейип жаркырап турат. Муну элдер «ай жаңырды» деп коюшат. Жаңырган айга карап, апалар жүгүнүп, таазим кылышат. Эгер чалкасынан жаңырса жаанчыл, ал эми тигинен жаңырса, кургакчыл болот. Ай толгон учурда түнкүсүн жарык болуп турат. Айдын жарыгы жандуу жана жансыз заттарга өтө пайдалуу. Өсүмдүктөр айдын жарыгы менен тез өсө тургандыгы илимде далилденген. Байбичелер берген баталарында: «Айдан аман,

жылдан эсен бололу, келерки ушул күнгө чейин өсүп өнүп тололу» дешип айга сыйынышкан.

(«Кырчын» журналы) (116 сөз)

МАМЛЕКЕТТИК ГЕРБ

Кыргыз Республикасынын мамлекеттик герби 1994-жылы 14-январда кабыл алынган. Гербдин авторлору – Асейин Абдраев жана Садырбек Дубанаев. Гербдин көк түстүү тегерек алкагын айланта ак сызык бар. Канатын жайган ак шумкардын учуп келе жатканы – эркиндиктин символу. Ысык-Көлдүн, Ала-Тоонун жана чыгып келе жаткан алтын нурдуу күндүн элеси тартылган. Кыргыз Республикасы деген жазуусу бар.

Ак шумкар – Манас бабабыздын шумкары. Ак мөңгүлүү Ала-Тообуз, мончоктой бермет көлүбүз менен дүйнө жүзүнө таанымал болуп, 200 дөн ашуун мамлекет менен достук байланышта жашап жатабыз.

«Шоокум» (83 с.)

Х.К. АНДЕРСЕН

Балдар дүйнөсүнө кеңири белгилүү жомокчу Ханс Кристиан Андерсен 1805-жылы Даниянын Оденза деген шаарчасында төрөлгөн. Атасы кедей киши болгондуктан, анын балалыгы жакшы турмуш жөнүндө кыялдануу менен өткөн. Ал кийин чыгармаларында өз турмушу жөнүндө айтып берген.

Жер жүзүндө Андерсендин жомокторун билбеген адам аз чыгар. Ал жомокторунда эркиндик, мээримдүүлүк, урматтоо сыяктуу жакшы сапаттарды даңазалаган. Андерсендин жомокторунда күлкү, көз жаш, кайгы менен кубаныч турмуштагыдай берилген.

Жомокчунун «Кар ханышасы», «Дюймовочка», «Калай солдат», «Чочко багар», «Жапайы ак куулар» жана башка көптөгөн жомоктору белгилүү. Ушундай чыгармалары менен Андерсен балдардын ишенимдүү досу жана кеңешчиси, улуу тарбиячысы катары таанылган.

(Х.К. Андерсен жөнүндө) (90 сөз)

ЖЫЛ МЕЗГИЛДЕРИНИН АЛМАШУУСУ

Жыл мезгилдери ар дайым өз убагында кайталанат. Бул табияттын мыйзамы. Жердин огунда айланышы жыл мезгилдерин алмаштырат. Дайыма жер өз огунда айланып тургандыктан, күндүн нуру тегиз тийбейт. Күндүн таамай тийген учуру – жаз, жай мезгилдери. Ал эми күндүн нуру кыйгач тийген кезде суук боло баштайт, күз, кыш мезгилдери келет. Демек, жер бетиндеги тиричиликтин жүрүшү күнгө байланыштуу болот.

Жер жүзүндө Индия, Африка сыяктуу ысык мамлекеттерде кар жаабайт. Себеби, ал жерлерге күндүн нуру түз тийет. Ал эми күндүн нуру кыйгач тийгендиктен Камчаткада, Түндүктө, Сибирде ар дайым суук болуп, жай үч айга гана созулат.

(Геог. Энциклопедия)

(90 сөз)

АЛТЫНЧЫ КЛАСС

СЫН АТООЧ

Сөздүк жат жазуусу

1. Күчтүү, кызыктуу, мазмундуу, таланттуу ырчы, бүгүнкү күн, даярдоо классы, айылдык киши, жаңы үй, жашыл жалбырак, темир эшик, таттуу алма, жибек жоолук, жоош киши, алтын саат, терең көл, таза кийим, түшкү тамак, кышкы суук, жыттуу гүл, шаардык кыз, кычкыл алма, муздак суу, булгаары топ, тартипсиз окуучу, чоң терезе, кубаттуу машина, жарык класс, залкар комузчу, кызыл алма, каарман жоокер.

(28 сөз айкашы)

2. Берекелүү, кызыктуураак китеп, тартиптүү окуучу, ынтымактуу үй-бүлө, жупжумшак нан, кененирээк жол, кызгылтым гүл, чоңураак класс, сыдырым жел, муздак шамал, жеңил тапшырма, туптунук суу, боорукер адам, тырышчаак окуучу, көгүш үй, беделдүү, карамтыл чапан, жылуу кийим, бозомук кагаз, ачык асман, аппак кар, ачуу калемпир, зээндүү бала, жарык жылдыз.

(26 сөз айкашы)

3. Көк асман, агыш көйнөк, аппак кар, чоң жип, кыпкыска көйнөк, таттуу тамак, таттуураак алма, абдан таттуу бал, начар адам, көгүлтүр экран, эн начар окуучу, жукараак китеп, өтө жука кездеме, тоодой бийик, болоттой бекем, көлдөй терең, чымкый кара чач, суудай тунук, коендой окшош, Ак-Буура, Кара-Суу, Ысык-Ата, темирдей тартип, аппак пахта, кызгылт бантик, арчадай өмүр.

(26 сөз айкашы)

Түшүндүрмөлүү жат жазуу

МАКАЛДАР

1. Жакшы окуучу баарын сезет, жаман окуучу сабактан безет. Шоктонгон бала машинага жабышат, тентек бала бирөө менен кагышат. Жүдөө окуучунун колу кирдейт, унутчаак окуучу тапшырмасын билбейт. Тырышчаак окуучу билим алат, жалкоо окуучу куру калат. Акылдуу адам өзүнө каалаганды башкага да каалайт.

Акылдуу адам мактанса, ишти тындырат, акмак адам мактанса, көңүл калтырат. Айдай чырайды иттей кыял бузат. Акылдуу киши таап сүйлөйт, акылсыз киши каап сүйлөйт. Жакшыны жатым дебе, жаманды досум дебе.

(70 сөз)

2. Жаңы окуу жылы башталды. Алдыда сары түскө боелгон эгин талаалары мелмилдейт. Ак калпактуу Ала-Тоонун башын ала булут каптады. Дилбардын кийген ак көйнөгү өзүнө жарашыптыр. Шаардын түз, кенен көчөлөрүндө жүргөн машиналар алда-кайда шашкансыйт. Күндүн жаркыраган нурлары жер бетине тарады. Жайкы каникулда кызыктуу китептерди окудум. Биздин класс кенен, таза жана жарык.

Дүйнөдөгү эң кичине кийим тигүүчү машина Японияда жасалган. Ортодогу тоголок бет, ак жүздүү кыз менин класс-ташым. Борбордук аянтта аскердик парад өткөрүлдү. Күлүк ой, сансыз санаа Ажарды курчап алды. Окумуштуулардын илимий ачылыштары эл үчүн кызмат кылат.

(69 сөз)

3. Эне мээриминен жылуу дүйнөдө эч нерсе жок. Биздин мектептин ашканасында даамдуу тамак даярдалат. Окуучулар үчүн алар арзан баада сатылат. Мектеп китепканасында адабий китептер көп. Бишкек шаары Ошко караганда чонураак. Чүйлүктөр кызылчадан мол түшүм алышты.

Көчө боюнда өскөн кыпкызыл, сапсары гүлдөр шаардын көркүн ачат. Кыргыз тили сабагы абдан кызыктуу өттү. Чарбанын эгини кубаттуу комбайндар менен чабылат. Чет элдиктер биздин жердин кооздугуна абдан суктанышат. Тарых музейинде байыркы экспонаттар коюлган. Кара-Суу –

Кыргызстандагы эң чоң район. Сарымсак өсүмдүгү ден соолук үчүн пайдалуу. Деңиз жаныбарларынын эң чоңу – көк кит.

(80 сөз)

Терме жат жазуусу

1. Жолой, аппак, он, кандай, энеси, уламдан-улам, жолукту, байбиче, эмне, кырк, үч, бул, эски, келет, деди, келинибиз, ким, беш-бештен, түтүндүү, теменедей, жаңыча, силер, биздики, анын, терезелер, таң каракчысында, дайыма, колмо-кол, чакырып кел, келип кет, бара жатат, сонурка, мелт-калт, кыйч-куйч, кокуй, жүдөнкү, бийигирээк, жээкке, асман, Кудай, аалам, миллион, баса, ботом, катыгүн, Ош, бырс, албетте, демек, бүдөмүк, ыйлап, тумандай, кыскасы, акырын, менимче, саламактуу, ишенчээк, таң калуу.

2. Таңкы Чолпон батканда,
Өзөндөн ак шамал жүрүп ыркырап,
Суудан кара буу чыгып буркурап,
Асмандан жылдызы качып дыркырап,
Токойдо гүлдөр гүл бурап,
Бутакта булбул ыр курап,
Шыбакта торгой чулдурап,
Жылгадан алты миң булак шылдырап,
Жарашкансың, аккан суу!.... (Жеңижок)

3. Жылдыздын жарыгы. Асманды тиктеди. Көк темир. Жыбыраган жылдыздар. Желбегей жамынып. Даана көрүндү. Эшикке чыгып. Булуң-бурчун карады. Куш кармалган. Лакый-та тойгузду. Түнкүсүн аактап. Тоодактын эти. Чоң базар. Алуучусу көп. Сатуучусу да көп. Кардарлар жайнайт. Мал өтпөйт. Ошол күнү. Үйдү көздөй жөнөдү. Талаага чейин барды, тала гүлдөрү, коңур үндүү, ынтызарлуу балдар, өз алдынча иштөө, түпкүрдөгү булак.

Эркин жат жазуусу

АЛГАЧКЫ КУБАНЫЧ

Гүлнара быйыл 6-класста окуйт. Окууну бүткөндөн кийин педагог болууну максат кылып койгон. Кыргыз тилинен окуткан эжекесинин таасири күчтүү болду.

Башка кесиптерден артыкчылыгы деп, бирөөлөрдү үйрөтүү, билбегендерин түшүндүрүп окутуу иштери чоң жана кызык катары элестетип кетти.

Аларды келечектин мыкты ээлери кылып өстүрүүнү кыялданып отуруп, чоң энесине айтып жаткан аңгемесинин узарып кеткенин сезбей калды.

Чоң эне небересинин мугалимдик кесипти сүйгөнүнө өзгөчө ынтаа коюп, ал жөнүндө берилип сүйлөп жатканына абдан кубанды. Анын көздөрүндөгү кубанычты сезип, жолуң дайыма шыдыр боло берсин деп, чын дилден каалоо айтты.

(«Айданек») (82 сөз)

ЭМНЕ ҮЧҮН АСМАН КӨК ТҮСТӨ?

Асманды карасаң, ал көп учурда көк түстө, кээде бозомук көрүнөт, эмнеге мындай? Ал түстү кайдан алат?

Асмандын түсү күн нуруна байланыштуу. Күн нуру кызыл, көк, жашыл, сары, сары кызыл, кызгылт нурлардан турарын билебиз. Кызыл, сары, сары кызыл, кызгылт нурлар булуттан, чандан оной өтүп, жерге тез жетет. Ал эми көк, жашыл, кызгылт көк нурлар булутка, чаңга сиңип, жерге жеткнче асманда бир аз токтолот. Ошондуктан бизге асман көгөрүп көрүнөт. Күн ачыкта асман көпкөк, бүркөө болсо бозомук тартып турат.

Асмандын түсүнүн өзгөрүү себептерин физика предмети үйрөтөт. Асманды жерди аба кыртышы менен курчап турган мейкидин катары түшүнөбүз. Анын үстүнө асмандын түсүн астрономиялык жана географиялык далилдөөлөр менен так билүүгө болот. Ал үчүн ал предметтерди мыкты окуу зарыл. Элде: «Асманың ачык болсун», – деген маанилүү сөз көп айтылат.

(«Балдар энц.») (115 сөз)

Текшерүү жат жазуусу

Күл азык

Күл азык – кыргыз элинин байыркы тамактарынын бири. Аны узак сапарда, катаал жылдарда, кургакчылыкта, айлап жүргөн мергенчилик менен аңчылыкта пайдаланышкан. Улуу Ата Мекендик согуш мезгилинде эл күл азыктын айрым түрлөрүн жасап, фронтко жиберешкен. Анткени ал – ысык-суукка чыдамдуу, алып жүргөнгө жеңил, аш болумдуу, кубаттуу тамак.

Кыргыз элинде бул тамактын чийки күл азык, бышык күл азык, кошкон күл азык деген ар кандай түрлөрү бар. Алардын жасалуу ыкмасы да ар башка. Мисалы, бышкан күл азык мындайча жасалат: эттин тузун көбүрөөк салып бышырат, кургатат, тегирменге тартат. Аны кургак жесе да, сууга кайнатып ичсе да болот. Күл азыктын бул түрү 4-5 жылга чейин бузулбайт.

«Курманбек» эпосунда:

«Түгөнбөс түрдүү күл азык,

отуз нарга жүктөлгөн» деп берилген.

(«Кыргыз даамы»)

(98 сөз)

Текшерүү жат жазуусу

ЖАРАТЫЛЫШТАГЫ КООЗ ЖЕР

Кыргызстан керемет токойлорунун көптүгү менен да, жеринин географиясы айырмаланат. Жыш токой жамынган тоолору, салкын абасы, буруксуган жыттуу гүлдөрү, ага ажайып кооз көрк берет. Алсак, Арстанбап Бабаш-Ата тоосунун түштүгүнөн орун алган. Анда дүйнөдөгү эң чоң табигый жаңгак токою бар. Жаңгактын бардык бөлүктөрүнөн, ден-соолукка, турмушка керектүү болгон нерселер, үй эмеректери жасалат.

Арстанбапта мектеп окуучулары үчүн лагерлер, чоңдор үчүн дем алуу жайлары курулган. Жыл сайын анда жүздөгөн адамдар эс алышып, ден соолугун чыңдап кайтышат.

Арстанбапта жаныбарлардын, канаттуулардын көптөгөн түрлөрү мекендейт.

(Энциклопедия)

(77 сөз)

Чыгармачылык жат жазуусу

МЕН ОКУГАН ЛИЦЕЙ

Мен кыргыз-түрк лицейинде окуймун. Биздин лицей шаардын четинде жайгашкан. Лицейдин имараты абдан кооз, ал эми ичи таза кармалат. Имараттын тегерегин жайкысын жашыл бак курчап турса, кышкысын ак тон кийген бак-дарактар курчап турат. Лицейде ар кандай улуттун балдары келип окушат. Бул окуучулар абдан ынтымактуу.

Лицей окуучуларга төрт тилде билим берет. Алар: кыргыз тили, орус тили, англис тили жана түрк тили. Төрт тилди тең мыкты билүү үчүн аракет кылышат.

Лицейде сабак берген мугалимдердин бардыгы ар бир окуучунун жакшы билим алып, ар тараптан тарбияланышы үчүн кам көрүшөт. Окуучулар лицейде окуп жаткандыгына ыраазы болгондугун дайым билдиришет.

Мындай мектептер жөнүндөгү ойду белгилүү акын Бактыгүл Чотурованын ырларында:

«Биздин мектеп короосу бак курчалган,

Чатырына күндөн түшкөн нур тамган.

Келечекке тарбиялап талпынтып,

Баарыбызга билим берген тереңден» – деп мазмундуу көрсөткөн.

(«Шоокум» журн.)

(115 сөз)

ҮНӨМЧҮЛДҮК ЖАНА ЫСЫРАПЧЫЛЫК

Акча, мал-мүлкүн керектүү иштерге сарптагандан кийин, артып калган акчасын келээрки күндөр үчүн сактоо зарыл. Ушундайча үнөмдөөдөн улам чоң байлык пайда болот.

Үнөмчүлдүктү, ченеп сарптоону адат кылган адамдар таалайлуу бейпилдикте өмүр сүрүшөт. Жакшы жеп-ичишет, кийинишет. Бөтөндөргө көз артпай, көңүлдөрү шат болот. Колунда болгон мүлкүнө канат кылбаган адам бүтүндөй ааламдын малын алдына салып берсең да, напсиси тыйылбайт. Үнөмчүлдүк менен иш кылбаган адамдар көп учурда кыйналып калышат.

Ысырапчылык орунсуз, пайдасыз иштерге акча, мал-мүлкүн сарптоо болуп саналат. Колдогу байлыкты керектүү

жерлерге жумшай билиш керек. Курулай атак алуу үчүн салтанаттуу шаан-шөкөт менен той өткөрүү – наадандык. Ысырапчылыктын кесепетинен жокчулук, андан соң ар кимдин дөөлөтүнө көз артуу жана көралбастык келип чыгат. Ошон үчүн ысырапчылыктан сактануу керек.

Элибизде: «Үнөмчүл дайым утушта, ал эми сарамжалдуулук байлыктан артык байсал жол», – деген накыл сөз бар.

«Акыл берметтери» (130 сөз)

Текшерүү жат жазуусу

КАРАМОЛДО ОРОЗОВ

Карамолдо Орозов – залкар комузчулардын бири. Ал сегиз жашынан колуна комуз кармап, кулагын толгоп, күү черте баштаган. Комузчунун эң алгачкы күүсү «Чоор күүсү» деп аталат.

Карамолдо өз өмүрүндө үч жүздөн ашуун күү чыгарып, кыргыздарда комузчулук өнөрдү байытууга зор эмгек сиңирген. Комузчунун күүлөрү эл арасында аткарылып келе жатат.

Карамолдонун «Сынган бугу», «Көкөй кести», «Бешик күү», «Көңүлүм», «Камбаркан» сыяктуу күүлөрү эл арасында белгилүү.

Республикадагы белгилүү болгон эл аспаптар оркестри Карамолдо Орозовдун ысымын алып жүрөт. Залкар комузчунун күүлөрү муундан-муунга берилип, мурас катары элибизде жашай бермекчи.

К. Орозов Кыргыз ССР Жогорку Советинин депутаты, Эмгек Кызыл Туу, 2 «Ардак белгиси» ордени жана медалдар менен сыйланган.

(«Кырчын») (104 сөз)

САН АТООЧ

Сөздүк жат жазуу

- *Сан атоочтордун түрлөрүнө жана жазылышына көңүл бургула.*

1. Сексен, сексен беш, алтымыш, элүү алты, кырк чамалуу, беш-бештен, ондон бир, жетөө, үч жүз миң, кырктай, он үчтө, жетимиш тогуз, беш жүз он сегиз, ондон сегиз, он бешке жакын, беш миң алты жүз отуз эки, бир миң эки жүз он бир, экиден бир.

2. Жетимиш үч, эки-экиден, жыйырма миллион, он миллиард, триллион, он миллиард, жыйырманчы кылым, алтынчы класс, бешинчи этаж, сегизинчи март, отузка жакын, элүүдөй чамасында, экиден ашык, миң түрдүү, үч жүз метр, бир миң эки жүз, жыйырмадан он, жетимиштен ашуун, үч миң чамалуу, жыйырма чакты, он бирдей, беш-алтоо, сексен-токсон, бир жүз элүү экинчи,

Эскертмелүү жат жазуу

- *Сан атоочтордун түрлөрүнө жана жазылышына көңүл бургула.*

1. Бир жылда 12 ай, 12 айдын жети айы 31 күндөн, 4 айы 30 күндөн, ал эми февраль айы төрт жылда бир 29, калганы 28 күндөн жаңырат. Космоско биринчи космонавт Юрий Гагарин 1962-жылы 12-апрелде учкан. 7-ноябрь – басма сөз күнү. Биздин класста 27 окуучу бар.

1992-жылы 18-декабрда Кыргыз Республикасынын гимни кабыл алынган. Биздин үй-бүлө алты кишиден турат. «Манас» эпосунун үч бөлүмү бар. Футбол боюнча мелдешке 8 команда катышты. Ош шаарынын 3000 жылдыгы 2000-жылдын октябрь айында белгиленди.

(72 сөз)

2. Эки өлчөп, бир кес. Биз бешинчи кабатта турабыз. Ысык-Көлгө 70тен ашык агын суулар куят, бирок, бирөө да агып чыкпайт. Жаңы жылды белгилөө 1700-жылдын 1-январынан Петр I нин буйругу менен башталган. Бөлмөдө 10дон ашык адам отурган эле. Биринчи болуп жашы кырктар чамасын-

дагы ак саргыл киши сөз алды. Сары-Челек көлүнүн тегерегинде беш майда көл бар.

Боз үйдүн түндүгү төрт бөлүккө бөлүнүп, убакытты билүүгө жардам берет. «Манас» эпосунун 1000 жылдыгына карата оштуктар тарабынан үч кабаттуу ак өргөө курулган.

(76 сөз)

3. Жаныбарлардын ичинен суукка эң чыдамдуусу – өрдөк. Ал 110 градус суукка чыдайт. Төө суусаганда 250 литрге жакын суу ичет. Пилдин жүрөгү бир минутада 46, москави деген канаттуунуку 1200 жолу согот. XXI кылым 2001-жылдын 1-январынан башталат. Биздин класстагы окуучулардын экиден бир бөлүгү – кыздар. Тапшырманын төрттөн эки бөлүгүн класста аткардык. Алты канат боз үйдүн 6 бөлүк керегеси жана 108 уугу болот. Адамдын денесинде 5 литр кан айланып жүрөт. Ош шаары 2000-жылдын 3-октябрындагы Президенттин буйругу менен Кыргызстандын экинчи борбору болуп аталды.

(70 сөз)

КЫРГЫЗ-АТА УЛУТТУК ПАРКЫ

1992-жылы Фергана өрөөнүндөгү уникалдуу арча токоюна эс алуучулардын барышын жөнгө салуу үчүн уюштурулган. Парк Кичи-Алай кырка тоосунун түндүк капталында Араван-Сай суусунун негизин түзүүчү Кыргыз Ата суусунун алабында орун алган. Аянты 11,3 миң га, деңиз деңгээлинен бийиктиги 1900-2500 м жерди ээлейт. Негизги милдети – уникалдуу арча токоюн жана бир жылдык чөп өсүмдүктөрүнөн көк гүл, колхикум, крокус, түркстан жоогазындуу талааларды коргоо. Рекреациялык пайдалануусу режимге салынып, уюштурулушу камсыз кылынган.

(«Геоэкологиянын негиздери») (65 сөз)

Өзүн-өзү текшерүү жат жазуусу

БАЛ ААРЫСЫНЫН СЫРЫ

Балды жакшы көрбөгөн адам чанда чыгар. Анын бал челектериндеги балга толтурулган мом уялардан алынары да баарыбызга белгилүү. Бал челектерге балды бал аарысы жыйнайт.

Гүлдүн бир килограмм бал болуучу ширесин жыйноо үчүн бал аары 300 миң километрдей аралыкка учуп, 19 миң гүлгө конушу керек. Демек, ал бир нече килограмм бал жыйноо үчүн миллиондогон километр аралыкка учат.

Бул ишти бир эле аары аткара албайт. Бал челектеги аарылар жумушчу, энелик, кароол сыяктуу кызматтарга бөлүнөт. Ар бир аары өз милдетин аткарганда гана уяга кирүүгө акылуу болот. Аарылар бири-бири менен бийлөө аркылуу сүйлөшүшөт.

(«Кырчы» журналы) (88 сөз)

«МАНАС» ЭПОСУ

I

«Манас» эпосу – кыргыз элинин баатырдык эпосу. «Манас» эпосу – көлөмү жагынан дүйнөдөгү эң чоң эпос. 1932-жылдан 1947-жылга чейин С. Каралаевдин варианты боюнча «Манас» үчилтиги толук жазылып алынган.

«Манас» 84513 сап ыр, «Семетей» 316157 сап ыр, «Сейтек» 84696 сап ыр, «Сейтектин уландысы Кенен», «Алымсарык», «Кулансарыктар» жөнүндө да 15181 сап ыр жазылып алынган. С. Каралаевдин варианттарынын жалпы көлөмү – 500553 сап ыр. Бул дүйнө элдеринде кеңири белгилүү Гомердин «Иллиадасы» менен «Одиссеясынан» 1 эсе, «Шахнаамеден» 5 эсе, «Махабхараттардан» 2,5 эсе чоң.

Элдик мурасты терең өздөштүрүүдөн жана зор чыгармачылык шыктын күчүнөн жаралган бул вариант – «Манас» жомогунун жазылган варианттарынын толугу жана мыктыларынын бири.

(Энциклопедия) (96 сөз)

Текшерүү жат жазуусу

Ысык-Көл

Ысык-Көл – Кыргызстандагы көлдөрдүн эң чоңу жана тереңи. Ысык-Көл тереңдиги жагынан Байкал жана Каспий көлдөрүнөн кийинки орунда турат. Анын эң терең жери 668 метрден ашык. Ысык-Көлдүн узундугу 182 километр, эң

жайык жеринин туурасы 60 километрге жакын. Көлгө 70 ке жакын өзөн суулар куят.

Көлдүн тегереги бийик кырка тоолор менен курчалган. Түндүк, түштүк жээктеринде балдар жана чондор үчүн көптөгөн эс алуу жайлары бар. Жайдын ысык күндөрүндө суусунун температурасы 26-29 градуска чейин жетет. Ысык-Көлгө Кыргызстандан гана эмес башка өлкөлөрдөн да эс алуучулар келип, ден соолуктарын чыңдап кайтышат. Себеби, анын таза абасы, тунук, туздуу суусу, ысык куму ден соолук үчүн абдан пайдалуу.

(«Кыргыз жергеси») (96 сөз)

Эркин жат жазуу

ЗУУРАКАН КАЙНАЗАРОВА

Зууракан бүт өмүрүн жерди иштетүүгө арнаган. Ал өз мезгилинде колхоз курулушунун көрүнүктүү ишмери, атактуу кызылчачы болгон. Алгачкы жылдары эле мол түшүм алууга жетишкен. Каардуу согуш жылдарында бүткүл өз эмгегин жеңишти камсыз кылууга арнаган.

1947-жылы 15 гектар жердин ар гектарынан 941,5 центнер кызылча өндүргөн. Талыкпаган эмгеги, кайраттуулугу, бай тажрыйбасы менен Зууракан бир гектар кызылчадан 1000-1100 центнерге чейин түшүм алып, рекорддук ийгилик жаратты.

Анын мындай эмгеги өкүмөт тарабынан бааланып, эки жолу Социалисттик Эмгектин Баатыры деген наамга, үч жолу Ленин орденине татыктуу болгон. Баатыр кызылчачыга эл урмат көрсөтүп айылына эстелигин тургузган.

(Энциклопедия) (88 сөз)

Текшерүү жат жазуусу

КАРЫШКЫРДЫ КОРУККА АЛУУ

Айрым өлкөлөрдө жырткыч деп эсептелген карышкырлар таптакыр кездешпейт. Ошондон улам аларды корукка алуу боюнча атайын мыйзамдар жана жоболор чыгарылган. Мисалы, АКШда карышкырлар жети гана штатта сакталып

калды. Бул жырткычтар баарынан Аляскада көп. Ошондуктан Аляскада карышкырларды аткандарга атайын сыйлык беришет.

Канадада болсо, карышкырларды атууга таптакыр тыюу салынган. АКШнын Мичиган штатында азыр 50 дөн ашык гана карышкыр бар. Штаттын бийликтеги өкүлдөрү карышкырды аткандарга жазана төлөөнүн мыйзамын иштеп чыгышты. Бир карышкырды атканга 100доллар жазана төлөп, түрмөгө камалат.

Кимде ким бир эле карышкырды жарадар кылса, ал 6 айга эркинен ажыратылат. Карышкырларды эреже катарында «санитарлар» деп эсептешет. Себеби, алар ооруган малды жеп, жаратылышта тазалыкты камсыз кылышып, малдарды илдеттен сактайт.

(«ЭТ») (103 сөз)

КОЖОМКУЛ БАЛБАН

Кыргыз эли байыртадан тоо арасын мекендеп, кыйын шарттарда жашоого көнүккөн. Ошондуктан ата-бабаларыбыз чыдамкай жана күчтүү болгон. Элибизден атактуу балбандар көп чыккан. Алардын бири – атактуу Кожомкул балбан.

Кожомкул 1888-жылы Суусамыр өрөөнүндө туулган. Анын атасы Каба абдан күчтүү, балбан киши болгон.

Кожомкулдун бою 1 метр 97 сантиметр болгон дешет. Ал он киши көтөрө албаган ташты ордуна көтөрүп жылдырган. Аны көргөндөр аябай таң калышкан. Себеби ал бийиктиги 1 метр 60 сантиметр, туурасы 1 метр 70 сантиметр келген зор таш эле.

Бишкек шаарындагы спорт сарайына Кожомкул балбандын аты коюлган. Жыл сайын балбандын эстелигине арналып, жаштар арасында күрөштүн түрлөрү боюнча мелдеш өткөрүлөт. Мындай мелдештердин уюштурулушу өлкөнүн жаштарынын шамдагай, күчтүү болушуна чакырып, тарбиялайт жана жакшылыкка үндөйт. 1989-жылы туулган жеринде 100 жылдык маарекеси өткөрүлгөн.

(«Шоокум») (108 сөз)

КЫРГЫЗ ТЕАТРЫ

1926-жылы Кыргызстанда биринчи жолу музыкалык-драмалык студия уюштурулган. 1927-жылы ноябрь айында М. Токомбаевдин «Кайгылуу Какей» спектакли коюлган. Ошол күн Кыргызстандагы театрдын жаралган күнү деп эсептелинет.

1930-жылы Кыргыз мамлекеттик театры түзүлүп, ага элибиздеги белгилүү таланттуу акындар, комузчулар чогулган. Алар эл арасында миңдеген концерттерди беришип, элдин алкышын алышып, кыргыз өнөрүн байытышкан. А. Куттубаев, М. Рыскулов, Б. Кыдыкеева, С. Күмүшалиева сыяктуу ондогон артисттер өз өнөрлөрүн чет өлкөлөрдө да тартуулашкан.

Жыл сайын белгиленүүчү театр күнү жаңы-жаңы спектаклдерди коюу менен чыныгы элдик майрамга айланат.

(Энциклопедия) (85 сөз)

АТ АТООЧ

Сөздүк жат жазуу

- Берилген мисалдарды катыштырып сүйлөм түзүлө.

1. Ошол, тигил, тээтиги, биз, силер, алар, баары, бүткүл, бардыгы, ар бир, ар ким, ар нерсе, эч качан, ар качан, булар, ушул, мында, ошондо, өзүм, өзүбүз, эч ким, канча? качан? кайра кайсы? канча? нече? канчанчы? неченчи? ким? эмне? бир нече, качандыр, кимдир бирөө, ар бир, бирдеме, кээ бир, кайсы бир, алда кандай, алда ким.

(40 сөз)

2. Менин өлкөм, сенин китебиң, анын үйү, тиги жээк, тээтиги айыл, өзүң айт, өзүңүз сүйлөңүз, өздөрү билишет, эч ким жок, эч убакта айтпайт, алда, качанкы жыл? кайсы көчө?, кайда барасың?, эмнелер керек?, кимдер келишти?, канчага чыктың?, бир нече киши, качандыр бир убакта болгон, кимдир бирөө кыйкырды, сен уктунбу?, сиздерге кайрылам, ушул жерде, ошол күнү, бирдеме деди, кээ бир күнү, кайсы бир жылы, алда кандай угулду, алда ким сүйлөдү.

(55 сөз)

Терме жат жазуу

1. Биз кечээ шаардагы край таануу музейинде болдук. Мектептеги бардык класстар жасалгаланган. Класстагы ар бир окуучу өз милдетин так аткарууга тийиш. Мен өзүм басып өткөн жолум жөнүндө айтып берейин, – деди карыя. Ар ким өз мекенин сүйүүгө, аны коргоого милдеттүү. Биздин шаар күндөн-күнгө көркүнө чыгып бара жатат. Сиздерди көргөзмөнү ачып берүү үчүн чакырдык. Тиги кооз буюмдар окуучулардын колунан жаралды. Толубай сынчы качандыр бир өткөн заманда жашаган экен. Кайсы бир жылы кеч күздө келгенбиз. «Манас» эпосунун көлөмү канча?

(60 сөз)

2. Силер жашаган шаар жөнүндө эмнелерди билесинер? Кыргызстанда кандай көлдөр бар? Качандыр бир убакта Азиз деген жашаган экен. Биздин жерибиз ар түрдүү минералдык сууларга бай. Алар башка суулардан химиялык составы, даамы менен айырмаланат. Ушул жылы биздин мектепте театр ийрими уюшулду. Конкурста ар ким өз талантын көрсөттү. Олимпиаданын жеңүүчүлөрү өз райондоруна кайтып кетишти. «Сен кайсы көчөдө жашайсың», «кимдин баласы болосун», «канчага чыктың» деген суроолорду биринен кийин бирин берип жатты. Арт жактан кимдир бирөөнүн кобураган үнү угулду.

(61 сөз)

3. Ошол түнү мен Саманчынын жолун тиктеп, уктап кеттим. Мен сизге ушул катты жазууну туура таптым. Биз тиги тентек сууну жөнгө салсак, ал эл үчүн кызмат кылат. Биринчи күнү ал бизди төшөлгөн саманга отургузуп, ар бирибизге бирден тактай берди. «Мен эч кимден коркпой-мун», – деп Чокчолой баатыр кесе сүйлөдү. Тээтиги сүзүп бара жаткан ак кеме го. Ал колуна дүрбүнү алып, алыста сүзүп бара жаткан ак кеме жакты карады. Мен сабактан келсем үйдө эч ким жок экен. Аңгеме кызыктуу болгодуктан, канча убакыт өткөнүн да билбей калыптырбыз. Балдар, силерге айтарым, эч убакта калп сүйлөбөгүлө, – деген агайдын сөзү дагы эле кулагымда.

(72 сөз)

Эскертмелүү жат жазуусу

ТЕГИРМЕН

Биздин айылда илгери жалгыз тегирмен боло турган. Аны көзү өткөнчө Сатымкул абам кармады. Ал дайыма тегирмендин тетиктерине көз салып, бузулган жерин оңдоп турчу. Тегирменге суунун келишине ар убак ал маани берчү. Эл ачарчылыкка кабылган каат жылдарда бул тегирмендин элге пайдасы көп тийген.

Кат тааныбаса да, акылы тунук бул киши эсеп-кысаптан эч качан жаңылып койчу эмес. Тегирменге кимдин жүгү качан түштү, качан тартылып бүтүш керек, канча жүк экенин ал киши так билчү. Сатымкул абамдын ишине ыраазы болгон эл өз убагы келгенде эгинин алып, ырахмат айтып кетишчү.

(«Байчечекей» журналы) (84 сөз)

Текшерүү жат жазуусу

ЖАРГАНАТ

Жарганат – курт-кумурскалар менен азыктануучу жаныбар. Ал күндүзү калдайган канатына оронуп дарактын көндөйүндө, үйдүн чатырында, караңгы жерлерде башын ылдый салаңдатып илинип турат. Караңгы киргенде тамактаныш үчүн сыртка учуп чыгат. Себеби зыяндуу курт-кумурскалардын көбү түнкүсүн жем издеп чыгышат эмеспи.

Жарганат караңгыда олжосун кантип табат? Окумуштуулардын айтымында жарганат өзүнө керектүү табылганы ультра үндөр аркылуу сезет. Эгер алдынан бир тоскоолдук учураса, үн толкундары чагылып, ага угулат.

Азыркы мезгилде, такталгандай жарганаттын сезүү ыкмасында иштөөчү приборлор бар. Алар калың туманда, караңгы түндө, алдыдагы тоскоолдуктардан сактанууга жардам берет. Мындай түнкүсүн көрүүчү приборлор согуштук шартта, чек ара кызматында кеңири колдонулат.

(Энциклопедия) (94 сөз)

Ибн-Сина

Абу Али жаш кезинен өтө зээндүү бала болгон. Ал он жашында алгебра, геометрия, философияны окуп үйрөнгөн. Асмандагы топ жылдыздарды атынан, аларды көрсөтө алган. Бухарада он эки жаштагы баланы закондун мыкты билерманы катары баалашып, андан кеңеш сурап турушкан.

Ошол кезде тегеректе жугуштуу холера, чечек оорулары күчөп, миңдеген адамдар каза тапкан. Аны көргөн Ибн-Сина адамдарды дарылаш керек деген чечимге келген. Ооруну айыктыруу үчүн адамдын ички органдарын билиш керек болгон. Бирок буга дин тыюу салган. Тыюуга карабастан, өлгөн адамдардын ички түзүлүшүн изилдеп, дарылоонун жолун тапкан.

Абу Али Ибн-Синанын аты тез арада көп өлкөлөргө тараган. Ал дүйнөдө Авицена деген ат менен белгилүү болуп, медицина илимине негиз салган.

(«Бул ким, ал эмне?») (104 сөз)

ТАКТООЧ

Сөздүк жат жазуусу

1. Кечинде башталды, кечээ келдик, дайым барчу, өйдө-төмөн чапкылады, күндүр-түндүр иштеди, алда кайдан көрүндү, азыр башталат, анан келчи, ар убак кечигет, мурда тапшырды, күндүз көрбөйт, ары басты, бери чуркады, төмөн түштү, алга сүрөдү, артка тартты, өйдө карады, ылдый эңкейди, бекерге келди, зорго сүйрөдү, жылыга барабыз, акыры түшүндү, эртеден бери, жогору жактан, бир паста бүттү, аман-эсен жүрөт, кайра-кайра карады, тез жетүү.

(52 сөз)

2. Тез жүрдүк, бат сүйлө, чукул бурулду, жай ырдады, акырын басты, аста-секин айтты, адатынча күлдү, өзүнчө ойлонду, адамча тиктеди, баатырларча күрөштү, араң тартты, зорго ишенди, оозмо-ооз сүйлөштү, ээн-эркин отурду, ылдам бастырды, бекер алды, ачыктан-ачык түшүндүрдү, тымызын кеңешти, дароо жооп берди, кийин билесиң, алдыда баратат,

бир-бирден кирди, кечке күттү, эчак унутулган, күнү-түнү иштейт, жайы-кышы бирдей.

(50 сөз)

Өзүн-өзү текшерүү жат жазуусу

1. Үкүнүн көзү күндүзү көрбөйт. Концерт кечинде башталды. Шаардын көчөлөрүндө ар түрдүү машиналар өйдө-төмөн чапкылайт. Айсулуу дайыма сабакка кечикпей барчу. Кеч күздө эгин талааларынан трактордун үнү угулат. Коңгуроо азыр кагылып, окуучулар орундарына шашып отурушту. Алда кайдан караан көргөндөй үргөн дөбөт, ары басып ордуна жатты. Берген жообуна уялгандай Расул ылдый карады. Көпүрөнүн жоктугун көргөн Султан аттын башын артка тартты. Тез жардам кызматы күнү-түнү тынбай иштейт. Акыл агайдын суроосуна дароо жооп берди. Арчанын өңү жайы-кышы бирдей, жапжашыл болуп турат.

(71 сөз)

2. Биз түшкөн машина абдан тез жүрдү. Асек адатынча жылмайып койду. Нарын суусу капчыгай менен ээн-эркин агып жаткан. Ортого чыккан балдар кадимки баатырларча күрөшүштү. Жапар ээликкен аттын башын араң тартып, ыргып түштү. Кычандар аткарыла турган иш жөнүндө тымызын кенешишти. Алар ачыктан-ачык кармашууга өткөндө, жарданып тургандар зорго токтотушту.

Саламат Садыкова «Кыргыз жери» деген ырды мукам үнү менен жай, созолонтуп ырдап жатты. Атам болгон окуяны отур-гандарга кең-кесири түшүндүрдү. Жаңы мектеп ачылгандагы окуя эчак унутулган. Окуу аяктагандан кийин, жыл сайын мек-теп ремонттон өткөрүлөт.

(64 сөз)

Текшерүү жат жазуусу

АДАМ ТӨРӨЛДҮ

Адам баласы жарык дүйнөгө келгенде кыргыздын салты боюнча сүйүнчү айтылат. Бөбөктүн төрөлүшү анын жакындары үчүн зор кубаныч болот. Майда балдар өйдө-төмөн чуркашып, сүйүнчүлөшүп, туугандарына кабарлашып, сүйүн-

чү алышат. Бул учурда: «Ааламга адам келди, Тенирим дөөлөт берди» – деп сүйүнчүлөшөт. Баланын оозуна май салып, оозантышат. Андан кийин салт боюнча ат тандалып, азан чакырылып, ат коюлат.

Төрөлгөнүнө кырк күн болгондо, баланы бешикке салып, той берилет. Бешик бөбөктүн эркин, таза чоңоюшу үчүн абдан ыңгайлуу.

Бала бир жашка келгенде тушоо кесүү тою берилет. Бул да элибиздин илгертен калган салты болуп эсептелет. Баланын бутун ала жип менен тушап коюшат. Себеби, жашоодо дайыма кубаныч, кайгы, ак-кара кошо жүрөт эмеспи. Балдар белгилеген жерден бери жарыша чуркашат. Карап турган чоңдор аларды алга сүрөп турушат. Ким алдыда келсе, баланын бутундагы жипти бычак менен тез кесип, көтөрө чуркайт. Чогулган эл бөбөккө жабыла бата берет. Мындай баталардын мазмуну төмөндөгүдөй болот:

«Улуунун жашын берсин,
Жакшынын билимин берсин.
Бакайдын өмүрүн берсин,
Билермандын акылын берсин».

(«Ата салты. эне адеби») (114 сөз)

АДЕПТҮҮЛҮК ЖӨНҮНДӨ СӨЗ

Адептүүлүк деген сөздү өзүбүздөн улуулардан көп угабыз. Ата-энебиз да адептүү болгула деп дайыма айтышат.

Сылыктык, сыпайыгерчилик, элпектик, улуу-кичүүнү сыйлоо сыяктуу сапаттар ар убак адептүүлүктүн белгиси болуп келген. Булар элибиздин салтында, үрп-адатында калыптанып жана өркүндөп келе жатат.

Орой сүйлөп, өз каалаганын жасап, элди көзгө илбегендерди элдер ар качан жактырбай келишкен. Адептүүлүк эрежелерин биз улуулардан дайыма үйрөнүп, өзүбүздөн кичүүлөргө аздыр-көптүр үйрөтүүбүз керек.

Азыркы күндө «этика» деген эл аралык түшүнүк бар. Ал – адептүүлүк эрежелеринин жыйындысы. Бүгүнкү күндүн талабы боюнча адам адептүү гана болбостон, айлана-

чөйрөдөгү адамдардын эң жакшы жүрүм-турумдарын өз алдынча үйрөнүүгө жана аны башкаларга үйрөтүүгө тийиш. Элибизде: «Адептүү алкыш алат, адепсиз каргыш алат» деген абдан маанилүү накыл сөз бар.

(«Бул ким, ал эмне?») (104 сөз)

Этиш

Сөздүк жат жазуу

1. Аткарды, кенешти, жазамын, турат, эстеди, отурду, конот, сатат, ишенген, желбиреп турду, көрүнө баштады, жооп берди, жеңип чыкты, даярдады, аткарды, берген жок, куюп жиберди, чыгып кетти, жашайт, пайдаланат, сүрдөп кетти, таап алды, ойлонуп отурду, шашты, асманды карады, алманы көчүрдү, китепти барактады, гүлдү сугарды, чээнге кирди, сүрөт тартты, агып жатты, телмире тиктеди, тамаша курду, секирип кетти, уялып калды, сөз берилди.

(53 сөз)

Эскертмелүү жат жазуу

1. Кароодо тынчтык жөнүндө ырлар ырдалды. Жакын жерден булбулдун сайраганы угулат. Адам эмгеги менен таанылат, сөзү жана иштеген иши менен бааланат. Күн чыгып, айланага нурларын таратты. Бамбук жыгачы нымдуу, ысык өлкөлөрдө өсөт. Мектепте баскетбол боюнча мелдеш өткөрүлдү. Тыйын чычкан өсүмдүктөрдүн даны менен тамактанат. Лама жандыгы Түштүк Америкада жашайт.

Кыргызстан жөнүндөгү кабар алгач башка элдерге соодагерлер аркылуу тараган. Мен жайында лагерге барамын. Кум-Төрдөн алтын кени казылып алынат. Кыргызстан коңшулаш республикаларды электр энергиясы менен камсыз кылат. Жаш кезинден адептүү өссөң, келечектин татыктуу адамы, ата-энеңдин сыймыгы болосун.

(69 сөз)

2. Биз түшкөн машина асфальт жол менен зымырап бара жатты. Ошондогу болгон окуяны силерге сүйлөп берейин.

Тышта бизди көп эл күтүп турган экен. Курмаш бөлтүрүктүн жүрүш-турушуна көз салды. Бир күнү бөдөнөнү капастан чыгарып, алаканыма кондуруп койдум.

Алмаз бүгүн сабагын окубай келиптир. Биздин шар белгисиз жакка учуп бара жатты. Ак булуттар батып бараткан күндүн нуруна кызарып көрүнүп жатты. Кара чыйырчыктар жаздын келишин кабарлайт. Майлы-Суудагы электр лампалар заводунан ар түрдүү кооз айнек буюмдары да чыгарылат. Боз үйдүн түндүгүнөн чыккан түтүн созулуп асманга көтөрүлдү. Ш. Бейшеналиев балдар үчүн кызыктуу чыгармаларды жаратты. Кыргыз балбандары эл аралык мелдештен жеңиш менен кайтты.

(68 сөз)

Өзүн-өзү текшерүү жат жазуу

КЫРГЫЗСТАН

Кыргызстан – эгемендүү өлкө. Ал эгемендүүлүгүн 1991-жылы август айында алган. Кыргызстанда 6 миллионго жакын калк жашайт. Республикада жүздөн ашык ар түрдүү улуттун өкүлдөрү ынтымактуу турушат.

Жер астынан көптөгөн кен байлыктар казылып алынат. Алар: мунай, көмүр, темир, алтын, сурьма, уран жана башка химиялык элементтер. Бул кендер өнөр жайында кайра иштетилип, эл чарбасынын түрдүү жактарында кеңири пайдаланылат.

Айыл чарбасында буудай, тамеки, пахта, картошка жана башка ар түрдүү жер-жемиштер өстүрүлөт. Кыргызстандын территориясынын көп бөлүгүн тоолор жана токойлор түзөт. Ошол себептүү мал чарбачылыгы экономикада негизги орунда турат.

Республикада билим берүү, илим, маданият, кен башкармалыгы, электр энергиясы, спорт сыяктуу тармактар да жакшы жолго коюлган.

(Энциклопедия) (95 сөз)

АРКЫТ ТОКОЙ ЧАРБАСЫ

Аркыт – белгилүү Сары-Челек көлүнө чектеш жайгашкан, жаңгак токоюна бай, табияты абдан кооз жер. Дүйнөнүн башка жеринде кездешпеген табигый жаңгак токою кимди да болсо кайдыгер калтырбайт. Аркыттын берекеси жерге төгүлүп турат. Жапайы алмалар, алчалар, өрүктөр бышкан кезде көз жоосун алат. Күз келгенде ал жерде жашоочулар түшүм жыйноого шашылышат. Токой берекесинин жыйналбай калган калдыгы кышында, жазында канаттуулар жана айбандар үчүн азык болот.

Аркыт токой чарбасы мөмө-жемиштен башка да өндүрүшкө керектүү жыгач сырьесун берет. Жаңгак жыгачынан турмушка керектелүүчү үй эмеректери, курулуш материалдары жана ар кандай буюмдар жасалат. Токой чарбасындагы эң кирешелүү тармактын бири – балчылык.

Аркыттын жалпы аянты 41 миң гектарга барабар. Мында бак-дарактын 32, бадалдын 60, чөптүн 386 түрү өсөт.

(Энциклопедия) (100 сөз)

Текшерүү жат жазуусу

НООРУЗ МАЙРАМЫ

Нооруз – бүткүл мусулман элдеринин жаңы жыл майрамы. Бул майрамга карата элдер жаңы кийимдерин, улуттук тамактарын даярдашып, чыдамсыздык менен күтүшөт. «Жаңы күн келди» деп, адамдар зор кубаныч менен тосуп алышат. Нооруз айынын (баш оона) 21-күнү күн менен түн теңелип, кар эрип жерге көк чыгып, дарактар жаңыдан бүр байлаган учур болот. Бул гана эмес, дүйнөдөгү жандуу жана жансыз заттардын баарында жаңылануу байкалат.

Жаңы жылга карата даярдалган тамактардын эң сыйлуусу, салттуусу сүмөлөк болуп эсептелет. Сүмөлөктү өнүп калган буудайдын данынан жасашат. Аны өз салты менен чайышып, түнү бою кайнатышат. Отургандар аруу тилектерин айтышып, казандагы сүмөлөктү аралаштырышат. Бышкан кезде бардык элдер ооз тийишет.

Бул күнү элдер бири-бирине жакшы каалоо-тилектерин айтышып, араздашкандар жарашышып, ынтымактуу, биримдикте болууга ниет кылышат. Байбичелер ысырык салышып, элди жамандыктан, кырсыктан, оору-сыркоодон алыс болсун деп аласташат.

(«Кырчын» журналы) (126 сөз)

КАГАЗ

«Кагаз» – араб сөзү, жазуу түшүрө турган нерсе дегенди билдирет. Биз азыр жазып, сүрөт тартып жаткан кагаз пайда болгонго чейин, көптөгөн каражаттар турмуш сыноолорунан өткөн.

Байыркы египеттиктер жана индустар пальманын жалбырактарына, вавилондуктар чоподон жасалган такталарга жазышкан. Ал эми айрым элдер жазуу үчүн кайыңдын кабыгын, папирусту, терини пайдаланышкан. Эң кызыгы бир китепти жазыш үчүн бир короо музоонун териси сарпталган.

Азыркы кагаз жасоонун үлгүсү биринчи жолу II кылымда Кытайда, VI кылымда Япония жана Азия өлкөлөрүндө пайда болгон. Кагаз азыркы кезде түрдүү жыгачтардын, өсүмдүктөрдүн химиялык жана механикалык жол менен иштетилген майда буласынан жасалат. Ал эми X кылымдан тартып, кагаз чыгаруу Европага, Россияга тараган.

Кагаз жасоо машинасынын өнүккөндүгүнө байланыштуу анын түрлөрү да көбөйдү. Кагаздын калыңдыгы, жукалыгы жана жалтырактыгы, жөнөкөйлүгү боюнча ар кандай ыкма менен даярдоо иштери жүргүзүлөт.

Бүгүнкү күндө кагаз бардык турмуш тармактарында кеңири иштетилет.

(«Байчечекей» журналы) (90 сөз)

ДЕЛЬФИН

Дельфиндер сүт эмүүчүлөрөгө кирет. Алар сууда жашаса да аба менен дем алып он төрт кырктан болуп тобу менен жашашат. Сууда жашоочу жаныбарлардын ичинен айырмаланып, анын адам баласына сезгичтиги боюнча бир топ жакындап кетет. Окумуштуулардын изилдөөсү боюнча дель-

фин маймылдан жана иттен да зээндүү экендиги аныкталган. Адам баласына бат үйүр алып, анын айрым сөздөрүн кайталай алат. Аны уулоого тыюу салынган.

Чындыгында, бул жаныбардын адамга өзгөчө жакын экендиги, өтө сезгичтиги, сезимталдыгы белгилүү. Адамдарды деңиз кырсыгынан сактап калгандыгы жөнүндө да көп эле айтылып жүрөт. Ал чөгүп бара жаткан адамдын абалын биотолкундар аркылуу сезет да, аны көздөй куткаруу үчүн сүзүп жөнөйт. Дельфиндер саатына 50 километр ылдамдык менен сүзүшөт. Алар бири-бирине ышкырык сыяктуу үн менен кайрылышат. Бирок муну адам баласы уга албайт. Анткени жаныбардын өзүнө тиешелүү болгон ультраүнү экендигин да аныкташкан.

(«Бул ким, ал эмне») (98 сөз)

АЛА-АРЧА ТАБИЯТ ПАРКЫ

Ала-Арча паркы – Кыргыз Ала-Тоосунун түндүк капталындагы Ала-Арча капчыгайынан орун алган улуттук парк. Бул жаратылышы кооз, табияттын керемет бурчу кимди да болсо суктандырат. Мында бийик жана кооз чокулар, шаркыратмалуу суулар бар. Башка жерлерден айырмаланган чөптөрдүн, дарактардын, гүлдөрдүн өзгөчө түрлөрү өсөт.

Ала-Арча табият паркы өкүмөттүн чечими менен 1976-жылы негизделген. Мурда капчыгай аркылуу малчылар жайлоого көчүшкөн. Ошол кезде бүлгүнгө учураган капчыгайдын табияты парк уюштурулгандан кийин, кайрадан калыбына келтирилди.

Табият паркы ар түрдүү айбанаттарга да бай. Анда сүт эмүүчүлөрдүн 20, канаттуулардын 160тан ашык түрү жашайт.

Ала-Арча табият паркы аймакты коргоодо, туризмди өнүктүрүүдө жана калктын эс алуусун уюштурууда зор мааниге ээ. Ошондуктан өлкөдө эң абасы таза жана табияты кооз жаратылыш катары өзгөчө бааланат.

(Геог. энциклопедия)(95 сөз)

ЖЕТИНЧИ КЛАСС

ЭТИШТИН МАМИЛЕЛЕРИ, ФОРМАЛАРЫ

Сөздүк жат жазуу

1. Бирге келишти, тапшырманы аткарышты, жаңы таанышты, чөп чабышты, жыйнашты, отуруп угушту, экөө жарышты, командалар беттешишти, оттоп жүрүштү, түшүм жыйнашты, тиктешип калышты, ордунан турушту, акылдашат, жеңишет, теңедештирет, чөп байлашты, буудай сапырышты, жакшы үйрөнүштү, азыр билишти, мурда жашашкан, үйлөрдү курушкан, мекенибизди коргошкон, алма тигишкен, чачыш-ты, себишти, жетишти, ойлошту.

(44 сөз)

2. Жуунду, таранды, кийинди, жасанды, каранды, жалтылдап көрүндү, урунду, батынбады, багынды, сүйүндү, бекинди, жамынды, окулду, жасалды, жазылды, текшерилди, ойнолду, буталды, куюлду, табылды, чачылды, бузулду, оңдолду, жүргүзүлдү, тазаланды, өткөрүлдү, басылды, корголду, сакталды, илинди, ичилди, даярдалды, көрүлдү, тигилди, чабылды, аткарылды, терилди, жуулду, сугарылды.

(42 сөз)

3. Окут, жаздыр, эсептет, чыгарт, чаптыр, кестир, күткүз, жаткыз, жеткиз, отургуз, көргөз, кетир, учурат, бүтүр, бошот, семирт, уялт, көрсөт, чүмкөнт, алдыр, эздир, болдур, буудайды жыйнат, чөптү чаптыр, жүгөрүнү ордур, күздүктү септир, этти тууратып, балдарды жуундуруп, газетаны окутуу, кийимди илдирип, чиймени сыздырып, документти текшерт-тир, кат жаздыр, чачынды алдыр, кийим тиктир, чай ичир, койлорду санат, казынаны байытты.

(53 сөз)

4. Мукам ырдоо, тайманбастык менен кармашуу, тоодон кайтуу, шаар боюнча кыдыруу, мектепти көздөй жүгүрүү, кечикпей келүү, шам-шум эткиче келип калуу, сүйүнгөндүктөн жылмаюу, уят болбоюн деп иштөө, намысты колдон

чыгарбоо, жашоо үчүн күрөшүү, эл алдына чыгып сүйлөө, сүйлөйүн дегиче болбой, күчүнүн жетишинче, күтүүсүздөн жолугуу, ж.б.

Түшүндүрмөлүү жат жазуу

1. Жайкы каникулда көргөн-билгендерим жөнүндө аңгеме жаздым. Токтогул Сатылгановдун сүрөтү дубалда илинип турат. Китеп акылга акыл кошот. Сулайман тоосунун чокусунда мамлекеттик туу желбирейт. ШТКда (шайыр тапкычтар клубу) биздин класстын окуучулары жеңип чыкты. Жакында боло турган тил майрамына даярданып жатабыз. Мугалимдин суроосуна Алмаз так жооп бере албады. Биздин шаарда алтымыштан ашык улуттун өкүлдөрү жашайт. Энемдин берген тапшырмасын аткардым. Шамшыкал тоосунда туз кени иштелип жатат. Чоң-Алай тарапта суук катуу болот. Биз кыздар менен сейил бакта эс алып жүргөнбүз. Тыйын чычкандар колго бат көнөт.

(62 сөз)

2. Балдар короону иреттөөгө жардам беришти. Алар тоонун тунук абасынан терең дем алышып, сууга жуунушуп, ойношуп, кечинде үйлөрүнө кайтышты. Жайкы каникулда чоң атама чөп чабыштык, жыйнаштык, ташыштык. Тил майрамында макал айтышуу боюнча эки команда беттешишти. Асек аба үйгө киргенде отургандар ордуларынан турушту. Дыйкандар өз үлүштөрүнүн түшүмүн жыйнашты. Биз интернет аркылуу польшалык окуучулар менен байланыштык, пикир алыштык. Эртеңки боло турган кече тууралуу агай менен акылдаштык. Окуучулар шахмат боюнча беттешишти, күч сынашты.

(54 сөз)

Өзүн-өзү текшерүү жат жазуу

1. Акылай эртең менен туруп, жыйынды, жуунду, таранды, тамактанды, кийинди жана мектепке жөнөдү. Биз дем алыш күнү Ак-Буура дарыясынын жээгинде киридик, эс алдык. Тоо суусу бууракандап таштан-ташка урунуп агып жатты. Атаман уруксат суроого батынбадым. Кылтайып

көрүнгөн күндүн көзү бат эле булуттун арасына бекинди. Айыл ичи караңгы түн жамынып, анда-санда чырактын бүлбүлдөгөн жарыгы көрүндү. Ата-энем менин ийгилигиме абдан сүйүндү. Алыкул балдар үйүндө тарбияланды. Тарых музейинде элдик баатырлардын сүрөттөрү илинген.

(60 сөз)

2. Майрамга карата кароо өткөрүлдү, ырлар окулду, дил-баян жаздырылды. Мектеп жаңы окуу жылына карата даярдалды, шыбалды, акталды, сырдалды, тазаланды. Математика сабагынан олимпиада өткөрүлдү. Шаардын көчөлөрүндө түрдүү рекламалык көрнөктөр илинди. Боз үйдүн түндүгү көтөрүлүп, ууктар сайылып, керегеге бекитилди. Үйдүн оң тарабына ашкана тартылды, төргө жүк жыйылып, ичи иретке келтирилди. Саякат жетекчиси музейден экспонаттарды бизге көрсөттү. Короого түрдүү гүлдөрдү өстүрдүк. Шаардын борбордук аянтында түшүм майрамы өткөрүлдү. Кыргызстандын биринчи космонавты С.Шариповго мамлекеттик сыйлык тапшырылды.

(63 сөз)

Эркин жат жазуусу

ЖООЛУК ТАШТАМАЙ

Кыргыз элинде жоолук таштамай оюну кеңири таралган. Улан-кыздар айлуу түндө тегиз майданга тегерете тартып отурушат. Жанаша отургандардын аралыгы эки кадамдай болот.

Оюнду баштаган оюнчу жоолукту эшип, тегерете жүгүрүп, токмокту отургандардын бирине таштайт. Оюндун шарты боюнча оюнчулар бири-бирин кароого, белги берүүгө мүмкүн эмес. Эгер отургандардан жоолуктун ташталганын билип калса, жоолук ээсин ордуна жеткенче кубалайт. Токмок кимдин колунда калса, ошол оюнчу оюнду андан ары улантат. Оюндун шартын бузган оюнчу жаза тартат.

Жоолук таштамай өтө кызыктуу оюн, ал оюнчудан шамдагайлыкты жана сезгичтикти талап кылат.

(Кыргыз эл оюндары) (77 сөз)

Текшерүү жат жазуусу

БИР СҮРӨТТҮН СЫРЫ

Заманыбыздын чыгаан жазуучусу Ч.Айтматовдун балалык күндөрүнүн бир үзүмү Ош шаарында өткөн. Ал шаардагы №1 балдар бакчасында тарбияланган. Анын 1932-жылы 8-августта балдар жана тарбиячылар менен кошо түшкөн сүрөтү сакталган. «Бул жерде Лениндик сыйлыктын лауреаты, Социалисттик Эмгектин Баатыры, жазуучу Чыңгыз Айтматов тарбияланган» деген бадырайта жазылган эстелик такта дубалдын боорунда илинип турат. Сүрөт жөнүндө ошол мезгилдеги тарбиячылардын бири Карамат Орунбаева мындай деп эскерет: «Фрунзе шаарына көчүп баратканда Нагийма Хамзаевадан Чыңгыздын балдар бакчасында түшкөн сүрөттү берип жатып: «Кош бол, Карамат! Чыңгыздын сүрөтүн сактап жүр. Анткени сен да анын энеси болуп калбадыңбы... Бул биздин жакшы санаалаштыгыбыздын күбөсү болсун», – деп айтканы ар дайым эсимде. Андан бери көп жылдар өтсө да, сүрөт биздин үйдө сакталып турат...

Ааламга таанылган Ч.Айтматовдун чыгармаларын бакчада да, үйдө да эскерүү жана сыймыктануу менен окуйбуз.

(«Шоокум») (103 сөз)

СҮМӨЛӨК – ЫЙЫК ТАМАК

Сүмөлөк – чыгыш элдеринде атайын каада-салт, шааншөкөт менен жасалуучу ыйык тамак. Ал кар кетип, чөп чыга баштаган мезгилде бышырылат. Сүмөлөктү даярдоо үчүн буудай, май, ун керектелип, мейиз, өрүк, таш кошулуп кайнатылат.

Бул тамак эң ыйык, өзгөчө тилек менен жасала тургандыгына байланыштуу, анын буудайын өндүрө баштагандан тартып, атайын жол-жоболору дыкаттык менен сакталышы талап кылынат. Мисалы, бирөөлөрдүн көңүлүн калтырып орой сүйлөбөө, ичимдикти жолотпоо, калп айтпоо, уурулук, бузукулук, жамандык жасагандарды аралаштырбоо керек. Себеби сүмөлөктүн тилеги тазалык, жакшылык, адилеттик, касиеттүүлүк менен коштолгон. Ошондуктан

сүмөлөктү даярдоодо өтө этияттуулук менен адептүүлүктү сактоо – ыйык парз.

Аны кайнатып жатканда да, аруу тилектерди, улуу максаттарды айтуу менен, кезектешип аралаштырышып турушат.

(«Заман» газ.) (104 сөз)

Чыгармачылык жат жазуусу

НАКЫЛ СӨЗДӨР

1. Сууну синген жерге куй, кепти уккан жерге айт. Жыгылган оогонго күлөт. Сүткө оозу күйгөн, айранды үйлөп ичет. Ойлобой сүйлөгөн онтобой ооруга жолугат. Жаңылбас жаак, мүдүрүлбөс туяк болбойт. Өлөр эчки койчунун таягына сүйкөнөт. Ыйлар бала атасынын сакалы менен ойнойт. Акыл – тозбос тон, билим – түгөнбөс кен. Киши болор кишинин киши менен иши бар, киши болбос кишинин киши менен неси бар. Тил албасты жумшаганча тына-тына өзү бар. Эңкейгенге эңкейгин атаңдан калган кул эмес, какайганга какайгын машаяктын уулу эмес. Жакшы болуу аста-аста, жаман болуу бир паста.

(70 сөз)

2. Сабакта мугалимдин айткандарын жазып отурдук. Сулайман тоосунун бооруна жемиш бактардын көчөттөрүн отургузуп коюшту. Балдар бир аз ойлоно түштү да, жүктөрүн артынып жөнөп кетишти. Чолпонбай Дон суусунан сүзүп өткөн. Күкүк жумурткасын башка канаттуунун уясына таштап кетет. Эстрадалык музыканы укканда чарчаганым басылып, эс алып калам.

Комузчу Атайдын «Көйрөң күүсүн» чертип жатты. Шаардагы жаңы тарых музейи ачылып, көрүүчүлөрдү кабыл алды. Жамгыр басылганча, чатырдын түбүндө корголодук. Шамал болмоюнча, теректин башы кыймылдабайт. Атамдар келгенче, короо жайды иретке келтирдик. Эжем жакшы кабар алып келгендей эшиктен жылмая кирди.

(74 сөз)

Чыгармачылык жат жазуусу

3. ТАМАКТАНУУНУН ЭТИКАСЫ

- Тамак ичип жатканда сүйлөбөй, тынч отуруу керек.
- Кашыкты, бычакты оң, айрыны сол колго кармоо зарыл.
- Суюк тамак ичип жатканда шорулдатып, үн чыгарып уурттоого жарабайт.
- Тамакты кашыкка азыраак сузуп, оозду чоң ачпай ичүү керек.
- Дасторкондо да кичүүлөр улууларга жол берип, сый көрсөтүүсү – адептүүлүктүн белгиси.
- Дайыма тамакты улуулардан кийин алуу керек.
- Улуу кишилер тамак ичип жатканда, алардан мурда бүтүп, туруп кетүү жарабайт. Эгер шашылыш иш болсо, кечирим, уруксат суроого болот.
- Катуу күлбүп жана баркылдап сүйлөп, элдин көңүлүн бурбоо керек.
- Тишти элдин көзүнчө чукулоо жарабайт.
- Тамак желип бүткөндө, үй ээсине ыракмат айтуу керек.

(«Мекен таануу»)

(85 сөз)

Эркин жат жазуусу

КЫЗЫЛ КИТЕП

Кыргызстанда Кызыл китепти түзүү боюнча 1981-жылы Өкмөттүн токтому кабыл алынга. Ага азайып бара жаткан жаныбарлар жана өсүмдүктөр катталган. Азыр ошо жаныбарлар жана өсүмдүктөр жаратылышты коргоо уюмдары тарабынан кайтарылууда. Кимде-ким кызыл китепке кирген жаныбарларды өлтүрсө, кармап алса, өсүмдүктөрдү кыйса, айыпка тартылат.

Кыргызстандын Кызыл китебине аркар, кулжа, илбирс, сүлөөсүн киргизилип, алар Эл аралык Кызыл китепке да жазылган. Кызыл китепке мындан башка да бир далай

жаныбарлар катталган. Алсак, Кыргызстандын аймагындагы жаныбарлардан он үч сүт эмүүчүлөрдүн түрү, жыйырма канаттуулар жана сойлоочулардан үчөө катталган. Ал эми балыктын бир түрү, өсүмдүктөрдүн 65 түрү киргизилген.

Кызыл китепке арча, кайың, алтыгана, март, жоогазын сыяктуу өсүмдүктөр катталып, корукка алынган.

Кызыл китепке кирген жаныбарлар жана өсүмдүктөр атайын мамлекеттик жаратылыш инспекциясы, токой чарбалары, коруктар, коргоочулар тарабынан көзөмөлгө алынып, аларды көбөйтүү үчүн кам көрүлөт.

(120 сөз)

КЫМЫЗ

Кымыз – кишинин каны

Эт – кишинин жаны. (макал)

Кыргыздардын илгертен келаткан суусундуктарынын бири – кымыз. Ал бээнин, төөнүн, уйдун жана кой-эчкинин сүтүнөн жасалат. Кымызды сабага, чаначка, арча челекке жана карапага ачытууга болот.

Бээнин сүтү – кыргыз кымызынын негизгиси. Элде: «Бээ чыңыртып кулун байлаган чын курандан кеч күзгө чейин саалат» деп анын мезгилин да белгилешкен. Кечигип тууган бээлер кышкысын да саадырат.

Кымыз ичкендин көңүлүн көтөрүп, организмди чыңдайт. Кыргыздар кымызды оокат, суусундук катары пайдалануу менен, анын дарылык касиетине да маани беришкен. Кымыз суу тийген, сөөк, нерв жана ички органдардын ооруларына баалуу дары болот. Тажрыйбасы арткан эл азыркы кезде кымыздын бир нече түрлөрүн жасайт. Алар жасалыш ыкмасына жана мезгилине карата ууз кымыз, саамал кымыз, бал кымыз, тунма кымыз жана башка деп аталат.

Кыргыз кымызы жамаатташ казак калкынын, тектеш башкыр, тува, алтай монгол жана башка элдердин кымызынан жасалышы боюнча дээрлик айырмаланат.

(«Кыргыз даамы»)

(110 сөз)

Текшерүү жат жазуусу

КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТИНИН ТУУСУ

Ар бир мамлекеттин туусу, гимни, герби болот эмеспи. Биздин мамлекетибиздин туусу 1992-жылы кабыл алынган. Туудагы негизги белгилер – боз үйдүн түндүгү жана күн. Кыргыздар тууну, желек, асаба, байрак деп атап келишкен.

Тууга түндүктүн сүрөтүн түшүрүүнүн төмөндөгүдөй мааниси болгон. Түндүк – адам жашоосунун, үй-бүлөнүн, ынтымактын, элибиздин көчмөн жашоосунун белгиси. Боз үйдүн түндүгү айлана түрүндө. Ал чексиздикти, үзүлбөгөн өмүрдү билдирет. Ал эми түндүктүн кайчылашкан чамгарактары үч кылдуу комуздун элесин берип, дүйнөнү төрт тарабын эриш-аркак туташтырып тургандай сезилет.

Туудагы экинчи белги – нурун чачыраткан алтын күн. Ал эми тегерегиндеги нур бизде жашап турган элдерди, улуттарды билдирип, аларды ынтымакка үндөйт. Ошондуктан элде: «Тазалыкты суудан ал, ынтымакты туудан ал», – деп өзгөчө маани берилген. Туудагы күн менен боз үйдүн түндүгү айкалышып, алыстан нур чачкан күндү элестетет.

(«Заман») (108 сөз)

ЖАЛАЛ-АБАД КУРОРТУ

Жалал-Абад курорту-Кыргызстандагы белгилүү эс алуучу кооз жайлардын бири. Жер алдынан Айып-Булак жана Кыз-Булак деп аталган дары суулар агып чыгат.

Курорттун суусу биринчи жолу 1877-жылы текшерүүгө алынып, составы жана дарылык касиети аныкталган. 1900-жылдан баштап курорт курула баштаган. Дары булактардын сууларында ашказан, ичеги ооруларына шыпаа болуучу заттар мол. Суунун составында марганец, темир, күкүрт, азот жана башка кыркка жакын минералдык заттар бар. Ошондуктан ичеги-карынды дарылоочу касиеттери боюнча артыкчылыктарга ээ. Мындай минералдык заттар сейрек кездешүүчү зат катары эсептелинет.

Жалал-Абад курортунда суудан башка да баткак менен дарылоо ыкмасы колдонулат. Баткактын составында

минералдык туздар, сульфат натрийлүү, карбонаттуу заттар арбын. Бул ыкма менен муун, сөөк, нерв ж.б. ооруларын дарылашат.

Курортто дарылануучуларды жана эс алуучуларды тейлөөчү жатаканалар, поликлиника, дарылоочу бөлмөлөр, спорттук залдар, бассейндер курулган. Жалал-Абад курортунда жыл сайын миңдеген адамдар ден соолугун чыңдашат.

(Кыргыз жергеси) (113 сөз)

СЫРДЫК СӨЗДӨР

Сөздүк жат жазуусу

1. Бах, бали, кокуй, катыгүн, баракелде, ботом, ай, кап, апей, эй, өх, ой, аттиңай, чиркин, пай-пай-пай, төх, ойбой, жолуң болгур, көп жашагыр, кудай ур, айланайын, ура, алло, кыруу-кыруу, кош, чү, чып, хы, бар болуңуз.

(40 сөз)

2. Балаа, кайыр кош, мейли, баракел-де, а-а, о-о, ой, олдо, кайран киши, кап, апей, ботом, кокуй белем, аттигиниң, алдей-алдей, капырай, чү, бөк-бөк, кыруу-кыруу, түшөй-түшөй, чүчү-чүчү, мый-мый, пыш-пыш, ме-ме, күчү-күчү, бөпү-бөпү, өш-өш, ош-ош, чиге-чиге, чү-чү, чык-чык, тырр так-так, чөк-чөк, чек-чек, ай, пай-пай, ош, ой-бой, кап, и-ий, оу, бах, ах, эх, ой тобо, аттиң, апей, круу-круу, тү-тү, чү-чү, так, ураа, акый, баракелде, кашайгыр, бали, ыркамат, ылаппай, тек, ассалоому аллейкум, валекум ассалом.

Эскертмелүү жат жазуусу

1. Бах, жаз мезгили кандай сонун! Ай, токтой турчу, бай болгур! – деп тердеп-бурдап жетип келди. Аттиң-ай, баары чогуу болгондо жакшы болбойт беле. Оо, абдан кооз жер экен. Эх, көр тирилик деп жүрүп, мындай жерлерди барк албайт экенбиз. Ой, кокуй оу! Баятан эле айтпайсыңбы? Апей катыгүн, мен сени байкабай калыптырмын. Трр, деп жер айдаган трактордун үнү чыкканда таң жаңы эле атып калган эле. «Кош-кош» деп козуну короодон чыгарат. «Чөк-чөк» деп төөлөрдү чуудадан кармашат.

(46 сөз)

2. Чү-чү, тентек кер! – деп акырга атты байлады. Чиге-чиге, шакка асылганын кара! Күчү-күчү, балтек кайда кеткен? Зарлык койлорун кырой-кыройлоп чакырып, чөп чачып жатты. Күш-күш, тим койсо үйгө кирип кетишет тура! Батый жеңенин ош-ош деген үнү сырттан угулду. Тырр, так-так деп жерде кунанды таштын жанына токтотуп, бала минмек болду. Таң заардан кош-кош деп кой айдаган койчулардын, ош-ош деп уй айдаган аялдардын, эчки улакты чү-чүлөп чакырган балдардын үнү тиги кырдан даана угулуп турду.

(56 сөз)

Текшерүү жат жазуусу

ЫСЫК-КӨЛГӨ СЯКАТ

Ысык-Көл жөнүндө көп окуп, угуп, телевизордон, сүрөттөн көргөнмүн. Бирок дайыма көлдү көз алдыма келтирип, жакындан көрүүнү эңсөөчүмүн.

Быйыл үй-бүлөбүз менен көлгө барып эс алууну чечтик. Биз Оштон отурган самолет бат эле Чолпон-Ата шаарына барып конду.

Мына, мен көптөн күткөн көл! Бах! Чиркин!! Кандай гана сулуулук. Пай-пай, бул кооздукту ушул убакка чейин көрбөгөнүмө өкүнөм, бир жагы жанынан көргөнүмө абдан кубандым. Ой-боой, мындайды кол менен атайлап да жасай албайсың. Чөйчөккө куюлгандай тоолор менен курчалып, таза абасы, суунун жылуулугу өзүнчө бир укмуш.

Ошол эле күнү көлгө түшкөнгө жетиштик. Элибизде «Суу – өмүр» – деп бекер айтылбаптыр. Суу ичсең, өмүрүңдү узартса, түшсөң сергитип, денеңди тазартат.

Ух, кумдун ысыгы, тим эле таманыңды күйгүзүп жиберчүдөй. Эс алуум улантыла берди. Менин Ысык-Көлгө суктануум деги бүтчүдөй эмес.

(«Кырчын» журналы) (87 сөз)

Текшерүү жат жазуусу

ЖАЙЛОО ТАНЫ

Мен жыл сайын жайкы каникул башталганда, чоң атама жайлоого барамын. Жайлоонун жаратылышы өзүнчө эле керемет. Шаар менен салыштырганда тим эле, башка дүйнөгө кирип баргандай сезилет. Баарынан да эртең менен эрте турсаң, абанын тазалыгы, шар аккан суу, болор-болбос жүрүп турган тоо жели, кооз жаратылыш өзүнчө эле укмуш.

Бүгүн тырр, так-так-так деп, атын кармап жаткан чоң атамдын үнүнөн улам ойгонуп кеттим. Сыртка чыксам, ов-ов-ов деп чоң энем уюн жоошутуп саап жатыптыр. Аңгыча агам жылкыларды айдап келди. Желеде турган кулундарды улам бирин бошотуп, шык-шык деп токтотуп, жеңем бээ сааганга киришти. Тиги кырда, кыруу-кыруу, кош-кош, чек-чек деп койчу кой-эчкилерин жайытка айдап бара жатат. Мен кулундарды энесинен бөлүп, желеге байладым.

Бардык жумуш бүткөндөн кийин, жай отуруп кымыз ичтик, тамактандык, сүйлөшүп отурдук.

(«КМ») (116 сөз)

ТУУРАНДЫ СӨЗДӨР

Түшүндүрмөлүү жат жазуу

1. Маа-маа деген койлордун үнү угулду. Мылтык тарс деп атылды. Көчөнүн башынан «барс!» эткен иттин үнү койлорду чоочутту. Суунун шылдыраганы, чымчыктын чыйпылдаганы, жалбырактын шуулдаганы, тоңкулдактын такылдатканы токойду жаңыртып турду. Кыздардын шыңгыр күлкүлөрү караңгылыкты жарып кетти. Шуу деп өткөн машинанын үнүнөн селт дей түштүм. Балкалардын чакылдаганы устананы жаңырты.

Концерт башталарда кыйкылдап-чыйкылдап, оркестрдин аспаптары күүлөнүп жатты. Үйдүн эшиги шамалга шарап этип ачылып, куюндай уюлгуган чаң бери көздөй урду. Күн күлдүрөп, чагылган жаркылдагандан кийин, жамгыр шатырата куюп кирди.

(70 сөз)

2. Дүйшөндүн шинелинин этеги шамалган далдаң-далдаң деп шашканын билдирип турду. Тегирменчи эшегин кыдыңкыдың бастырып келе жатат. Ороскул багжаң-багжаң күлүп, эч нерсени сездирбеди. Калдайган кара булут шаардын үстүн каптады. Айдар класска шып этип кирип келгенде, окуучулар селдейип карап калышты. Күн күркүрөп, чагылган жарк-журк этти. Дарбазачы учуп келе жаткан топко чап жабышты. Жалбырактагы таңкы шүүдүрүм мөлт деп жерге кулады. Заңкайган зор имараттар шаарга көрк берип турат. Айнаштын сексейген чачтарына таккан бантиктери баскан сайын коендун кулагындай серендейт.

(66 сөз)

Чыгармачылык жат жазуу

КУШ САЛУУ

Кыргыз элинде тайган агытып, куш салып аңчылык кылуу илгериден бери келе жаткан элдик өнөрдүн жана эс алуунун бир түрү. Ал кыргыз элинде гана эмес, бүтүндөй чыгыш элдеринде кеңири тараган.

Кушту балапан кезинен кармап колго үйрөтүп, телчиккенде башына томого кийгизет. Ага ченем менен оокат берип, көп уктатпай, арыктатып таптайт. Табына келген куш шырып эткен добушту угуп, көздөрүн тикирейте карап канаттарын далбаң-далбаң уруп, талпына түшөт.

Куш таптаган адамды мүнүшкөр дейт. Мүнүшкөр куштун томогосун сыйрыганда, ал аңды көздөй куушурулуп учуп жөнөйт. Куштун тарбайган тырмактары аңды тырпырата чеңгелдеп басып калат. Артынан жете барып, куш басып жаткан аңды ажыратып алышат.

(«Кыргыз оюндары» китебинен) (83 сөз)

ТҮШҮМ ЖЫЙНОО

Күзүндө биздин жерди бийиктен карасаң, сары түскө атайылап боеп койгондой көрүнөт. Ошол себептүү бул мезгилди «алтын күз» деп атап коюшса керек.

Мына, бул талаада буудай бышкан данын көтөрө албай, леп-леп соккон желге араң термелет. Жолдун аркы бетинде комбайн шатырата эгин чаап жатат. Чабылган эгинди машиналар жүктөп, кампага зуулдатып жеткирип турушат. Дыйкандар да алынган эгинге ыраазы болгондой бак-бак сүйлөшөт.

Кырманда шыгыраган кызыл дан кубаттуу техниканын күчү менен сапырылып, тазаланат. Түшүм мол болсо, дыйкан да, эл да баары ток болот.

(68 сөз)

Текшерүү жат жазуусу

САЛАМ, АЛИК

Салам айтуу, алик алуу – адамдар ортосундагы мамиле түзүүнүн жөрөлгөсү. Суроо, жооп да баарлашуунун башталышы, негизи болуп саналат. Ал эми тааныган, же тааныбаган адам менен салам-алик айтышуу жарандын адамдык сапатынын белгиси.

Кыргыз элинде «арыбаңыз» деп саламдашат да, бар болууз деп алик алат. «Арыбаңыз» деген сөздүн мааниси өтө терең. Ал – адамдын ал-абалынан кабар алуу гана эмес, дем-күчтөн тайбай, капага жеңдирбей, узак жана куунак жошоону каалаган жагымдуу салам-тилек сөз.

«Бар болууз» деген жоопто кандай шарт болсо да, аман болуу, бар болуу – эң башкы нерсе экендиги айтылат. Анда кыргыздардын адамды артыкча баалап, бардык нерседен бийик койгон нарк-насили берилет.

(Шоокум) (90 сөз)

Текшерүү жат жазуусу

ЧОЛПОНБАЙ

Чолпонбай кызмат өтөгөн бөлүк Дон суусунун чыгыш тарабына орношкон. Суунун батыш жээгинде душмандын дзоту бар болчу. Бөлүктүн алдында дзотту жок кылуу милдети турду. Ал үчүн суудан көрүнбөй өтүү керек эле.

Мелт-калт аккан Дон – тып-тынч. Шырп эткен добуш да душмандарга угулаап калчудай.

Тапшырманы алган Чолпонбай суу менен акырын шырп алдырбай сүзүп, наркы өйүздөн чыкты. Ал дзотко карай гранатаны ыргытканда, жанына түшүп, тарс этип жарылып жатты. Душмандын огу чуулдап Чолпонбай жакка учуп, жарк-журк этип тынчын алды. Жоокер ордуна шып туруп, арт жагын жалт карап, «Кош, тууган эне, туулган жер, тууган эл!» – деп дзоттун оозун жүрөгү менен басып жыгылды.

Жүздөгөн жоокерлердин өмүрүн сактап калган Чолпонбай баатырларча курман болду. Баатырдын ысымын тууган эли дайыма эскерет.

(Балдар энциклопедиясы) (98 сөз)

Өзүн-өзү текшерүү жат жазуусу

ТООДОГУ БИР КҮН

Бул күнү айылдагы балдар, кыздар болуп карагат тергени тоого чыктык. Тоонун жаратылышы өзгөчө кооз. Калкан көпөлөктөр канаттарын калдаңдатып учуп жүрүшөт. Бал аарылары ызылдап улам бир гүлгө конуп, эмгектенип жатышат. Биз бараткан кыя жолдун үстүнөн аска-таштар салаңдап, кулап түшчүдөй көрүнөт. Мына, карагаттуу боорго да жетип келдик. Кечээги жааган жаандан кийин карагаттар мөлтүлдөп, адамдын көз жоосун алат.

Шырп эткен добуш чыккан жакты жалт карап, Сайра чоочуп кетти. Леп-леп соккон тоонун жели гүлдөрдүн жытын бур дедирип мурунга урат. Жаратылыштын кызыгына батып баштыктарыбыздын томпоюп калганын сезбей калыптырбыз. Түш ооп калган ченде үйгө кайттык.

(«Шоокум») (80 сөз)

КЫЗМАТЧЫ СӨЗДӨР

Сөздүк жат жазуусу

Бул сөз дөрдү катыштырып сүйлөм түзгүлө.

1. Менен, жана, да, же, бирок, себеби, анткени, ошондуктан, эгер, эгерде, ошентип, андай болсо да, ошентсе да, жана да, же болбосо, жана дагы, кантсе да, кандай болсо да, ошон үчүн, не үчүн десен, бирок да, деле, дагы, ошонун натыйжасынды.

2. Чейин, менен, карай, көздөй, үчүн, аркылуу, дейре, кийин, тууралуу, сайын, сыяктуу, жөнүндө, ары, бери, боюнча, мурун, карата, көрө, караганда, соң, илгери, мындан тышкары, ошондон башка, кеткен бойдон, билбейт шекилдүү, конн сымак, өмүр бою, акын чалыш, жигит сөрөй, күн сайын, келгенге жараша, бүгүндөн баштап.

3. Да, дегеле, гана, эле, ээ, ыя, го, кой, нак, миш, кап, эң, өтө, абдан, эч, куду, ылгый, чылгый, өңчөй кызыл, өңкөй жаштар, чылк, чымкый кара, ооба, албетте, беле да, так, дагы, жалаң, аябаган, аябай, аябагандай, кана, жөн эле, тим эле, балким, ыктымал, чамасы, болжолу, сыягы, имиш, чындыгында, сөзсүз, шексиз, имиш бейм, башкача айтканда, менимче туура.

Текшерүү жат жазуусу

Кийимдин тарыхы

Байыркы адамдар кийимди ысык менен сууктан коргонуш үчүн гана кийишкен. Алар денелерин жабуу үчүн айбандардын терисин, куштун канатын, өсүмдүктүн жалбырактарын пайдаланышкан. Бара-бара сөөктөн ийне, өсүмдүктүн буласынан жип жасашып, териден кийим тиге башташат. Тери кийим дайыма кийип жүрүүгө мүмкүн болбой, адамдын денесине ыңгайсыздыкты пайда кылган.

Бир топ мезгилден кийин коом өзгөрүлүп, адамдар өсүмдүктөрдү эгүүнү үйрөнүштү, турмуш тиричилиги да бир топ жакшырды. Кийинчерээк адамдар кийимди кооздук үчүн кийе башташты.

Кыргыздарда териден жасалган жаргак шым, куур тон дегендер болгон. Ал эми ичик, тон, тебетей сыяктуу териден жасалган кийимдер азыр да кийилет. Ар бир улуттун өзүнүн жашоо-шартына карата кийинүүсүнөн улуттук кийимдер келип чыккан.

Ал эми «мода» деген түшүнүк биринчи жолу Францияда пайда болгон. Табити менен шартка жараша жарашыктуу кийинүүнүн өзү – мода болуп саналат. Себеби адамды кийминен эмес, жүрүм-турумунан, эмгегинен тааныйт эмеспи.

(Балдар энциклопедиясы) (110 сөз)

Текшерүү жат жазуусу

БАЛ – БАРДЫК ООРУЛАРГА ДАБА

Ар түрдүү гүлдөрдөн жыйналган тоо балы адамдын организмине экологиялык таза азык гана болуп бербестен, адамдын иммунитетин көтөрүп, ар кандай оорулардан сактап турат.

Окумуштуулар азыраак өлчөмдөгү балдын сууга кошулган эритмеси ар кандай бактерияларды жоготорун аныкташкан. Таза бал организмдеги дизентерия таягын 10 сааттын ичинде, ал эми ич келтенин таягын 48 сааттын ичинде өлтүрөт.

Таза балды суу тийгенде, дене жаракат алганда, аз кандуулукта, ичеги-карын ооруларын айыктырууда, ар кандай вирустарды жоготууда, жалпы эле, организмди чыңалтууда абдан баалуу жана алмаштыргыс дары катары эсептелинет.

Балды 35 граудстан жогору ысыкта өзүнүн дарылык касиетин жоготот. Аны өтө ысык сууга аралаштырганга болбойт.

Ошондой эле, балды тамактанардан 30 минута мурда эч кандай суусундуксуз тил менен даамдап жей тургадыгы сунушталган. Ар кандай оорудан организмди сактоо үчүн балды керектүү өлчөмдө ичип жүрүү керек.

«Ден соолукка миң кеңеш» (121 сөз)

Чыгармачылык жат жазуусу

АНТАРКТИДА

Антарктида – планетабыздагы алты материктин бири. Ал эрибеген түбөлүк муз менен капталган ээн материк. Айрым жерлеринде муз дөбөлөр көрүнүп турат, аба ырайы өтө суук. Кээде -90 градуска чейин суук болот. Ошол себептүү Антарктидада эл жашабайт, айбанаттар, жан-жаныбарлар да жок. деңиз жээктеринде гана пингвин деген куш жашайт. Жээкке жакын сууларда кит, дельфин, тюлень бар. Муздун калыңдыгы 3 километрге жетет. Антарктида 1957-58-жылдардан баштап, изилдене баштаган. Ар түрдүү улуттан куралган окумуштуулар изилдөөлөрдү жүргүзүүдө. Алар жылуу үйлөрдө жашашат. Сыртта иштегенде электр менен жылыган кийим жана бетин коргоочу маска кийип алышат. Антарктида бир да мамлекетке таандык эмес, ал тынчтыктын континенти катары саналат.

(Геог. энц.) (96 сөз)

Терме жат жазуусу

КЕЛЕЧЕКТИН ИЛИМИ

Физикада ар илимдин баары бар,
Кубулуштар, өзгөрүштөр, тамырлар.
Бул сабакты ким талыкпай окуса,
Келечекке керектелүүчү жагы бар.

Мейли дыйкан, же сугатчы болбогун,
Бул турмушта көңүл бурбай койбогун.
Дүйнөдөгү бардык укмуш өзгөрүү,
Физикусыз болбостугун ойлогун.

Ракета, компьютерлер бул күндө,
Бул илимдин негизинен жаралат.
Ал аркылуу дүйнө сырын чечишет,
Бүт адамзат аалам кезип баратат.

(Б. Керимова 7-класстын окуучусу) (50 сөз)

Текшерүү жат жазуусу

Элдик өнөр

Кутмандуу элибиз ар түрдүү кол өнөрчүлүккө шыктуу келет. Ал керемет асем буюмдар адамдын ички дүйнөсүнүн маңызын ачып, кыялдарын чеберчилик менен билдирет. Жыргал турмушубуздуң салтанатын көркөмдөп, кол өнөрчүлүк аркылуу чагылдырат.

Кол өнөрү бар адамдарды элибиз «уста», «уз» деп аташат. Алардын колунан жасалган буюмдар адамга кубаныч, жакшы маанай тартуулайт. Ал буюмдар кылымдардын кыйырын басып келишин кимдер билбейт. Мындай бай мурастар заманыбызга шайкеш келип, элибиздин өнөр кенчине айланды. Азыркы күндө асем буюмдар мурдагыларга караганда өзгөчө кооздолуп, орнаменттик сүрөттөр түшүрүлүп, чыгармачылык менен жасалууда. Мындай көрүнүш элибиздин руханий жактан өсүшүнүн жана өзгөчөлүгүнүн далили боло алат.

Өлкөдө улуттук кийимдерди жана буюмдарды узак убактан бери «Кыял» бирикмеси даярдап келген. Кыргыз элинин улуттук буюмдарын, алардын сувенирлерин чет өлкөдөн келгендер абдан суктанып баалоо менен алып кетишет. Бул боюнча улуу акын Токтогул минтип айткан экен: «Өнөрүң болсо өргө чап, кор кылбай алтын жанды бак».

Көркөм мурасты усталар менен уздар элден алып элге, муундан алып муунга тартуулап келет.

(«Узчулук жана чеберчилик») (147 сөз)

Чычырканак

Жийделер түркүмүнө кирүүчү тикенектүү, бутактуу бадал өсүмдүгүнүн бири – чычырканак. Ал бийиктиги 5-6 метрдей келип суу жээктеринде өсөт. Сабактары кыска, тикенектүү келет. Бозомтук жашыл жалбырактары катарлай жыш жайгашкан. Мөмөсү сары түстө данектүү, ширелүү, жумшак болот. Чычырканак Кыргызстандын тоолуу райондорунда, айрыкча, Ысык-Көлдүн жээгинде, Нарын суусунун боюнда, Талас өрөөнүндө кездешет. Анын мөмөсү кеч күздө

бышат да, тоң түшкөн кезде терилип алынат. Ошондой эле, Чаткал, Ала-Бука аймактарында өсөт.

Ак-Суу районунун шартында тикенексиз жана жемишинин майлуулугу жогору болгон чычырканак өстүрүү плантациясы экспериментке коюлган.

Чычырканактын ашы витаминдерге бай келет. Анда E, C, B витаминдери, органикалык кислоталар, ачыткыч заттар бар. Бышкан мөмөдөн алынган майынын дарылык касиети абдан зор. Ал аш казан, ичеги-карын ооруларына, теридеги жараттарга, күйүккө, шишикке жана башкаларга эң негизги дары катары колдонулат. Кан басымын жөнгө салуу үчүн да сунушталат. Дарылык баалуулугун эске алып, азыр көпчүлүк менчик короо-жайларда өстүрүлөт.

(Энциклопедия) (120 сөз)

Өзүн-өзү текшерүү жат жазуусу

1. Туулган жердин топурагы алтын. Кыргыз жери ар түрдүү кендерге бай. Биздин үйдүн жанынан Ак-Буура дарыясы агып өтөт. Балдар үйүнө өкүмөт тарабынан камкордук көрүлөт. Жаркын – кара каш, кара көз, ак жүздүү сулуу кыз. Мен быйыл эжеме каралашып жүрүп чөлдө калдым.

Мекенибиздин кызыл туусу Өкүмөт үйүнүн башында желбиреди. Кырман кызылга толуп, дыкандын маанайы көтөрүңкү. Хусейн агай акылга дыйкан адам эле. Москвадагы Кызыл аянтта жеңиш парады өткөрүлдү. Ак калпак – ак мөңгүлүү кыргыз тоолорунун символу. Акын Токтогул Сатылганов ак жеринен күнөөлөнүп, сүргүнгө айдалган. Чоң атам карылык каадасы менен дайыма ачык айтып, ак сүйлөчү.

(72 сөз)

2. Кыргызстандан агып чыккан Нарын жана Кара-Дарыя кошулуп Сыр-Дарыяны түзөт. Катуу жаандан кийинки жүргөн сел дайрадай ташкындап, элге коркунуч туудурду. Жалгыз дарак токой болбойт.

Ата-энеси жумушка кетип, жаңгыз калган Нурланга короо жайды өзү башкарды. Нурлан кайрылып: «Эң оболу

шаардагы жаңылыктардан айтып берчи», – деди чоң атам. Апам болсо: «Абалы биздин үйгө кирип даам ооз тийгиле», – деди. Мектептеги өтүүчү гүл майрамына башка мектептерден коноктор чакырылган. Жолугушууга келген ардагерлер жаштарды өз Мекенин сүйүүгө, ага кызмат кылууга чакырды.

(68 сөз)

3. СУБАНКУЛДУН ЖАШ КЕЗИ

Мен анда он жетидеги курагым. Ошол жылы орок тартып жүрүп, Субанкулга жолуктум. Ал Таластын жогорку айылынан келген. Азыр көзүмдү жумсам, Субанкулдун ошондогу турпаты элестейт. Жапжаш болчу, он тогуз-жыйырмадагы кырчын жигит эле. Өзү ичке көрүнгөнү менен, колдору карылуу келип, сом темирдей салмактуу эле. Таар күрмөсүн дайыма желбегей жамынып жүрчү.

Ар кандай ишти ийине жеткире аткарган азаматтар болот эмеспи, Субанкул дал ошондой жигиттерден болчу. Орок оргондо ал бат эле алдыга чыга, озуп кетчү. Артынан анын ишинин кынтыгын табуу кыйын эле.

Жанаша жерден шартылдата орок тартып жүрсө, адамдын жүрөгү кубанат тура. Ыкшоолук дегенди билбеген, эмгекчилдиги да өзүнө жарашып, кайрат берип турчу. Дайыма жардам берип, өзүнө теңеп, катарынан калтырчу эмес. Ошентсе да, ардана түшүп, кээде: «Сенден жардам сураган жок элем го», – десем, жооп бербей эле, унчукпай иштей берчү.

(Ч. Айтматов) (90 сөз)

4. Жаман жолдош жоого алдырат, жаман сөз доого калтырат. Келечекте эл башкара тургандар силерсинер. Апам унчуккан жок, башын чайкап төмөн түшүрдү. (Ч.А.) Ашуусу бийик бел да, көп. Мага кайрат айтканын карачы. «Эне деген кандай баатыр»,-деп ойлоду Күлжан. (Н.Б.) Чыкылдаган кышкы аяз бети-колду тондурут. (К.Б.) Жарык дүйнөнү жалтанбай тике кара! (А.Т.) Бали! Бул кыздын үнүндөгү укмуштуу кереметти байкадыңарбы? Жашасын, эмгектин алдыңкылары! Менин кубанычым – эмгек. Баарыңар адабий

ийримдин мүчөсүсүнөр. Биздин республикабыз - көп улуттуу, чоң үй-бүлө.

Мына эми, азыр жөнөйсүн! - деди Дүйшөн, колумду кармап. Атамдын караанынан корком. Сая менен жазганды жакшы көрөм. Элде мындай накыл кеп бар:

«Бассаң бутуна этият бол,
Сүйлөсөң тилиңе сак бол.
Ааламдын көркүн көз ачат,
Адамдын көркүн сөз ачат». (макал)

(100 сөз)

Текшерүү жат жазуусу

БИШКЕК ШААРЫ

Бишкек - Кыргызстандын борбору. Ал 1925-жылы негизделгенден бери, алгач Пишпек андан кийин Фрунзе, азыр Бишкек деп аталат.

Борбор шаардын курулушунун алгачкы жылдарында камыш жабылган жапыс үйлөр, таш төшөлгөн, же баткактуу көчөлөр болор эле. Бара-бара жыл өткөн сайын жаңы имараттар салынып, көчөлөр, проспекттер оңдолуп, сейил бактар, аллеялар курулуп шаар көркүнө чыга баштады. 80-90-жылдардын аралыгында шаарда борбордук аянт, Өкмөт үйү, окуу жайлары, Жеңиш аянты сыяктуу маанилүү курулуштар болуп, шаар таанылгыс болуп өзгөрдү. Бийик кабаттуу үйлөр, кенен көчөлөр, проспектилер, чоң аянттар, тарыхый эстеликтер, соода борборлору, мектептер, окуу жайлары салынып, эл үчүн кызмат кылууда.

Республиканын борбору катары шаарда Жогорку Кеңештин жана Өкмөт үйүнүн имараттары, Эл аралык уюмдардын өкүлчүлүктөрү жайгашкан.

Бишкек - жашыл шаар, анткени парк, сейил бактардан башка да, декоративдүү бак-дарактар абдан көп тигилген.

Борбор шаардын чок ортосунда 2008-жылы түстүү, музыкалуу фонтан курулуп, көркүнө көрк кошулду.

(«Эркин Тоо») (125 сөз)

Текшерүү жат жазуусу

Тыкандык

Адамдын сырткы келбети анын кандай экендиги жөнүндө кабар берет. Жакшы боло турган бала кичинесинен эле байкалат. Демек, келечекте кандай адам болоруң элге эмитен эле билинет. Жакшы бала ар дайым таза жүрөт, тыкан кийинип, кичи пейил болот. Айлана-чөйрөдөгү элдерге адегенде эле сырткы көрүнүшүн байкалат.

Тыкандык – адамдын сырткы келбети: тазалыгы, жарашыктуу кийинүүсү жана өзүн-өзү алып жүрүүсү. Тыкан бала ар дайым өз келбетине жараша буюмдарын таза күтүп, өз-өз ордуна коет. Эгерде алардын тазалыгы жана тыкандыгы болбосо, анда баалуулугу жана кымбаты да байкалбайт. Тыкандыкка жана тактыкка жаш кезиңен көнсөң, келечекте өз ишине, кызматыңа тыкан болосуң. Тыкандыкка көнүп калгандан кийин, бардык ишти туура, так жасоого аракеттенесиң. Ал эми так жана туура жасалган иш дайыма ийгилик алып келет. Орус элинин улуу жазуучусу В.Г. Белинский минтип айткан: «Адам баласынын ичи да, сырты да, бардык жагынан сулуу болушу керек».

(«Адеттүүлүк күзгүсү»)

(110 сөз)

СЕГИЗИНЧИ КЛАСС

СӨЗ АЙКАШТАРЫ.

СҮЙЛӨМ ЖАНА АНЫН ТҮРЛӨРҮ

Сөздүк жат жазуу

1. Жооптуу иш, добуш берүү, шайы жоолук, клубдун ичи, отуздай киши, чуркап баруу, эртеси күнү, кыргыз айылы, жаңы технология мезгили, туура жазуу, орфографиялык билим, ыраазы болуу, жардамы чоң, мыкты окуучу, тили жатык, баа берүү, кызыган эмгек, эр жүрөк, күндөлүк дептер, деңиз ташбакасы, токойлуу жер, математика сабагы, ардак такта, курултайдын максаттары, сүйлөө адаби, кийине билет, суунун тазалыгы, бет аарчы, ак үй.

(28 сөз айкашы)

2. Келечек жөнүндө ойлонуу, шашпай сүйлөө, кайраттуу жоокер, эгин жыйноо, кооз жаратылыш, кадырлуу карыя, табигый көрүнүш, кызык китеп, жайкы каникул, окуучулардын мелдеш, класстык журнал, сегизинчи класс, көрктүү окуу, жат жазуу, обондуу ырлар, улуу акын, мектепке баруу, мээримдүү эжеке, алыскы досторум, тарбиялык иштер, класстан тышкаркы жумуштар, күлдүрө айтуу, текшерип көрүү, нөшөрлөгөн жамгыр, китепканада болуу, кең пейил киши, мукам үндүү, кеч чыгуу, таап алуу, Куршабда болуу, кычыраган кыш, туз салуу, атка мингизүү, ичи бышуу, таап алуу, эстеп коюу.

(64 сөз)

3. Милдеттенме алуу, баа берүү, урунттуу учурлар, мыкты окуучу, ишенимдүү кишиси, көп берген убада, ийгиликтерге ээ болуу, мектеп директору, класс жетекчи, таандык мүчө, улуу жазуучу, мектептин чоң залы, атактуу комузчу, жооптуу катчы, жаратылыш байлыгын коргоо, шар аккан суу, 300 жылдык маареке, талкууга чакыруу, түш жоруу, чачылганды жыйнаган, чогулушта кароо, маселени талкуулоо, жоопкерчиликтүү иш, маңдай тери менен бүтүрүү, улууну урматтап, Өзгөн күрүчү, Кашкар шайысы, бишкектик

коноктор, ноокаттык окуучулардын жеңиши, №22 өзбек мектеби, шаардык эс алуу парктары.

(62 сөз)

4. Жер шары, жер айдоо, өз жери, отурган жери, аз жерден калды, кыргыз жери, күнчүлүк жер, биздин үй, балдар үйү, кызыл үй, үйү тынч, кара жер, ак ниет, кызыл кырман, жол башчы, жол тартты, нуру тийди, бут тосуу, боор эти, бетин ачты, жүрөгү сизди, күн ачык, көлөкөлүү дарак, жай айы, техниканын тили, мамлекеттик тил, тил кармады, тил илими, араба тартуу, ач, канат, жаз, бур, жылдыз, боор.

Чыгармачылык жат жазуу

- *Сөздөрдөн сөз айкаштарын түзүү.*

Республикалык, саясий, берүү, өнүккөн, кыпкызыл, жээк, аска, өзгөчө, тамаша, тил, мектеп, ашкана, мыкты, кооз, сүйүктүү, балдар, волейбол, шаардык, радио, өсүмдүктөр, коюу, пайдалуу, ойлоо, машина, эртеңки, жапжашыл, чабуу, чыгарма, букет, таңкы, окшошуу, тапшырманы, досунун, өмүрүнүн, көпчүлүккө, адашуу, базар, асыл, оор, журнал, ийрим, чогулушта, компетенттүү, чыгармачыл.

(42 сөз)

Текшерүү жат жазуусу

АЛМАНБЕТ БАЯНЫ

Алманбет баатыр – Манастын кырк чоросунун эң кичүүсү. Ал Кытай хандарынын бири Соорондуктун баласы болгон. Жалгыз уул алты жашка чейин ак сарайда тарбияланып, андан кийин билим алат. Алманбет он эки жашка келгенде карып калган атасы өзүнүн тактысын берет. Өз бийлигин жүргүзүп, эл кадырына ээ болот. Бирок, ага каршы айтылган сөзгө таарынган Алманбет Алтай тарапка миң жоокери менен аттанат. Жолдо көп кыйынчылыктарды башынан өткөрөт.

Жыйырма сегиз жаштагы баатыр Ала-Тоонун аймагында Манас баатырга жолугат. Ошол күндөн тартып, Алманбет Манастын кыйышпас досу болуп калат. Ал өзүнүн кайрат-

туулугу, эрктүүлүгү, чечкиндүүлүгү жана чыныгы баатырдык касиеттери менен айырмаланган. Ошондой эле, көздөгөн максатынан кайтпагандыгы жана адилеттүүлүгү да өзгөчө сапаттарын билдирген.

Алманбеттин күмбөзү батыш кытайдын Манас шаарындагы Сөгөт мазарына салынган. Шаардын түштүк чыгышында мусулмандардын кадимки күмбөзүндөй ак чоподон жасалган. Анын ичине намаз окуй турган кобутча чыгарылып коюлган.

Ал жөнүндө «Алманбеттин арманы», «Алманбеттин жомогу» деген күүлөр жаралып, «Манас» эпосунун окуясы менен тыгыз байланыштырылып чертилет.

(«Манас» энциклопедиясы) (132 сөз)

Түшүндүрмөлүү жат жазуу

ТАШ-РАБАТ

Таш-Рабат – 12-16-кылымдарга таандык кербен сарай. Ат-Башы районундагы Каракоюн кыштагынын түштүк-батыш тарабында жайгашкан. Ал Бишкек-Торугарт жолунан 18 км түштүгүнөн орун алган.

Айрым изилдөөчүлөр аны 15-кылымда курулган деп эсептешет. Фергана өрөөнүнөн Кашкар тарапка кетүүчү соода жолунун боюнда жайгашкан. Бул кербен сарайдын бийиктиги 3 метрдей. Ал төрт чарчы келген 31 бөлмөдөн турат. Орто кылымдарда борбордук Тенир-Тоонун ары-бери өткөн соода кербендеринин, сопу-кожо, узак сапардагы адамдардын эс алуучу, унаа алмаштыруучу жайы болгон.

(«ОЭС») (76 с.)

Эркин жат жазуу

МОЛДО НЫАЗ

Молдо Ныяз – кыргыздын алгачкы жазгыч акындарынын бири. Түштүктөгү Шаймерден өрөөнүндө туулган. Кашкар шаарындагы медреседен билим алган. Ат-Башы, Нарын, Жумгал, Кочкор, Суусамыр өрөөндөрүндө болуп,

чыгармаларын элге окуп берген жана эл арасына таркаткан. Бул аймактардан анын кол жазмалары азыр да табылууда.

Молдо Ныяздын бизге жеткен «Санат» ырлары 2 миңден ашык саптан турат. Мазмуну боюнча орто азияда жашаган түрк элдеринин поэзиясы менен тамырлаш. «Санатта» өмүр, өлүм, аалам, жакшылык, жамандык сыяктуу философиялык мазмундагы темалар камтылган. Ошондой эле, 19-кылымдын 2-жарымынын кийинки кыргыз жергесиндеги тарыхый окуялар да баяндалган.

(«Окуучулар үчүн энциклопедиялык сөздүк») (86 с.)

Текшерүү жат жазуусу

КЫРГЫЗСТАНДЫН МИНЕРАЛДЫК СУУЛАРЫ

Кыргызстанда пайдалуу кендер, минералдык суулар өтө көп. Мындай дары суулардын сапаты ар түрдүү болуп, бири-биринен дарылык касиети боюнча айырмаланат.

Кыргыз жергесинин Жалал-Абад, Жети-Өгүз, Кара-Шоро, Ак-Суу, Ысык-Ата минералдык суулары пайдаланууда. Мындан башка Жыргалаңдан жана Кочкор-Атадан да дары суулар табылды. Бул суулардын температурасы 45 градуска чейин болуп, составы түрдүү органикалык заттарга бай келет. Химиялык жана физикалык касиеттеринин өзгөчөлүгүнө карай ичүүчү жана теринин сыртынан дарылоочу (киринүүчү) болуп экиге бөлүнөт. Организмдеги зат алмашууну жана тамак-ашты сиңирүү органдарынын ишин жакшыртат. Бул арашан сууларды бөтөлкөлөргө куюп, дүкөндөрдө да сатышат.

Өлкөдөгү минералдык суулар аркылуу жүрөк-кан тамыр, муун, ичеги карын, нерв системалары, сөөк жана боор жана башка ооруларын табигый жол менен дарылашат. Бул суулардын башатына курорттор, санаторийлер курулган. Мындай мекемелерде ден-соолукту чыңдоо менен эс алуу үчүн зарыл шарттар түзүлгөн.

Мындай дарылык касиеттери күчтүү болгон арашан сууларга кыргыз жери өтө бай келет. Окумуштуу врачтар:

«Минералдуу суулардын дарылык касиети тендешсиз», – деп дайыма кеңеш беришет.

(«Ден соолук»энц.) (144 сөз)

СҮЙЛӨМ МҮЧӨЛӨРҮ

Эскертмелүү жат жазуу

ӨРГӨӨ

Суунун боюна тигилген бир ат чабым жердеги бул өргөөнү кыштактагылардын бала-чакасына чейин жакшы билет. Ал өргөө кышын-жайын бүгүлбөйт. Башыңды бир аз эңкейте берип, ачык эргенчиктен ары босогону аттаганыңда башка жасалгаларын көрөсүң. Уук менен керегени бириктирип, каршы-терши тартылган сызмалардагы саймалар өзүнчө кооз. Кереге башына тегерете тартылган боо, жапсары баштыктар, аяк кап, чыны кап, ылдый салаңдаган түлкү, суусар, сүлөөсүн терилери илинип турат.

Сол капшытта ала бакан бар эле. Медет менен Салкын барында анын боорундагы илгичтерде туз баштык, чаначтагы сүзмө, баштыктагы куруттар илинип турчу. Жерде кийиз, шырдак, анын үстүнөн үч жагына ар түрдүү түстөгү көрпөчөлөр жая салынган. Бул үйдүн ичи ар убак таза, сарамжалдуу. Мындагы буюмдардын баары өз ордунда. Эч кимдин колу тийбегендей, алар көз кумарын кандырып турат. Ошондуктан, башка боз үйлөрдөн обочо жерге тигилип, кадырлуу конокторду күткөнсүйт.

Илгертен ак өргөөдө хандар, уруу башчылары отуруп, ар кандай маселелерди чечишкен. Жаңыдан үйлөнгөндөр үчүндө, өргөө тигилген.

(Ж. Мавлянов) (110 сөз)

Текшерүү жат жазуу

Чуркоонун пайдасы көп

Чуркоо денени чыңдоонун жана адамдын кубаттуу болушун камсыз кылат. Кыймылдоо аркылуу өспүрүмдөрдүн

мээси өрчүп, тез жетилет. Денедеги булчуңдардын өнүгүшүн жакшырат.

Чуркоо сөөктөрдүн азык алмашуусун жөнгө салып, тез картаюуга жол бербейт. Сөөк-муундардын ооруларын четтетет. Адамдын сергек болуп, жашарып турушуна жардам берет. Дайыма чуркап жүргөндөр картайса да, күчтүү болушат. Ооруларынан айыгып, башка ооруларга чалдыкпайт.

Көбүрөөк чуркоо менен жүрөк булчуңдарын чыңдоого болот. Себеби, организмдеги кандын айланышы күчөп, жүрөктүн кан айлануу системасы жакшырат. Дем алуу мүчөлөрү да тазаланып, чыңалат. Чуркоону акырындык менен көбөйтүп отуруу керек. Алсак, 8-10 жаштагылар 1000 метр, 15-17 жаштагылар 1500-2000 метрге чейин чуркоосу зарыл. Өспүрүмдөр күндө эрте менен 15-20 минут таза абада дайыма чуркоону адатка айлантса, оору-сыркоодон алыс болуп кубаттуу, акылдуу болушат.

Байыркы Грецияда төмөнкүдөй сөз ташка жазылган.

«Күчтүү болгуң келсе чурка, сулуу болгуң келсе чурка, акылдуу болгуң келсе чурка». Дарыгерлер болсе: «Чуркоо – бул узак өмүр», – деп баалашат.

(«ДС» ж.) (137 сөз)

Текшерүү жат жазуусу

Суу – жандуунун каны-жаны

Кыргызстандын жери географиялык шарты боюнча сууга бай экендиги белгилүү. Анда көк кашка, булактын тунук суулары жаратылыш тартуулаган байлык катары эсептелинет. Жер бетиндеги турмуш-тиричилик, жан-жаныбардын жашоосу суусуз мүмкүн эмес. Жер жүзүнүн төрттөн үч бөлүгү суу менен капталып, дайыма жаратылышта айланып жүрөт. Адам баласынын организмде 65 процентке жакын суу болот. Ошондуктан суунун химиялык жана физикалык касиеттери, минералдык заттары бардык организмдердин азыгы болуп саналат.

Суунун касиеттери жана турмуш-тиричиликтеги зарылдыгы, баалуулугу жөнүндө акын-жазуучулар көркөмдүк менен таамай белгилешкен. Алсак, суунун турмуштук зарыл-

дыгын Женижок, Б.Алыкулов жана башка акын жазуучулар баалап келишкен.

Бүгүнкү күндө суу байлыгы арбын болгону менен Арал деңизинин соолуп баратышы зор коркунучтуу туудурууда. Аны сактап калууга аракет жасалып жатат. Жер жүзүндө суунун көпчүлүгү туздуу болгондуктан, ичүүгө жарабайт. Ошондуктан, 60 процентке жакын эл тузсуз сууга муктаж. 5000 миллиондой киши суунун жетишпегендигинен жабыркашат.

Сууга сарамжалдуу мамиле жасап, аны сактай билүү ар бирибиздин милдетибиз. Суунун кадырын, баалуулугун билген акын Женижок минтип ырдаган:

Касиеттуу аккан суу,

Сенсиз бизге кун кайда.

(«Шоокум»)

(140 сөз)

ЭЭ МЕНЕН БАЯНДООЧТУН ОРТОСУНА СЫЗЫКЧАНЫН КОЮЛУШУ

Эскертмелүү жат жазуусу

1. Мектеп – өнөр менен билимдин булагы. Компьютер – эртеңкинин ийгилиги. Суу – жандуунун каны-жаны, жаратылыш байлыгы. Кырк аяк – жандуунун аты. Кырк муун – чөптүн аты. Чатыр-Көл – эң кооз жана тунук көл. Адамгерчилик кылуу – адам баласынын ыйык милдети. Тил – бүткүл адамзаттын байлыгы. (Ч.А.) Тил – адам баласынын карымкатышындагы маанилүү байланыш куралы. (В.Л.) Бишкек-Кыргызстандын борбор шаары. Ысык-Көл-дүйнөдөгү терең көлдөрдүн бири. Жаштын тилеги – бактылуу болуу. Жакшы сөз – жарым ырыс. Өмүр – кыймыл-аракет жана күрөш. Арал деңизинин тагдыры – бүткүл элдик иш. Тарбия берүү – улуу иш. Илим – учу-кыйры жок океан. Билим – дарак, иш – анын мөмөсү. Бүркүт – канаттуулардын эң күчтүүсү. (80 сөз)

2. Күрөш – бул бакыт. (К.М.) Туулган жер-алтын казык. Кайталоо – окуунун энеси. Токтогул – көсөм жана күрөшчүл акын. Канатбек – мыкты шофер. Мекенди коргоо – ыйык

милдет. Бирдиктүүлүк – бул жеңиш. Бээ баласы – кулун. Төө баласы – бото. Уй баласы – музоо. Кой баласы – козу. Аюу баласы – мамалак. Түлкү баласы – бачек. Мышык баласы – мый. Бөрү баласы – бөлтүрүк. Ит баласы – күчүк. Чочко баласы – торопой. Эчки баласы – улак. Жалкоолор – бул рухий жактан жакыр жана акылы тайкы адамдар. (В.С.) Наргиза – класстын президенти. Улугбек – өзбек элинин улуу окумуштуусу. Тилим – менин досум, тилим – менин душманым. Сүйлөм – ойдун формуласы. (80 сөз)

Түшүндүрмөлүү жат жазуу

Бул имарат – биздин мектеп. Биздин республикабыз – көп улуттуу чоң үй-бүлө. Эне тилим – эне сүтүм. Менин максатым – жакшы окуу. Эрмек – ушул үйдүн улуу баласы. Бүгүн дем алыш. Эмгектен акырында адамдын баар табаары – сөзсүз. Ачуу тил – жыландын заары, таттуу тил – жүрөккө дары. Тилди билген – байлык. Адамдын эне тили – жан тамыры. Манас – кыргыз элинин баатыры. Элине чыккынчылык кылуу – кечирилбес күнөө. Ш.Бейшеналиев – балдардын сүйүктүү жазуучусу.

Жамила – шайыр, элпек кыз. Адепсиз бала – таманга жабышкан чыла. Жакшы адамдын алды – өрт, аркасы – күн. Ачууну таттуу кылган – туз. Бул жолу келгени – үчөө. Турмуштагы эмгек – жыргоонун укугу. Жамандыктын дартын табуу – анын дарысын табуу. Жүрүш-туруш – адамдын өзүн көрсөтө турган күзгү. Көркөмү көздү тайгылткан мына ушундай кооздукка ким да болбосун суктанбай койбойт. Мени кызыктырганы – кызылы. Ал – өзгөчө көркөм, өзгөчө кооз. Билгенге – бата аяк, билбегенге ант аяк. Баатырга – таяк да жарак. Атанын каргышы – балага ок.

(90 сөз)

ТИЛДЕГИ ТЫНЫШ БЕЛГИЛЕР

Суроо белгиси – ороктун дал өзүндөй.

Жооп күтөт акылмандын сөзүндөй...

Илеп белгиси – өкүнүч, өтүнүч же сезим,

Билгизет оюндун оордугун, ички туюмду...

Кашаа белгиси – жаңырган айдын теңи...

Жазылат ача ойдун кеми же теңи...

Чекит белгиси – чеги аяктаган жумуш:

Андан кийин эс алып тыныгууга да дурус...

Үтүр белгиси – бүтүн сүйлөмдүн теңи,

Баяндайт окуяны, сени же мени...

Үтүрдүү чекит – үч жердеги үч тогуз дегендей,

Бир өңчөй сөздөр сөздөр улана берет тереңдей...

Кош чекит – коюп кеткен таштай,

Саналат сөз окшоштугун жазбай...

Көп чекит – калтырып кеткен ой,

Ошол жерге үч чекитти кой?

Абзац – беш тамгалык орун таштоо,

Айтылган ойду андан ары сунуштоо.

Дефис – эки сөздүн биримдиги,

Билинет андан сөздүн же сүйлөм тереңдиги...

Сызыкча – баяндоочу башка жакта калган сүйлөм,

Башынды иштетип бардыгын үйрөн...

Тырмакча – жактоо, башканын сөзүн колдоо...

Түшүнүксүз сүйлөмгө ой жүгүрткүн дароо...

(Андабеков Султангазы)

(118 сөз)

Чыгармачыл жат жазуу

ТАЯТАМДЫКЫНДА

Каникул күндөрүмдү мен таятамдыкынан өткөрдүм. Алардын турган жери жемишке бай, ысык жерде. Үйү – калың бакка оронгон ак там. Эшигинин алдында самсаалаган жүзүм шактары ийилет. Короосунда өрүк, алма шабдалы, алча, алмурут, жийде деги койчу бардыгы бар. Таятам – менин байкашымда, ченебеген багбан киши. Айылдаштары болсо, уста дешет. Анысына караганда, колунан көп иш келсе керек. Муну өзүм да анчейин түшүнө бербейм.

Айылга барганда тез эле жаңы жолдош таптым. Ал таятамдардын коңшусу Байгазы байкенин баласы – Адыл. Ал мени айылдагы өзү теңдүү балдар менен да тааныштырды. Күнүгө Адылдын кара эшигине минип алып, бир маал тээ айылдын четиндеги жасалма көлгө түшүп келебиз.

Бир күнү таятам чакырып алып:

– Турат, жүгөрүгө суу коелу, – деп, ээрчитип жөнөдү. Жөөктөр аркылуу суугарганды үйрөттү. Көп жумуштарына жардам бердим. Таятамдан көп нерсени үйрөндүм.

(А. Кулматова) (90 сөз)

АНЫКТООЧ, ТОЛУКТООЧ, БЫШЫКТООЧ

Сөздүк жат жазуу

1. Көптөн бери, эл ичинде, сабактан кийин, ошондой болсо да, сүйлөй алуу, тандап алган, жаркыраган келечек, өзүнүн милдети катары, негизги чыгармасы, улуу кишини көргөндө, карап бериңизчи, айтып бериңизчи, эң көрүнүктүүсү болсо да, каадасына карай, мыкты аткарганына карабай, кыскартып айтканда, экинчи кабатка чыгуу, маданияттуу болуу үчүн, туура пайдалануу менен,

2. Үйрөнгөндөн кийин, татаал техниканын заманына ылайык, негизги предметтер катары, жай айына салыштырганда, айтмакчы, болгону менен, кантсе да кыштын күнү, чак түштө эле, ары акылдуу, шайлоо укугун бузбастан, эл аралык абал, ден соолугу жакшы, мектептин алдындагы аянтта, төмөнкү класстар үчүн.

3. Кол эмгеги сабагында, жөндөмдүүлүгүнө карай акылга дыйкан, ээ болуу, улут саясаты, социалдык мааниси, негиз салуучусу, негизги маселе, эң алгачкылардан болуп, негиздөөчү далил, өз алдынча окуу, чарбалык эсептеги ишканалар, өзүн-өзү башкаруу, менин оюмча, структуралык өзгөчөлүк, коомдун өсүшү, түшүндүрүү иштери.

4. Мектептин жетекчиси, жаштардын уюму, ой жүгүртүү менен карасак, маселени чечүүдө, жогорку класстарга, алардын турмушу, турмушка ашыруу үчүн, оозеки чыгармачылык, абдан пайдалуу, көңүлдүү эс алуу, ден соолукту чыңоо, байыркы шаар, эстеликтерди тургузуу, дарак отургузуу, өз оюн толуктоо, чындыгын айтканда.

Эркин жат жазуу

КЫРГЫЗСТАНДЫН КЕН БАЙЛЫКТАРЫ

Отун-энергетикалык ресурстар боюнча Кыргызстанда көмүр кендери көп жерден казылып алынат жана запасы боюнча Орто Азиядагы мамлекеттердин алдында турат. Көмүр кендеринин негизгилери: Кызыл-Кыя, Сүлүктү, Көк-Жаңгак, Таш-Көмүр, Жыргалаң, Кара-Кече ж.б. Кыргызстандагы көмүрдүн геологиялык запасы – 28317 млн. тонна анын ичинен казылып жаткан кендердин жалпы запасы – 1294 млн тонна.

Кыргызстан темир рудасынын запасы боюнча да алдыңкы орундарда, бирок бир да темир кени иштетиле элек. Темир рудасынын көпчүлүгү Нарындын алабындагы Жетим кырка тоосунда жайгашкан.

Түштүк Кыргызстандагы Айдаркен сымап кени дүйнөдө көрүнүктүү орунду ээлейт. Бул жерде 10 дон ашык участкактон казылып алынган ар түрлүү рудалардын жергиликтүү комбинатта таза сымап алынат.

Кийинки мезгилде дүркүрөп өсүп келе жаткан алтын кендерин иштетүү да чөйрөгө таасирин тийгизбей койбойт. Алтын кенин камтыган тоо тектерин жардырып талкалоо, аны бош тоо тектеринен ажыратуу жана таза алтынды бөлүп алуу технологиялык процесстерин татаал жана айлана чөйрөгө бир канча зыяндуу заттарды таратат.

(«Геоэкологиянын негиздери») (135 сөз)

Түшүндүрмөлүү жат жазуу

Сүйүктүү, татынакай, эне тилим,
Мээримдүү жүрөгүмө жылуу тилим.
Ширелген жакут менен, көркү чексиз,
Тамшанткан, такылдаткан балдан ширин.

(А. Токомбаев)

Ысык-Көл кээде жымжырт, кээде толкун.
Толкуса, толкунуна тең ортокмун.
Турмушта канча жолдош күтсөм дагы,
Бир сырдуу сендей жолдош күткөн жокмун.

Ысык-Көл – кыргыз көлү кылкылдаган,
Кыз-келин кылаасында шыңкылдаган.
Кылымдар колдон түшкөн маржан болуп,
Көрүнбөй тереңинде жылтылдаган. *(А. Осмонов)*

Түшүндүрмөлүү жат жазуусу

АЙЫЛДАГЫ ӨЗГӨРҮҮЛӨР

Апыш көптөн бери айылдагы карыган ата-энесинин үйүндө боло элек. Мына эми майрамга шылтоолоп учурашканы келип калды. Айыл чакан эле. Карап туруп: «Бар болгону жүз элүү түтүн го», – деп болжолдоду, Апыш. Аны айылдыктардын өзүн таң кала карашып жаткандарын сезип, оңтойсуздана түштү. Ошон үчүн эч ким жок тынч көчөгө бурула калды.

Кудуктан суу алып жаткан кыз Апышты селейип узатты. Кудук казып алгандарына акылы жетпей аң-таң болду. Өзүнчө: «Айылдын түбүнөн тоонун суусу агып өтчү эмес беле, ошону чыгарып алган тура», – деп баамдагансыды. Өсүп-өнгөн, өзгөрүлгөн айылдын турмушун бүгүнкү абалына таң калып да, сыймыктануу менен да баратты. Аркы-беркини ойлоп отуруп, бала кезден тааныш үйдүн кашаасына келип токтоду. Алыстан эле, кемегеде от, тулгада чайнек асылып турганын көрүп, үйдө кимдир бирөө бар экенин билди. Ошол мезгилде айылдагы кары-картаңдарды киного тартканы чогултуп алып кеткен болчу. Өзү да ошол тарапка жол

тартты. «Айылдын жаңылыгы көп тура», – деп кубанып койду.

(К. Өмүркулов.) (135 сөз)

Текшерүү жат жазуусу

АРСТАНБАП

Дүйнөнүн бир да жеринде жок, кайталангыс жаңгак токою ушул жерде жайгашкан. Түркстанда жашаган Күл Кожо Акматтын (Акмет Жассави) устаты Арслан-Бап ата ушул жерде жашаган. Арстанбап күмбөзүнүн туурасы – 5,7 м, узундугу – 9,9 м. Бул күмбөз – 16-18-кылымга таандык болгон архитектуралык эстелик.

Ак карлуу тоонун астындагы тоолор, түздөр, ажайып муздак тунук суулар бүт токойдун ичинде. Токойдо жаңгактан башка алма, кайналы, ит мурун, аса-муса, ыргай, алча, карагат, шилби, долоно жана башкалар бар. Жалал-Абад шаарынан 60 километр алыстыкта турат. Арстанбап Базар-Коргон аймагында туруп, деңиз деңгээлинен – 1400-2000 метр бийиктикте жайгашкан. Жайында аябай салкын болот. Эң ысык ай июлдун орточо температурасы – 20 градус. Жаан-чачын көп болот.

Арстанбапта эки шаркыратма бар, алар эң эле кооз, чонунун бийиктиги 200 метрдей бийик жерден суу түшөт. Ден соолукту чыңдоо үчүн эс алуу жайы курулган.

Тарыхый жерлер, күмбөздөр бар. Жери тоолуу, түзөндүү, топурагында минералдар көп болгондуктан, жери семиз. Жапайы жаныбарлар көп. Арстанбапта картошканын түшүмү мол болуп, өнүмдүү келет.

(М.А.) (140 сөз)

Текшерүү жат жазуусу

КЫРГЫЗ ЭЛИНИН УЛУТТУК АКЧАСЫ

Кыргыз Республикасы эгемендүү болуп түзүлгөндөн кийин, анын жаңы улуттук акчасы 1993-жылы чыгарылган. Бул окуя кыргыз элинин тарыхындагы чоң жаңылык болуп, анын кадыр-баркын дагы көтөрдү. Төмөнкүдөй баалуу акча

аталыштары чыкты. 1 сом, 5 сом, 10 сом, 50 сом, 100 сом, 500 сом, 1000 сом, 5000 сом.

Бир сомдукка кыргыз элинин улуу композитору Абдылас Малдыбаевдин, беш сомдукка атактуу балерина, кыргыз балетин түптөөчүсү Бүбүсара Бейшеналиеванын сүрөттөрү тартылган. Ал эми он сомдукка тунгуч агартуучу, коомдук ишмер, кызыл профессор, жазуучу Касым Тыныстановдун сүрөтү берилген. Жыйырма сомдукка улуу акын-демократ Тоголок Молдонун, элүү сомго Алай ханы-шасы, бүтүндөй журттун энеси болгон Курманжан датканын сүрөтү тартылган. Жүз сомдукка кыргыздын улуу акыны Токтогул Сатылгановдун, эки жүз сомдукка көрүнүктүү акын Алыкул Осмоновдун, ал эми беш жүз сомдукка улуу манасчы Саякбай Каралаевдин, миң сомдукка орто кылымдагы ойчул-акын Жусуп Баласагындын, сүрөтү берилген. Ошондой эле, 5000 сомго атактуу сүрөтчү, таланттуу актер Сүймөнкул Чокморовдун сүрөтү тартылган. Ар бир эл өзүнүн сыймыктанар уул-кыздарын, таланттуу, даанышман-акылмандарын дайыма сый-урмат менен эскеришет.

(«Заман») (150 сөз)

Текшерүү жат жазуусу

САЙМАЛУУ-ТАШ

Саймалуу-Таш – биздин заманга чейинки эки миңинчи жылдык, биздин замандын бир миң жылдыгынын биринчи жарымында (V-VI кылым) таштарга чегилген оймо-чиймелери жана сүрөттөрү бар ачык асман астындагы эстелик материалдык мурас. Мындай байыркы жазуулар Терген таш (Алай), Сүрөт таш (Араван), Чийим Таш (Кара-Кулжа), Сүрөтү (Баткен) ж.б. жерлерден табылып, ар кандай маалыматтарды камытган. Аларда түрдүү көлөмдөгү жылма-кай тегиз таштарга адамдын, күндүн, жылдыздардын, буюмдардын, жандуу жана жансыз жаратылыштын, жапайы жана үй айбандарынын сүрөттөрү чегилген.

Саймалуу-Ташта адамдын жаа менен тоо эчкини атып, күрөшүп жатканы, өгүз чегилген буурсун менен жер айдоосу сыяктуу тематикалык сүрөттөр да бар. Бул сүрөттөр – биздин

заманга чейинки жана биздин заманда Теңир-Тоодо жашаган уруулардын рухий турмушунун маалыматтары.

Таштардагы жазуулардын мазмунуна, маалыматтык өзгөчөлүктөрүнө көп окумуштуулар көңүл бөлүп, иликтөө иштерин жүргүзүшкөн. Ошол окумуштуулардын ичинде көрүнүктүү илимпоз Л. Жусупакматов да болчу. Анын сүрөт-жазма материалдар боюнча «Ааламдын таш картасы», «Сулайман-Тоодогу лабиринттер сыры», «Ноодогу кат», «Саймалы-Таш» сүрөт жазма сырлары ж.б. эмгектери жарык көргөн. Бул иликтөө иштеринде байыркы мезгилдердеги адам баласынын жазуу, сүрөт менен ойду билдирүү маданияттары аныкталган. Бул иликтөө иштерине тарыхчылар, географтар да жардамдашышкан.

(167 сөз)

Угуу жат жазуусу

МАНАСЧЫ АЯЛ

8-«А» класс деген жазуусу бар каалганын астына үчөө келди. Каалга чала жабылган экен. Ичиндеги сабак өтүп жаткан мугалимдин үнү угулуп турду. Анан күтүлбөгөн жерден класста «Манас» айткан аялдын үнү чыкты.

– Бул ким? – деди директор шыбырап сурап.

– Капардын аялы Сейде, – деп Асем жооп берди. «Манасты» угуп жатып директор абдан ыраазы болду.

«Манас» айтуучунун үнү окуяга карата өзгөрүлүп, бирде айбаттуу жаңырса, кээде кубулжуй калат. Окуучулардын шатырата кол чаап жибергенинен улам, Сейденин бүткөнүн билишти.

Класстын окуучулары атактуу манасчы Сейденин чыгармачылыгына ийгилик каалашып, кызыккан суроолорун беришти. «Манас» айтып жүргөн окуучулардын өнөрүн да угушуп, кеп-кеңештерин айтышты. Бул жолугушуу абдан кызыктуу болгондугуна ыраазы болушуп, Сейденин мындан ары келип туруусун суранышты.

(К. Өмүркулов) (104 сөз)

Чыгармачылык жат жазуу

- *Сөздөрдү толуктоочтук мааниде катыштырып, сүйлөм түзүү.*

Китепти, көнүгүүлөрдүн, Даниярды, мыкты окуучуларды, классты, эмгек, каармандыкты, жаңыртууну, окуучулар жөнүндө, тынчтык үчүн, элин-жерин, кычкыл даамын, Асылбектен, билимдүүлөрүн, жаркыраган келечекти, Оштун 3000 жылдыгынан, 9 «А»- класс жөнүндө.

- *Сөздөрдү бышыктоочтук мааниде катыштырып, сүйлөм түзүү.*

1999-жылы, саат он экиге чейин, көз ачып жумганча, оозу-оозуна тийбей, айылдан, мектепти көздөй, Өзбекстандан Кыргызстанга, бир маалда, баатырларча, акырын, кыргызча, жайында, кечке маал, эртең менен, тез-тез, жайбаракат, 3000 жылдыгына, таңга жуук, бешимде, таң эртең, чак түштө, кобурап отурганча.

Текшерүү жат жазуусу

ЖАНАРЫ ЖАНГАН ЖАН ЭЛЕ

Кыргыз элинин чыгаан уулдарынын бири, коомдук ишмер Исанов Насирдин Ноокат районундагы Көк-Бел айылында 1943-жылы 7-ноябрда дыйкандын үй-бүлөсүндө туулган. Н. Исанов орто мектепти ийгиликтүү аяктагандан кийин, Москвадагы инженердик курулуш институтунда окуган. Институтту аяктагандан кийин «Ош-курулуш» трестинин мастери, кийинчерээк башкы технологу болуп иштеген. 1970-83-жылдары партиялык жана коомдук иштерде жигердүү эмгектенген.

Ал эми 1983-жылы Н. Исанов Кыргызстанда курулуш министри болуп дайындалат. 1990-жылы өлкөнүн вице-президенти, 1991-жылы Премьер-министр болуп бекитилген.

Жогорку өтө жоопкерчиликтүү жана татаал кызматтарда билимин, ишмердүүлүгүн жана жөндөмдүүлүгүн көрсөтүп, жаңы экономикалык түзүлүш менен жогорку деңгээлде иштей алган. Өнүккөн Канада, Америка Кошмо Штаттары сыяктуу өлкөлөрдүн өкүлдөрү менен тыгыз байланыш түзө

алган. Бир нече медалдардын, ордендердин жана сыйлыктардын ээси болгон. Күтүлбөгөн жерден жол кырсыгынан 1992-жылы каза тапкан. Н. Исановдун ысымы мектептерге, чоң көчөлөргө жана туулган айылына берилген.

Н. Исанов адамгерчилик, боорукердик, маданияттуулук, кең пейилдүүлүк сыяктуу асыл сапаттарга ээ болгон. Анын элеси элинин жүрөгүндө түбөлүккө сакталат.

(«Кыргызстан маданияты») (140 сөз)

Текшерүү жат жазуусу

СҮРӨТЧҮНҮН БИР КҮНҮ

«Жигитке жетимиш өнөр аз» дегендей, биздин доордун кишилерине эки-үч кесип аз болоорун турмуш өзү талап кылып турат. Заманга ылайык бир нече кесипти өздөштүрбөсөң, коомдон артта калышың да мүмкүн.

Сүрөтчүнүн иштери да, айткан кеби да, мени катуу ойлонтту. Капар экөөбүз үйдөн чыккандан кийин, мектепке басып барып, сүрөтчүлөр үйүнө келдик. Капар сүрөтчүлөр союзунун жетекчиси катары башкалардын сунуштарын, маалыматтарын дит коюп укту. Өз оюн чечкиндүү айтып, козголгон маселелерди тез-тез бүтүрдү. Бул жерден жаш скульптор Т. Садыковду да кезиктирдик.

Элибиздин мурасын, көркөм байлыгын таанытып, жайылтуу үчүн жүргүзүлүп жаткан сүрөтчүлөрдүн, скульпторлордун иштерине көзүң тойбой карайсың. Андан ары сүрөтчүнүн өнөрканасына бардык. Өнөркана – сүрөтчүнүн чыгармачылык талантын жаралтчу жайы. Ал өзүнчө кыялданат, өзү менен өзү кеңешет. Ошондуктан, сүрөтчүнүн кубанганы, толкунданганы, же ызаланганы ушул жерде өтөт.

Капардын ушул өнөрканасынан «Биринчи кар», «Чүй өрөөнүнүн күзү», «Тоолордогу таң» жана башка сүрөттөрү ошол жылдары жаралган. Биз сөз кылып жаткан каарман кыргыз элинин зор таланттуу жана атактуу сүрөтчүсү – Капар Айтиев.

(Т. Сыдыкбеков) (143 сөз)

ЖӨНӨКӨЙ СҮЙЛӨМ ЖАНА АНЫН ТҮРЛӨРҮ

Өздүк жат жазуу

Тоо

Тоодон чыгып, тоого батат күнүбүз,
Тоодо биздин күндүзүбүз, түнүбүз.
Тоо – жыйылган тарыхыбыз катмарлуу,
Тоо – байыртан биздин куттуу үйүбүз.

Ойлорубуз – шумкар тоодон айланган,
Байлыгыбыз тоо койнуна жайланган.
Таалайыбыз өсөт тоонун гүлүндөй,
Тагдырыбыз тоого бекем байланган.

Тоодо биздин өмүрүбүз, бактыбыз,
Биз тообузга кызматчыбыз, сакчыбыз.
Жан аябай жакшыртабыз тообузду,
Тообуз жакшы болсо, биз да жакшыбыз.

Тоону урматтап, тоодон урмат табабыз,
Тоо киндиктеш, тоо менен бир арабыз.
Бир багытта, бирдей асыл ой менен
Биз эртеңге тоо менен бир барабыз! (72 сөз) (С. Жусуев)

Чыгармачылык жат жазуу

АДАМ БОЛУУ

Адамды жакшы кылган – эмгек. Эгер эмгек болбосо, биз улуу адамзат аталып, жер ээси болбой эле, токойдогу айбандардын бири болуп калар элек. Эмгектин биринчи душманы – жалкоолук. А тарыхта болсо, бир да жалкоо адам узак өмүр сүрбөптүр. Жалкоолук учталбаган калем сымал тез эле сени мокотуп коет. Ошондуктан, өзүңдү эмгек менен курчутуп, бүлөөлөп турушуң зарыл.

Кыйынчылыкты жеңе билип, жалакай болбоо керек. Мезгил сенден озбой, сен мезгилден озуп, андан ары дагы талбай чуркоого, жандалбас күрөшүүгө жана өзүңдү дайыма таптап турууң кажет. Антпесең, эркиң, чамаң жетпесе, анда

учурдун алдыңкы адамы эмессиң. Жөн гана жан багар, катардагы пенделердин бирисиң.

Зор максатка умтулуу үчүн, улуу адамдардын өмүр жолун казып оку. Алардай улуу болууга жашыңдан жан үрөп күрөш. Ошондо гана шумкардай чаалыкпас, арстандай атырылып баралыңа келесиң. Оңой-олтоң эле олжого ээ болуп, байлык, дүйнө менен жашап калуу бул чыныгы адамдык парз эмес. Ал бат эле урайт, жоголот.

Төмөндөгүдөй улуу сөз эсиңерде болсун:

«Адамдын көркү адилеттүүлүктө,

Жигиттин көркү адептүүлүктө».

(К. Сактанов) (143 сөз)

Эркин жат жазуу

Ч. АЙТМАТОВ – МЕКТЕП ОКУУЧУСУ

1. Чыңгыз Айтматовдун Шекердеги алгачкы мугалимдеринин бири Инкамал Жолоева болгон. Инкамал апанын эскерүүсүндө: «Ч. Айтматов сабактарды терең өздөштүрүп, өзүнчө көп даярданчу экен. Ал кезде мойнуна кызыл жагоо тагынган, кара тоголок бала болчу. Ал абдан жоош, токтоо эле. Башкаларга окшоп дем алышта классты чаңдатып, же башкаларга тийишип, ойноочу эмес. Дайыма ойлуу, салмактуу турганын байкап калчумун», – деп анын адептүүлүгүн баалаган Инкамал апа. *(42 сөз)*

2. «Чыңгыздын колу сулуу болгондуктан, мектептеги дубал газетаны да ага жаздырчубуз. Ал өзү да көптү билген, кызыккан, дилгир бала болчу. Ошондуктан мектептин ар кандай кызыктуу жана коомдук иштерине үзбөй катышып, так аткарчу. Анын үстүнө, көпчүлүк мугалимдер тапшырмаларын ага ишенүү менен бергенин да көрүп калчумун.

Класстагы окуучулар менен чатакташып, урушчу да эмес. Алар менен ынтымактуу болчу. Жакшы окуган окуучудай болуп, башкаларга тыңсынчу да эмес», – дейт Инкамал апа. *(46 сөз)*

Эркин жат жазуу

Күндөлүктөн

1. Фрунзеге иш боюнча сапарга поезд менен жөнөдүм. Кечээ Гауптмандын «Демонун» окуп бүттүм. Эң сонун чыгарма экен. Окуясы үрөй учурат.

Адам баласынын бейталаайлыгына ченем жок тура. Жол ката жолдоштор карта ойношту. А мен болсом китеп окуп, тап жылдырбай такымдап алган таалайы тайкы тагдырым жөнүндө ойлонуп келем. Ийгиликтүү аяктоо үчүн ой менен кубатты, эрк менен жигерди бүт бойдон топтоону талап кылгандыгы алагды кылды. Бул зор ишке эч байланышы жок, керт башыма тиешелүү нерселердин бардыгын унутсам дейм. Буга кудуретим жетчүдөй эмес. (46 сөз)

2. – Мен жөнүндө ББКга мени оппозиционер Натонсон менен байланышта жана анын таасири астында жүрөт – деген арыз түшкөнүн Володя айтып берди. Аттиң, бул жөнүндө менден сурашпаганы кандай? Кошоматчылардын гана кызматы го. Турмуш – албууттанган деңиз. Бул – нагыз чындык. Күрөш – жеңиш эмес, ашыкча жашаган бир күн кубаныч эмес. Күрөш үчүн жашоо кызык, бирок кубаныч эмес.

(Ж. Абдыракманов) (38 сөз)

Текшерүү жат жазуусу

МУЗЫКАЛЫК ТААСИРЛЕНУУ

Москвада окуп жүргөн кезим. Он беш күн катары менен келип, Третьяков галереясындагы сүрөттөргө көз жүгүрттүм. Чындыгында, дүйнөлүк мурас. Чыгыш элдеринин музейине да каттадым.

Москвадагы бир кызыкты көп эстейм. Кыргыздын жазуучусу Чыңгыз Айтматов ошол кезде жогорку адабият курсунда окуп жүргөн. Ага мен бир күнү музыка угууну сунуш кылдым. Ал дагы улуу музыканттардын чыгармасын жандили менен уга тургандыгын билдирип, макул болду.

Консерваторияга барып билет алалбай келдим. Билеттерди талап, алып кетишиптир. Абдан өкүнүп, ызаландым.

Кийинки күнү Ч. Айтматов өзү арадан зорго Чайковский залына билет таап келип, чогуу жөнөп калдык. Классикалык зор, таасирдүү музыканы угуп, аябай толкундануусун билдирип:

– Укмуш экен, угуп эле отургуң келет, зор сыйкырдуу дүйнө! – деп, жаккандыгын, эс алып калгандыгын кобурап отурду. Улуу жазуучу ошондон кийин «Обон» деген китебин жаза баштады. Повесть кыргызча жарык көргөндөн кийин, орусча котормосун «Жамийла» деген ат менен «Новый мир» журналына басып чыкты. Ошентип, мен Даниярдын обонун жаралышына, бул повесттин жазылышына себепчи болдум.

(Р. Рыскулов) (145 сөз)

Угуу жат жазуусу

«СЕМЕТЕЙ» ЖОМОГУНАН

Каныкей Бухара шаарында атасынан колунда жалгыз уулу Семетей чоңойгончо турат. Семетейди Каныкейдин агасы Ысмайыл асырап багат. Бирок бала чоңойгончо Манастын уулу экендиги айтылбайт. Семетей өзү да атам Ысмайыл деп эле жүрө берет.

Семетей чоңоюп ит агытып, куш салып токойдо жүргөндө көмүр өчүрүп жүргөн бир Сары таз деген киши жолугат. Манастын туугандарынан болсо керек. Атайы Семетейдин намысын козгоо үчүн жолунан тосуп, тура калып: – Эй, жетим, сен бул жерде эмне Каракандын өз баласына окшоп жыргап-куунап жүрөсүң? Сенин атаң – Манас, жериң – Талас. Бирөөнүн эли эл болбойт. Эрте жолду тап! – деп баланын көөдөнүнө өрт коет.

Семетей ыйлап отуруп, Сары таздан жөн-жайын угат. Анан атасын айтпай жашырып жүргөнү үчүн энесине таарынып, акыры чындыгына жеткенде таятасы менен кош айтышып, андагы агайын-тууганы менен Таласка көчүп келет.

(121 сөз)

Текшерүү жат жазуусу

Ысык-Көл коругу

Кыргыз республикасынын аймагында азыркы күндө 2 корук бар. Алар – Түштүктөгү жаңгак-жемиш токоюндагы Сары-Челек жана кыргыз бермети – Ысык-Көл коруктары.

Ысык-Көл коругу 1948-жылы уюштурулган. Аянты 700 миң гектарды түзөт. Корукка көлдүн бети жана жазылыгы 2 километр келген тоо жээк бойлору кирет. Коруктун негизги максаты – балыктарды, сууда сүзүүчү канаттууларды, жээк боюндагы жаныбарларды сактоо жана көбөйтүү.

Корукта канаттууларды, жаныбарларды коргоо жана сактоо иштери негизинен кыш айларында гана жүргүзүлөт. Алсак, октябрь жана ноябрь айларынан тартып, көлгө ак куулар, тоо каздары ж.б. учуп келише баштайт. Бүгүнкү күндө, алардын саны 50-60 миңге жетет.

Тоо капталдарында субальпы жана альпы тулаң чөптөрү, калың токой карагайлар, арчалар жана бадалдар көп. Мындан тышкары, областтын аймагынан минералдык жана дары булактар табылган. Көл өрөөнүнүн жаратылыш байлыктары элдин жыргалчылыгы үчүн кызмат кылууда.

Табияттын жандуу, жансыз заттарын коргоо ишин адам баласы дайыма негизги парзы катары мамиле жасап келген. Аны Манастын осуяттарында: «Табият менен таттуу мамиледе болуу» – деп белгиленген.

(«Республиканын коруктары») (143 сөз)

БИР ӨҢЧӨЙ МҮЧӨЛҮҮ СҮЙЛӨМ, АНЫН ТҮРЛӨРҮ ЖАНА ТЫНЫШ БЕЛГИЛЕРИ

Эскертмелүү жат жазуу

Бешик той

Наристенин төрөлүшү – үйдүн куту, кубанычы. Бул учурда бешик той же бешикке салуу каадалары өткөрүлөт. Колдо бар мал союлат. Тойго чакырылгандар мал, акчатыйын, көйнөк-көнчөк белектерин беришет. Адатта, таенетаяталары бешик жасатып, анын төшөнчү-орончуларын даярдашат. Той таратылат.

Байбичелер чоң кийиздин үстүнө отурушуп, оң, сол чүкөлөрдү бешиктин баш жагына көтөрүп, төмөн карай томолотот. «Оң бол», «Оң бол» деп, жакшы тилектерин кошо айтышат. Чүкөлөр күлтүккө түшөт. Ага чейин бешик менен шимекти майлап, арча менен аласташат. Колдорун аласташып, бешикке наристени жаткырышат да: «Бешик апа, бек карма, Умай эне, уйку бер» – дешип бөлөшөт.

Арналган жуурканы, куржуну, бешик кабы сыяктуу жети нерсени үстүнө жабышып, энесине тапшырат. Энеси көтөрүп алып, төрдөн эшикке, эшиктен төргө карай жүгүнүп басат. Байбичелер аны алкашып, баланын аман-эсен чоңоюп, эл керегине жараган балдардан болушуна карата бата беришет.

(А. Акматалиев) (110 сөз)

Түшүндүрмөлүү жат жазуусу

Бадалдар

1. Токойлордо карагай, арча, кайың, жаңгак сыяктуу чоң-чоң дарактардан башка майда жапыз өскөн башка дарактар да болот. Алар бадал дарактары деп аталат.

Бадалдарга чычырканак, шилби, долоно, сары жыгач, ит мурун, караган, карагат, табылгы, бөрү карагат жана башкалар кирет. Булар Кыргызстандын тоолорунан, суу жээктеринен жана тоо этектеринен кездешет.

Жапайы айбандардын жана канаттуулардын жашоосу үчүн бадалдуу жерлер абдан ыңгайлуу болот. Суу жээктериндеги бадалдарда өрдөктөр, коендор, кыргоолдор жана башка канаттуулар көп болот. Ал эми тоолордогу бадалдарда элик, чөө, түлкү, кашкулак, сыяктуу айбандар, кекилик, куркулдай, улар сыяктуу түрдүү куштар көп жашайт.

Ысык-Көл, Сары-Челек, Соң-Көл, Чатыр-Көл көлдөрүндө, Кара-Алма, Арстанбап, Ала-Арча, Көк жайык токойлорунда да бадалдар табигый жол менен көбөйүүдө.

(Кыргыз энциклопедиясы) (103 сөз)

2. Төгүлдү, балкыды, нур мемиреди,
Гүлдөрдөй күлмүң-күлмүң берди белги.
Жыргал да, кубаныч да жана бакыт,
Каптады, карагыла биздин жерди! (А. О.)

АЛА-ТОО

Өрдөк, чүрөк, каз, куулар,
Көлдүн бетин бербеген.
Бир көргөн киши дегдеген,
Түрдүү куштар жердеген.
Кекилик, чили жайнаган,
Чымчыктары сайраган.
Куштун жери – Ала-Тоо.

Ылаачын, шумкар, турумтай,
Кыргый, күйкө, жагалмай.
Учканы соккон шамалдай,
Шумкардын жери – Ала-Тоо. (Т. Молдо) (33 сөз)

3. КЫРГЫЗСТАНДАГЫ ДАРЫ ЧӨПТӨР

Кыргызстандын жаратылышы дарылык касиети бар чөптөргө бай. Дары чөптөрдөн ар түрдүү ооруларды алдын алууда, дарылоодо колдонулуучу дары-дармектер жасалат. Дары заттар өсүмдүктүн бүчүрүндө, жалбырагында, сабагында, гүлүндө мөмөсүндө, тамырында, кабагында орун алат. Ошондуктан өсүмдүктүн керектүү бөлүгүн жыйноодо анын жетилген мезгилине маани берүү керек. Тамыр, сабак, бүчүр эрте жазда жана күзүндө казылып, жууп кургатылат. Жалбырактар, гүл желекчелери гүлдөө, мезгилинде чогултулат. Айрым дары өсүмдүктөрүндө уулуу заттар болорун эстен чыгарбоо керек. Аларды дарыгердин кеңеши менен гана пайдалануу зарыл.

Дары өсүмдүктөр кургатылган, тундурма, шире, маңыз, чай, күкүм ж.б. түрүндө колдонулат. Кыргызстандагы дары чөптөр: адырашман, айдама жалбыз, арча, мыя, бака жалбырак, бөрү карагат, дары гүлкан, долоно, жаңгак, дүлөй

чалкан, кымыздык, ит мурун, кийик от, кырк муун, мээр чөп,
ромашка, чалкан, чычырканак ж.б.

(110 сөз)

Эркин жат жазуу

ЖЕҢИЖОК – ЗАЛКАР АКЫН

Жеңижок – өз доорунун залкар акындарынын бири. Ал чындык сөздү бурмалабай тике айтып, элдин рухун тазартып, жомогун жомоктоп, ырын куюлуштуруп ырдап, не бир жазда сайраган куштардын үнүн комуз күүсүнө кошуп черткен өнөрлүү, сөзмөр адамдардын деми, таасири аны ушундай залкар өнөрдүн бийиктигине жеткирген белем.

Ар кандай адам таң кала турган бийик элдик рухту сиңирип алып, аны кайра ыр кылып нөшөрлөтүп төккөн акын – бүгүн биз сөз кылып отурган Жеңижок Өтө уулу. Ал өзүн ырдаганда ушунчалык жеңил сезген. Бүт ааламды колуна кармап алып, аны тегерете назар таштап отуруп, жик-жигине бөлүп, таамай чагылдырып, нөшөрдөй төгүп ырдаган талант ушул адамдын ысымына тиешелүү. Өкүнүчтүү нерсе, «ак куржун, көк куржун» ырлары бизге толук жетпей калганында. Өкүнгөн менен арга жок. Биздин колубузда калган ырлары менен кошо анын ысмы эл ичинде түбөлүккө жашай бермекчи. Жеңижок – элине дагы көп кылымдарга кызмат кыла бере турган залкарлардан!

(«Кыргыз тили» газ.) (135 сөз)

Өзүн-өзү текшерүү жат жазуусу

Элдик казынадан

Ала-Тоо бирде карлуу, бирде карсыз,
Эр жигит бирде малдуу, бирде малсыз.

Дос деген – жакшылыкта, жамандыкта,
Жөлөк болуп, ар дайым даяр турса.

Карыптык менен карылык,

Түндүктөн түтүн аңдытат.

Жаштын кайраты бар,

Карынын айбаты бар.

Жоого жаныңды берсең да, сырыңды бербе.
Мергендин дарты кийикте,
Бүркүттүн дарты бийикте.

Адамдын бири тентек, бири жөнтөк,
Бири эпчил, бири кекчил.

Адам жүрөгү менен күчтүү,
Жыгач тамыры менен күчтүү.

Жакшы келсе таң аткандай,
Жаман келсе күн баткандай.

(Макал -лакаптар) (62 с.)

Чыгармачылык жат жазуусу

- Төмөнкү сөздөрдү пайдаланып, сүйлөм түзгүлө.
 1. Ысык-Көл, Сары-Челек, Чатыр-Көл.
 2. Көз караш, мүнөз, жүрүш-туруш.
 3. Ырдоо, бийлөө, ойноо, көңүл ачуу.
 4. Шаар, борбор, айыл-кыштак, район.
 5. Чын куран, жалган куран, бугу, кулжа.
 6. Сыртын салуу, көңүлү калуу, кош көңүл.
 7. Мугалим, тарбиячы, директор, окуучу.
 8. «Эркин-Тоо», «Кыргыз туусу», «Асаба», «Аалам».
 9. Кыргыз Республикасынын Президенти,
Кыргыз Республикасынын Парламенти,
Кыргыз Республикасынын Өкмөт үйү.
 10. Кастинг, конкурстук таймаш, финалдык жеңиш.

- Төмөнкү жалпылагыч сөздөрдү пайдаланып, сүйлөм түзгүлө:

Баары, бүткүл, булар, экөөсү, бүт, бардыгы, төртөөсү,
окуу куралдары бар, жемиш бактары, баары тең, төмөнкүлөр,
мындайча атылды.

Текшерүү жат жазуусу

КУРМАНБЕК

Баатырды көрсөң кыдыр тут.

Букара көрсөң кадыр тут. (макал)

Байыркы кыргыз журтчулугунда зор атакка ээ болгон эчен-эчен баатырлары, эр-азаматтары болгон. Алардын бири – Курманбек баатыр. Бул баатыр – зулумга каршы күрөшкөн жоокер. Курманбек – кыргыз элинин эзелтен бери касташкан жоосу моңгол баскынчыларына (калмактарга) каршы күрөшкөн.

Кыргыздын мурунку жөрөлгөсү боюнча баатырларды 40 жигит жандаган. Ал өзү моңголдордон коргонуу үчүн Уч-Турпанга сепил курдурган. Легендарлуу Телтору атын байлап, сактай турган орун жасаткан. Он алтынчы кылымдын аягында Кашкарда хан болуп турган, адилеттүүлүгү менен элине жаккан, Кашкардын ханы Аккан менен достошуп, элинин тынчтыгын коргогон.

Касташкан калмактар кыргыздарга кол салат. Курманбек жоого аттануу үчүн атасынан Телторуну, жоого кийчү Ак Олпогун сурайт. Атасы Тейитбек каршы чыгып, бербей коет. Курманбек калмак баатыры Дөлөндүн колунан жарадар болот. Кансырап, ой-талаада жаткан жеринен досу Акканга жолугат. Бирок жараты оор болгондуктан, каза табат. Атасы Тейитбектин өз баласына чыккынчылык жасагандыгына байланыштуу элде: «Өзөктөн чыккан өрт жаман, өздөн чыккан жат жаман» деген сөз калган.

(«Шоокум») (143 сөз)

Текшерүү жат жазуусу

ТАШКЕН ШААРЫ

Өзбек Республикасынын борбору – Ташкен шаары. Ташкен Орто Азиядагы байыркы, кооз жана чоң шаарлардын бири. Ал – Өзбекстандын өнөр жайынын, маданиятынын жана илим-билиминин ири борбору. Ташкенде Орто Азиядагы жана Казакстандагы В.И. Ленин атындагы эң алгачкы окуу жайы (Орто Азия мамлекеттик университети)

ачылган. Андан республиканын көптөгөн уул-кыздары, коомдук ишмерлери билим алышкан. Кийинчерээк 1960-жылдан тартып, Ташкен университети деп аталган. Ташкен – көп улуттуу шаар. Анда өзбек, орус, уйгур, казак, кыргыз ж.б. улуттар жашашат. Шаарда чыгыш архитектурасынын негизинде курулган кооз имараттар, мекемелер, турак-жайлар негизги орунду ээлейт. Эл аралык аэропорту, темир жол станциясы бар.

Ташкенде көптөгөн завод-фабрикалар иштеп, алар өлкөнүн өнөр-жайынын дүң продукциясынын 60 процентин берет. Көптөгөн жогорку окуу жайлары, атайын орто окуу жайлары жана кесипчилик мектептери бар. Эл аралык ЖОЖдору ачылып, башка өлкөлөр үчүн адистерди даярдап берет. Азыркы мезгилде Ташкенде академиялар, театрлар, музейлер, республикалык цирк, консерватория, Навои атындагы опера жана балет театры ж.б. жайгашкан. Калкынын саны көп жана жыш болгондуктап, 1977-жылдан бери шаардын жер астындагы темир жол (метрополитен) иштейт. Ташкен шаары бардык тармактары боюнча күндөн-күнгө өсүү жолунда.

(Ош областтык энциклопедиясы) (145 сөз)

ЖАҢГАК ТОКОЙО

Дүйнө боюнча эң ири жаңгак токойлору Кыргызстандын түштүк райондорунда орун алган. Бул баалуу өсүмдүк жапайы жаңгак токойлору аркылуу көбөйгөн. Жаңгак дарагы сөңгөгү жоон, бутактары барпайып, бийик болуп өсөт. Кыргызстанда жаңгак токойлору Арсланбап, Көгарт, Аксы жана Өзгөн аймагында көп кезигет. Алардын жалпы аянты – 276 миң гектарга жетет.

Жапайы жаңгак ошондой эле кичи азияда Балкан жарым аралдарында, Иран жана Кытайда да жолугат.

Жаңгак – абдан көп жыл жашаган дарак. Жер жүзүндө бири-биринен мөмөсү менен айырмаланган 900 түрү бар. Жаңгактын жалбырактары жазы, жыттуу келип, кеч ачылат. Жаңгак дарагы 7-8 жылдан кийин түшүм бере баштайт. Ал нымды жана жылуулукту сүйөт. Ным жетиштүү жерде бийик,

көркөмдүү болуп өсөт. Данегинин 45-70 пайызы май, 8-21 пайызы белоктон турат. Ден соолук үчүн пайдалуу заттаран тургандыгы боюнча теңдешсиз.

Токойдо жаңгак менен жапайы жандыктар – доңуз, кирпичи, кашкулак жана башкалар азыктанышат.

Жаңгак токойлорун өлкөнүн кирешелүү жана азык-түлүк байлыгы катары аны коргоо, токойлорун кеңейтип өстүрүү ишине көңүл бөлүнүүдө. Бул токойлор атайын мамлекет тарабынан корукка алынып, алардын вегетациялык жана табигый жактан көбөйүшүнө жакшы шарт түзүлгөн.

Кыргыздын жаңгагы баалуулугу жана артыкчылыктары менен айырмаланып турат.

(«Эл таануу») (160 сөз)

ТОГУЗУНЧУ КЛАСС

ЖӨНӨКӨЙ СҮЙЛӨМ ЖАНА АНЫН ТЫНЫШ

БЕЛГИЛЕРИ, ИНТОНАЦИЯСЫ

Эскертмелүү жат жазуу

1. Маралдар сууга куюлган шагылда турат. Шагылдан өйдө кызыл алоо каптаган калың бадал. Бадал арты жар, жардын үстүндөгү калың кайың, жыш терек батып бараткан күндүн кызылын сүртүнгөнсүп кырмызыланат. *(Ч. Айтматов)*

Ар кайсы жерде жерге баткан таштар. Чээнге кирген суурдай ың-жын. Ооздору үнүрөйгөн сары топурактуу ийиндер. Өзөгү каткан ак баш ышкындар. Жапалак арчалуу күңгөй. Чанда улардын ышкырыгы угулат. Серүүн өрөөн. Серүүн ээндик. Серүүн тынчтык. *(К. Осмоналиев)*

2. Илим менен билимге көпүрө – тил,
Көкөлөткөн адамды тили деп бил.

Тил адамды бакытка бөлөп салат,
Тил адамды шорлотот, башын алат.

Тил арыстан босогоңдо комдонгон,
Бошоп кетсе – өзүңдү да жеп койгон.

Сөз деген – төөгө окшош буйланган,
Жетелесең моюнун толгоп турган.

Бул дүйнөгө далай эрлер келишкен,
Жашап, өнүп, кез келгенде өлүшкөн.

Кеп көркү – тил, ойдун көркү сөз болот,
Кишиде жүз, жүздүн көркү көз болот! *(Ж. Баласагын)*

3. Балбан болсоң жердей бол,
Баарын чыдап көтөргөн,
Таза болсоң суудай бол,
Баарын жууп кетирген.
Ысык болсоң оттой бол,

Жашообузга дем берген.
Арыбас болсоң абадай,
Адам өмүр кең берген. *Токтогул*

Чыгармачылык жат жазуу

• *Төмөнкү сөздөрдү катыштырып, сүйлөм түзгүлө.*

1. Сабакка, стоматологго, параходдор, кандай, баратты, самолеттор, келбесин, автобуссуз, Бишкекке, жээкке, талкан, чыракка, уккун, металлургга, йоддуу, велосипедден, жаттоо, кетти, суюлтту, космонавттар, автоматтуу, хирургга, Санкт-Петербургу, Нью-Йоркко, Ноокаттан, шоколадда, карагаттуу, Куршабдык, жүйөлүү.

2. Сүйүнбө, таарынба, жуунган, күчтүү, учту, ишенгени, ойгонгондой, Тургунбү, билинбейт, Дүйшөнбек, Асанбек, барганмын, болгонмун, жашырганмын, качанкы, түнкүсүн, мурунку, кечти, Тынчтыкбек, кагазсыз, комузсуз, сызса, үзсүн, кессин, данга, жонго, сунбайт, ойломоюнча.

Угуу жат жазуу

ЧЫНЫКЕ БИЙДИН БИР ЖАРЫМ УУЛУ

Пейил оңолмоюнча иш оңолбойт. Дүйнө ак менен карадан турат. Адал менен арамга жакшылык менен жамандыкка бөлүнөт. Ошон үчүн пейилди оңдоо керек. Бул биз айткан улуттук идеология. Бул улуттук сезим намыс коомду мекенди сүйүү.

XX кылымдын башында Санкт-Петербургда сенатка мүчө болгон Чыныке бий бир жолу Суусамырда – жайлоодо казақтың болушу менен жолугуп калат. Казактын болушу канча уулунуз бар? Деп сураса бир жарым уулум бар дейт. Болуш түшүнбөй калат. Чыныке бир: «Төрт уулум бар. Үчөө аял-баласын баккандан башка элге зыяны да, пайдасы да жок. Үчөөн мен жарым балам деп эсептейм. Бир уулум элдин камын жейт. Ошонун баарын бириктирип, бир жарым деп айтканым», – деген экен.

(Д. Сарыгулов) (100 сөз)

Түшүндүрмөлүү жат жазуу

- Эй иничек, деп кайрыла калды. Тиги төөгө көз сала турчу, бала бакыра бейбаштык кылбасын. (Ч.А.)
- Бул ишин, иш эмей эле, башыңа түшкөн мүшкүл экени бир көргөн көзгө көрүнүп туру, Эдигей. Мындай ишке али тыңый элек турбайсыңбы. (Ч.А.)
- Мунун эмнеси күлкү, деп Казангап түнөрө түштү. Ачуусунан эриндери титиреп кетти. (Ч.А.)

Эй, Абуталип, жолдон чык! Сен эмне болуп калгансың? – деп кыйкырды Эдигей. Абуталип унчукпады. (Ч.А.)

«Талбас эмгек – тоодой тоскоолдукту жеңет» – деген М.В. Ломоносов.

Гапар Айтиев «Чабандар», «Ысык-Көл – кыргыз деңизи» деген сүрөттөрү үчүн 1960-жылы Токтогул атындагы мамлекеттик сыйлыкка ээ болгон.

Байкал – Чыгыш Сибирдин түштүгүндөгү көл. Аянты 31,5 миң чарчы километр. Узундугу 636 км, орто жазылыгы 48 км. Суусу таза. Тереңдиги боюнча дүйнөдө биринчи орунда. Ал 1690 м. түзөт. Байкалга 336 дарыя куят. Көлдөн Ангара дарыясы агып чыгат. Бул жерде өсүмдүктөрдүн жана жаныбарлардын 1800 дөй түрү бар. Тоолуу кооз жээктери ийне жалбырактуу токой менен капталган. Балык кармалат. Кеме жүрөт.

(Географиялык, энциклопедиялык сөздүк)

Чыгармачылык жат жазуу

Жерге келкел келгенде: жылан сойлоп өтө албай, калың болот тулаңы, эгини чайлайт сегиздеп, малы төлдөйт эгиздеп. **Жерге кеткет келгенде:** эки айрылып өнө албай, кодура болот эгини, бала салып мал атпай, кара болот желини, дарагы куурап жыгылат, илбээсини суюлат.

Элге келкел келгенде: паашасы адил башкаларт, ит ыркырак тыйылат, ынтымак куруп жыйылат, азаматы туу

жайып, акылманы чуу басат. Тынччылыгын жайгарат, үч чабылса, үч чыгып күлүгү күндө байге алат.

Элге кеткет келгенде: пейил кетет бийинен, береке качат үйүнөн, калыстык кетет чоңунан, ит ыркырак башталат, өзүн өздөй күтмөк жок, баары жатка жагынат, баары торго чалынат, башы шорго малынат.

(Т. Касымбеков)

Эркин жат жазуу

КАСИЕТТҮҮ ТҮШ

Сагымбай козу кайтарып жүрүп түш көрөт. Бир сакал карыя: «Ач оозунду балам, алтын шилекейимди чачыратайын, мындан жаман болбойсуң». – дейт. Бала коркуп оозун ачпайт. Карыя: «Манас айткын келеби?» – дейт. Бала сүйүнүп кетип: «Ооба!» – дейт. Ошондо тиги киши Сагымбайдын оозуна шилекейге, кумга окшогон нерсени куюп жиберип, көздөн кайым болот.

Экинчи жолку түшүндө Сагымбай катар-катар тигилген чоң боз үйлөрдү көрөт. Тегереги байланган чоң-чоң зоот аттар. Бала четки үйгө кирсе, лөкүйгөн чоң кишилер отурушат. Үйдүн тиги бурчунда, бу бурчунда деле күпүлдөп «Манас» айтып жаткан кишилер. Алардын ар бири ар башка окуяны айтып жаткан болот.

– Сен эмне отурасың? – деп сурйт бирөө.

– Бу бала «Манас» айтат экен, – дейт экинчиси.

– И, айтсын, – дешип баары баланы карап калышат.

– «Манас» айтканды билбейт элем, – дейт Сагымбай.

– «Манас» айтпасаң, чаап салам, – дейт бирөө айбалтасын жаркылдатып. Ошол Семетей деген батыр экен.

– Кокуй, чаап таштайт, айтам де, – дейт экинчиси.

– Айтам, – дейт корккон Сагымбай. Боз үйдөгү кишилердин баары дүр этип аттанып кетишет. Ойгонсо, баланын жүрөгү лакылдап калыптыр. Ошондон баштап «Манас» айта баштайт. Өзү да дайым колдоочум Семетей деп, аны айтууга айрыкча ыкылас койчу экен, көпчүлүк учурда «Мен семетейчимин» деп айтканы да ошондон болсо керек.

(Б. Исаков)

Сөздүк жат жазуу

Тууган-урук, кайдан-жайдан, кадыр түн, камыр-жумур, келе жатат, кебете-кешпир, кызыл көйнөк, килем килче, кийим-кечек, кир самын, колаяк, короо жай, көркөм адабият, көйнөк көнчөк, кыргыз тили, куулук-шумдук, күрүлдөп-шалдырап, кээ бирөө, кетмен чабуу, кыл-кыбыр, кырк чилтен, кыймыл аракет, кылоо-кылоо.

Адабий тил, агайын тууган, азып-тозуп, айран калуу, ак жаан, акыл-эс, ала-шалаа, алба-далба, ак калпак, ак чөлмөк, ала бакан, базар-учар, бала-бото, балтыр эт, балык жон, бир жарым, эндир-сендир, дүпө-дүп, жай-жапсар, бир түп арча, жек-жаат, илик-жилик, ит оору, илкип-калкып.

Эскертмелүү жат жазуу

Анын Чолпон деген аты издеп тапкандай, өзү да куду чолпон сыяктуу сулуу эле. (А.Т) Бардыгын жоготуп коюш оңой, ал эми жоктон бар кылыш кыйын. (М.Б) Ай сүттөй жарык тийип турат, ошондуктан караңгыда баскан жаныбар даана көрүнөт (К.Бект.). Эрдин даңкын эл билет, дыйкандын даңкын жер билет. (макал) Муздун чет-чети эрий баштаганы менен, ортосу кадимкидей көк жылгаяк боюнча мелтиреп турат. (К.Б.) Улууларды кандай сыйласаң, кичүүлөрдөн дал ошондой сый көрөсүң. (Т.С.) Сабырбекти бүт район билет, себеби ал – сугаттын устасы, алдыңкы мурап. (Ч.А.) Ал ойгонгон мезгилде, күн небак көтөрүлүп калыптыр. (Я.Б.) Күйүтүңдү досуна да, касыңа да айтпагың, себеби досун күйүнүп, касың сүйүнүп калбасын. (макал) Жакшы элине баш болот, жаман элине кас болот. (макал) Сен аксың, сенде эч кандай күнөө жок, сен эң таза аялсың. (Ч.А.) Биз Төө-Ашууга бурула бергенибизде, Улар-Ашуунун белинен төрт киши чыкты. (А.Т.) Сүйрөлүп жүрсөң да үйрөнүп жүр. (макал)

Калыс қызматкер болом десең, кек сактаба, калыс бол. (И.Р.)

2. Өз алдынча киришүү, кыялга батуу, терип-тепчип сөз кылды, мугалимдин жетишүүсү, көздөгөндөн кайтпоо, жеңишти энсөө, шайы кетти, муундары калчылдайт, асканы тешип өттү, олимпиадага катышуу, кыйынчылыктарга туруштук берүү, шымаланып жолго чыгуу, өз пикирин коргоо, күн күркүрөдү, чагылган жарк этти, айтканын эстеди, кыялданып сүрөттөө, кайталап эскерте берди.

3. Келечек жөнүндө ойлонуу, чындыгын айтуу, жыттуу гүлдөр, бал кымыз, тоолуу өлкө, өзүнө-өзү баа берүү, комуз чертүү, буудай сапыруу, отту калап туруу, коломтонун оту, бакан кармоо, жылуу кийим-кечектер, кыштоого жеткирүү, эгин айдоо, сойлоп жүрүүчүлөр, алыскы-тууган уруктары, баа жеткис Арстанбап жаңгагы, Баткендин өрүгү, Ноокаттын тамекиси, алдынан чыгуу, эл эмгеги, кадыр барк алуу, жакшынын шарапаты, менчик мал-мүлк, душмандын сыры, педагогдук кесип, акыйкат үчүн күрөшүү, салабаттуу карыялар, урматтуу мугалимдер, аккан суу, өмүрү өрнөк, кайталангыс инсан.

(66 сөз)

Текшерүү жат жазуусу

МЫШЫК ДАРЫГЕРБИ?

Үй шартына үйрөнүп калган жаныбар болсо да, мышыкты баарыбыз эле жакшы көрө бербейбиз. Өзгөчө биз, кыргыздар, аны анчейин баалабайбыз. Ага карабай, анын дарылык касиети бар экендигин билбейбиз.

Петербургдук белгилүү врач Геннадий Петраков үйүнө мышык алып келип, аны үйрөтүп, бага баштайт. Мышыгы Геннадийге эркелеп оролуп, бутуна көп отурчу. Бир нече күндөн кийин бутунун сөөктөрүнүн ооруганы басылып калат. Дарыгер мышык Петраковдун аялынын да гастритин дарылап, айыктырып коет. Мындай ийгиликтерди байкаган врач мышыктарды изилдей баштайт. Көрсө, мышыктардын биоэнергетикалык касиети өтө күчтүү болуп, дарылоо мүмкүнчүлүгүнө ээ экен.

Мышыктар өзгөчө нерв ооруларын жана ички органдардын дартын мыкты сезишет. Натыйжада мышыктардын төмөнкүдөй ыкма менен дарылай тургандыгы байкалат. Мышыктар температурасы жогору болгондуктан, дайыма денеси ысык болот. Аларда биоэнергетикалык талаасы күчтүү өөрчүгөндүктөн, оору органдарды айыктыруу таасири болот.

Мышыктар радикулит, остеохондроз, артрит ооруларына жакшы таасир этет. Эгерде нерв системасы жабырланып, депрессияга дуушар болсо, анда калың жүндүү мышыкты багуу керек. Алар – Гималай, перси мышыктары. Аларды кол менен тез-тез сылап турса, алакан аркылуу ооруган жерге биоэнергия жетет. Эгер суук тийип, шамалдаган болсо, анда мышыктан өткөн дарыгер жок. Ал эми жүрөгүңүз ооруса, өтө түктүү эмес, же такыр жүндүү эмес, орто жүндүү мышыкты багуу керек.

(«Эркин Тоо») (130 сөз)

Өздүк жат жазуу

I

АК КАЙЫҢ

Созу: А. Осмоновдуку.

Обону: Ж. Муратованыкы.

Жарашыктуу жаштайың,
Жадыраган жаз сайын.
Жаш күнүмдөн тең өскөн,
Жакшынакай ак кайың.

Кайырма: Бутагыңа коноюн,
Кыштын жолун тороюн.
Жаштыгыңды менден ал,
Аккан сууң бол оюн.

Тамашалуу жаштайын,
Тармалданган жаз сайын.
Тай күнүмдөн тең өскөн,
Татынакай ак кайың.

Кайырма:

Мен өзгөрдүм, сен көрдүң,
Мен да көрдүм өнгөнүн.
Жаштыгымды кайра бер,
Сурабайм андан бөлөгүн.
Кайырма:

II КАТ

Кымбаттуу иним! Канчалык зарыл жумуштарым болбосун, баарын жыйыштырып коюп, мен ушул катты жазууну туура таптым. Менин оюмча, айтылгандар сизди кызыктырса, анда өз чыгармаңызга пайдаланыңыз. Бул чындыгында, жаштар үчүн керек. Муну канчалык көп адам окуса, мен ошончолук бактылуу боломун.

Бул – менин көп ойлордон келип чыккан пикирим. Өзгөчө жаштар кабыл алса, мен ошончолук эл алдында ыйык парзымды аткарып, ошончолук менин да кетирген күнөөм кемейет, урматтуу иним. Жаза турган болсоңуз, мени уялат экен деп, тартынбаныз. Эчтекесин жашырбай, ачык-ачык жазыңыз. Мен ушул каттын негизинде мындан ары академик Сулайманованын өзүнүн атынан ангемени уланткым келет.

(Ч. Айтматов)

Өзүн-өзү текшерүү жат жазуусу

Достук жөнүндө

Кыргыз элинде дос күтүү жана аны кадырлай билүү каадалары адамдын негизги парзы катарында эсептелинет. Чыныгы достукту сактай билүү дайыма эле боло бербейт.

Кимде дос көп болсо, анын жан дүйнөсү бай. Жаңы дос тапсаң, эски достон кол үзүү болбойт. Жакшы дос – адамга улуу казына. Ал туруктуу жана жанына дайыма жолдош болот. «Жанга күйгөн жандай дос, жанга күйбөс кандай дос» – деп, бекеринен айтылбайт. Эгерде толук ишеникте болбогон досун болсо, ага да жакшылык кылсаң, ал акырындык менен чыныгы доско айланат.

Акылсыз адам менен эч убакта дос болбо, наадан дос душмандан да жаман. «Жакшы менен дос болсоң, жетерсиң

муратка, жаман менен дос болсон, каларсын уятка», – деп бекер айтышпайт.

Айрым достор туруксуз болот. Сенде баары жакшы болуп турганда дос болот да, кыйынчылыкка туш болсоң, сенден алыстап кетишет. Бул – убактылуу, өзгөрүлмө дос. Сырынды да, досундан жашыра бил. Анын да досу бар. Кокус, таарынышып калсаң, душмандык кылышы мүмкүн. Мансапкор достон сак бол, ал – дүйнө, мүлк үчүн гана дос. Чыныгы дос күтүп, анын кадыр-баркына жетүү да чоң иш. Кыргыздарда достуктун мааниси жөнүндө акылман сөздөрү көп.

*«Кастын ою – бөлөк,
Достун ою – жөлөк».*

(«Ой гүлдөрү») (150 сөз)

Текшерүү жат жазуусу

АДАМ КӨРКҮ – АДЕПТҮҮЛҮКТӨ

Адептүүлүктүн негизги белгилери – кичи пейилдик, жөнөкөйлүк. Эстүү адам өзүнүн кичи пейилдүүлүгү, маданияттуулугу менен айырмаланып, билими жана чечендиги менен адамдардын көңүл теренине, өзүнө жол ачат. Көпчүлүктүн арасында улууларды чын дилден сыйлай билүү, өзүнөн кичинекейлерди ызат кылуу эң негизги милдеттерден.

Адам баласынын адептүүлүгү жөнүндө улуу даанышмандар, ата-бабаларыбыз абдан баалуу акылман сөздөрдү айтышкан. Аларды көңүл коюп окуп, ар биринин маанисине түшүнө билүү менен үйрөнүү зарыл.

Адептүү болуу – акырындык менен калыптандырылуучу жана өтө татаал иш. Ошондуктан үйдө болсун, көчөдө болсун артыкча жосундарды колдонбой, дайыма адам баласынын асыл сапаттарын көңүлгө түйө жүрүү керек. Өзүңө кандай жакшы максаттарды, тилектерди кааласаң, башкаларга да, дал ошондой тилек-максаттарды каалоо – адептүү, маданияттуу адамдардын белгиси.

Төмөнкүдөй жат жактардан алыс болуу керек: кекчилдик, оройлук, кекирейүү, мактанчаактык, билимсиздик,

маданиятсыздык ж.б. Мындай сапаттар адепсиздикке гана алып барат.

«Кабус Наамеде» төрт түрдүү кулк мүнөзгө акырында: өжөрлүк – уятка, жеңилдик – өкүнүчкө, заар тил – өчөшкөндүккө, жалкоолук – басырынууга алып келээри айтылган. Балдар, силер, мыкты кулк-мүнөздөрдү үйрөнүп, башкаларга үлгү болууга тийишсиңер.

Мындай макалдар жакшылыкка гана үндөйт: «Адептүү киши азаптан алыс болот», «Абийир тапса баласы, атасына бак конот», «Баймын деп мактанба, жокмун деп суктанба».

(«Ой гүлдөрү») (150 сөз)

Эркин жат жазуу

АПШЫР-САЙ

Кызыл-Кыя шаарына жакын жерде тоо боорунда аскадан түшкөн шаркыратма бар. «Апшыр» деген сөз фарсы тилинен которгондо «сүт суу» дегенди билдирет. Чын эле сүт сыяктуу суусу атырылып үңкүрдөн чыккандыктан аппак сүттөй көрүнөт. Шаркыратманын бийиктиги 20 метрден артык, суусу өтө муздак. Айланасы жайында да абдан салкын. Суунун түсү көк кашка, туптунук.

Суу кайдан башталып, кайдан келип жатканы билинбейт, жөн гана аска бетинен атырылып чыгып атканы көз жоосун алып, таң калтырат. Аскада бүркүттөрдүн уялары, капчыгай ичинде кооз дарыя, муздак булактар, сырдуу үңкүрлөр бар. Апшыр-Сай шаркыратмасына сырттан келгендер экскурсия жасашып, тынымсыз эл каттап, эс алышат. Айрымдары ыйык жер катары баалашып, сыйынышат.

«Эл таануу»

Түшүндүрмөлүү жат жазуу

МЕН КӨРГӨН КЫРГЫЗ КӨЧҮ

Элибизде эчендеген каадалуу, таасирлүү салттар болуп келген. Анын бири – кыргыз көчү. Өз турмуш-тиричилигине, жашоо шартына жана көчмөн чарбасына байланыштуу бир конуштан, экинчи конушка көчүү салты, чоң салтанат менен

аткарылган. Бир жайлоодон экинчи жайлоого көчүү менен бар байлыгын, шаан-шөкөтүн, мал-мүлкүн, артыкчылыгын даназалаган.

Мен кыргыз элинин көчүн качандыр бир кезде кандай болсо да, дал ошондогусундай көрүп калдым. Ал көз жоосун алган не бир жабдыктар менен аттардын жасалгалардын, төөлөргө жабылган не бир азем килем-килчелердин көргөзмөсүндөй боло турган. Асман чапчыган күлүктөрдүн, тулпарлардын таң-тамашасын салтанат куруу менен көрсөтүп өтүшчү.

Не бир суйкайган сулуу кыздар көчкө көрк берсе, ал эми ак таңдай төкмө акындар сапар ырларын, көч башын тааныштырып, байлыгын адамгерчилигин жана тектүүлүгүн мактап ырдашкан. Каралуу аялдар кошогуң кошуп, өз өнөрлөрүн көчүп баратканда көрсөтө турган. Ошондон улам: «Көч жүрө-жүрө түзөлөт», «Атчан өлбөйт, көчтөн калбайт», «Көч байсалдуу болсун, конуш жайлуу болсун» деген сыяктуу накыл сөздөр калган.

Мен мындай укмуштуудай сонун каада-салттар эски деп эсептелинип, күнү бүтүп бараткан мезгилде көрүп калдым. Кийинчерээк эл отурукташары менен ал шаан-шөкөттөр өзүнөн-өзү жок болуп кетти.

(Ч. Айтматов) (157 сөз)

Текшерүү жат жазуусу

ТАШ-КӨМҮР

Таш-Көмүр – Жалал-Абад областына караштуу шаар. Нарын дарыясынын оң жээгинде, Бишкек-Ош жолунун боюнда жайгашкан. Темир жол станциясы бар. Таш-Көмүргө Кызыл-Жар, Шамалды-Сай шаар тибиндеги поселоктор да карайт. Ушул аймактагы көмүр кенинин табылышы менен 1890-жылга чейин түзүлгөн. Улуу Октябрь революциясы жана граждандык согуш мезгилинде көмүр казып алуу токтоп калган. 1930-жылы көмүр кени кайра ачылып, азыркы шаардын ордуна шахтерлордун кичинекей кыштакчасы боло турган.

1950-70-жылдарда шаар – республикадагы көмүр казып алуунун негизи борборлорунун бири болуп, Кыргызстандагы казылып алынган көмүрдүн 22 проценттен көбүн берген. Геологиялык чалгындоолорго караганда, бир нече кен аймактарынан турган көмүр кенинин запасынын молдугу жана анын физикалык, химиялык касиеттеринин артыкчылыгы менен айырмаланып турат. Мындан башка бул жерден гранит, уран, мрамор кендери да табылган. Шаарда шахтанын кен башкармасы, тамеки ферменттөө, нан, сүт заводдору, кийим тигүү фабрикасы, эт жана турмуш-тиричилик комбинаттары, басмакана иштеген. Эки кесипчилик-техникалык окуу жайы жана музыкалык мектеп, кино-театр, маданият үйү бар.

Шаарда политехникалык, айыл чарба жогорку окуу жайларынын филиалдары ачылган. Шаар калкы көп улуттан туруп, түштүк Кыргызстандагы шахтерлордун мекени катары эсептелинет. Көмүр кенинин казылып алынышына байланыштуу көптөгөн геолог адистердин, тоо-кен инженерлеринин жаңы конуштары пайда болду. Таш-Көмүр шаарында турак-жай курулуштарын куруу, реконструкциялоо, көп кабаттуу үйлөрдү жана өнөр-жай ишканаларын куруу маселеси перспективалык планында каралган.

(«Ош обл. энц.») (187 сөз)

Көрүү жат жазуусу

КУРМАН АЙТ

Курман айт – мусулмандардын диний майрамы. Орозо айттан 70 күн өткөндөн кийин белгиленет. Куранда Кудай сүйгөн пайгамбары Ибрагимден Алла-таала үчүн баласын курмандыкка чалууну сурайт. Ибрагим баласы Исмаилди курмандыкка чаларда мойнунан бычакты өткөрбөй Жебрейил периште кармап турат имиш. Ошондо асмандан мүйүздүү кочкор түшөт. Мына ошондон тартып Курман айт келип чыгат.

Курман айт тирүүлөрдүн айты болуп эсептелет жана бул күнү кудайга арналып курмандык чалынат. Курман айтта орозо айттагыдай эле мечитке барып намазга жыгылышат,

битир, зекет, садага беришет, кудайга сыйынышып, «күнөө-
лөрүнөн арылууну» сурашат.

(«Эл таануу») (98 сөз)

Текшерүү жат жазуусу

АРАБАЕВ ИШЕНААЛЫ

Ал 1882-жылы Кочкор районунда, Күн-Батыш айылында туулган. Ал кыргыздын тунгуч агартуучусу болуп эсептелинет. Алгачкы билимди айыл мектебинен алган. 1900-10-жылдары кыргыз айылдарында мугалим болуп иштеген. 1910-13-жылдары Оренбург шаарындагы «Медресе Кусейиниядан» бир жыл окуп, анан Уфадагы «Медресе Галиядан» окуп билим алган. 1911-жылы Молдо Кылычтын «Кысса зилзаласын» Казан шаарынан чыгарган. Кыргыз, казак балдарына арнап, «Алиппе жаки, төтө окуу» атактуу тунгуч окуу китебин Сарсекеев экөө жазып, Уфадагы «Шарк» басмаканасынан бастырган. Бул тунгуч окуу китеби кыргыз, казак жаштарын кат таанытып, билим алышына чоң салым кошкон.

1922-жылы Сагымбай Орозбак уулунан «Манас» эпосун жаздырууну уюштурат. 1924-жылы тунгуч кыргыз-алфавитин түзүп, «Кыргыз алиппесин» жазган. Ошондой эле, кыргыздын тунгуч газетасы «Эркин-Тоону» уюштурууга да катышкан. 1925-жылы «Сабатсыз чоңдор үчүн алиппээ» китебин түзгөн.

И. Арабаев өз мезгилинде латын алфавитине өтүүгө каршы болгон. Буга чейин колдонуп келген араб алфавитинин колдонулушун жактаган. Тил илиминин көп маселелери боюнча маанилүү сунуштарды айткан. Орфографиянын жана морфологиянын илимий мүнөздөмөлөрүн тактоого салым кошкон. Айрыкча И. Арабаев ошол мезгилдеги билим берүү иштерине, мугалимдердин кесиптик билимдерин арттырууга зор салым кошкон. Алгачкы агартуучу, илимпоз, педагог И. Арабаевдин ысымы Бишкек шаарындагы Кыргыз мамалекеттик педагогикалык университетине ыйгарылган.

(З.Бектенов) (165 сөз)

Чыгармачылык жат жазуу

КУЛАЗЫК

Күл азык – берекелүү, көпкө бузулбай турган, жеңил жана жагымдуу кыргыз азыгы. Алыскы жолго арналган, тамак-аштын бир түрү.

Байыркы көчмөн турмушунда жоо жакадан, бөрү эшиктен алып турган тынчы жок заманда, кыргыз эли бир жерге отурукташпастан, улам конуш жаңыртып турушкан экен. Мына ошондой мезгилде азыкты да, ошол турмушка ылайыктап, камдашчу экен. Уйдун, койдун, кийиктин эти пайдаланылган. Көбүнчө семиз уйдун этин кургатып, аны майда туурап, сокуга, же жаргылчакка жанчышып, талканга аралаштырып, жакшы идиште сактаган. Андан кийин майдаланган эт эки жолу куурулган. Биринчисин өзүнүн майына, экинчисинде талкан салып куурушкан. Жылкынын этинен жасалган эмес. Анткени ал какшып, тез бузулуп кеткен. Анын талканы таруудан, же башка эгинден болгон. Күл азыктын бир кашыгын ысык сууга эритип ичкенде, адамга кадимкидей кайрат берип, ток туткан. Мисалы, «Манас» эпосунда мындай саптар бар:

«Кагылайын уулдар,
Ала жүрсөн күл азык.
Каран түн башка түшкөндө,
Кереги тиет мунун» – деп.

Күл азык көчмөн турмуш үчүн гана даярдалбастан, ууга же сапарга, казатка аттанган учурда жоокерлер үчүн жана мээр чөптөн аттар үчүн да камдалган.

(«Манас» энц.) (126 сөз)

Текшерүү жат жазуусу

АЛГАЧКЫ ЖОГОРКУ ОКУУ ЖАЙЫ

Ар кандай жогорку билимдүү адистерди даярдоо үчүн республикада көптөгөн окуу жайлары бар. Алардын ичинен Кыргыз улуттук университети негизги орунду ээлейт.

1932-жылы 5-ноябрда республиканын борбор шаарында Кыргыз мамлекеттик педагогиклык институту жаны окуу

жылын баштаган. Адегенде, институтта үч гана факультет болгон. Алар: тарых, биология жана тил-адабият факультеттери эле. 1933-жылы физика-математика факультети ачылды. Алгачкы мезгилдерде жаңы ачылган жогорку окуу жайында кыйынчылыктар болду. Керектүү имарат, окуу кабинеттери, окуу куралдары жетишсиз болгон. Ушуга карабастан, институттун ачылышынын зор мааниси бар эле.

1936-жылы Кыргыз мамлекеттик педагогикалык институтун аяктаган жаш адистер анын алгачкы бүтүрүүчүлөрү болуп калышты. Кийин бул жогорку окуу жайы Кыргыз мамлекеттик университети болуп түзүлгөн. Университеттин ачылышы кыргыз элинин маданий жана илимий турмушундагы зор жетишкендик болду.

Ал 1992-жылы мамлекеттик улуттук университетке айланды. Бүгүнкү күндө улуттук университеттин базасында адистерди даярдоочу факультеттерден сырткары бир нече институттар жана борборлор иштейт. Башка өлкөлөр менен интернеттик байланыштар түзүлгөн. Мындан тышкары, илимий кадрларды даярдоо үчүн аспирантура жана докторантура иштейт.

(«Кыргыз энциклопедиясы») (130 сөз)

УЛУУ СҮРӨТКЕР

Кино искусствосунун өсүп-өнүгүшүнө, калыптанышына салым кошкондордун бири – Төлөмүш Океев.

Өзгөчө таланттуу инсан жана коомдук ишмер Төлөмүш Океев 1935-жылы 11-сентябрда Тоң районундагы Бөкөнбаев айылында жарык дүйнөгө келген. Орто мектепти ийгиликтүү аяктагандан кийин Ленинграддагы искусство жана маданият институтуна кирип, аны 1958-жылы бүтүрөт. Ушундан улам көп өтпөй эле, улуу сүрөткердин «Аптап», «Биздин балалыктын асманы», «Кара мүртөз», «Кызыл алма», «Улан», «Ак илбирстин тукуму» сыяктуу кино тасмаларын жараткан. Бул эмгектери өзүнүн талантын, чыгармачыл жөндөмүн даана көрсөтүп тааныштырган.

Кыргыз элинин белгилүү кино режиссеру «Бакайдын жыйыны», «Уркуя», «Көк серек», «Кызыл алма», «Алтын күз»,

«Ак илбирстин тукуму» деген кино тасмалары аркылуу кыргыз элинин турмушун дүйнө элине таанытып, алты жолу эл аралык кинофестивалдын лауреаттык сыйлыгын алган.

Т. Океевдин маданиятка сиңирген эмгеги бааланып, 1985-жылы СССРдин эл артисти, 1972-жылы Кыргыз ССРинин мамлекеттик сыйлыктарын алган.

Коомдук ишмер катары кызмат аткарып, өзүнүн салымын кошкон 1993-жылы апрелде Кыргызстандын Түркия Республикасына толук ыйгарым укуктуу элчиси болуп дайындалган. Кино искусствосунун улуу сүрөткери Т. Океевдин талантына жана эмгекчилдигине, улуттук кинонун классигине улуу жазуучу Ч. Айтматов чоң баа берип, «Кыргыз киносун ар тараптан өстүрүү менен өзүнүн улуттук наркнасилди терең түшүнө билгендигин да далилдеп койду» деген.

Т. Океевдин терең маанилүү кино тасмалары бүгүнкү күндө да мурас катары сакталып, бааланып келүүдө.

(«Шоокум») (175 сөз)

Чыгармачылык жат жазуу

КАРЫСЫ БАРДЫН ЫРЫСЫ БАР

Калкыбызда «карысы бардын ырысы бар» деген накыл кеп бар. Элибиздин кайсы жагында болбойлу, улууларга урмат көрсөтүшүп, карыяларга төрдөн орун беришип, жаштар алардын сөзүн эки кылбайт, кадырлашып, сыйлашат. Үй-бүлөдө да, чоң ата, чоң энелерин аздектеп. отургандарды көп көрөбүз. Карыялар да өз каадасын бекем түшүнүшүп, кара кылды как жарган адилдиги менен өздөрүн каада тутуунун аракетинде болушат. Албетте «алдыда жүрсө, ак жолтой, артта жүрсө сан колдой» болуп, карылыктын да ыйык парздары бар.

Куйма кулак аксакалдар баштарынан өткөргөн бай тажрыйбага таянып, жаштарды жакшы тарбиялоого багыт берип, алтын шилекейлерин чачыратуудан чарчашпайт. Жаз алды менен арык тазалап, жол тегиздөөгө өздөрү баштап чыкканда, аларды көргөн эл жапатырмак аттанышат. Жай саратанда да дыйканчылыкка көз болушуп, же сөзү, же иши

менен кол кабыш кылышып, тажрыйбасын үйрөтөт. Күзгү күрөштө алардын кол ишинен да акылман кеңештери баалуу болуп, иштин көзүн көрсөтөт.

Кышында, жаз, жай, күз мезгилдериндеги адам эмгегинин жыйынтыгы чыгарылып, эмгекке жараша ырахат алып, эмки жылдын камы көрүлөт. Ошондо карыялар эмгекчил адамдын эл алдында жүзү жарык экендигин, ал эми иштин майын чыгара албагандардын жону жука болоорун ишендире айтышат. «Жашында берсин мээнетти, карыганда берсин дөөлөттү» – деген накыл сөз бекеринен айтылбайт.

(«Заман» газ.) (138 сөз)

Түшүндүрмөлүү жат жазуу

ТАМЕКИНИН УУ ЗАТЫ

Тамеки тартууну дээрлик эле көпчүлүгү бала кезинен башташат. Балдар адегенде чоңдорду туурап тартып көрөт да, бара-бара ага көнүгүп, тамеки тартуу организмдин табигый талабы сыяктанып калат.

Тамекидеги негизги уу – никотин. Анда никотинден башка да 30га жакын татаал химиялык заттары бар. Мисалы: кирадин, көмүр кычкылтеги, бензонтирин ж.б.

Никотиндин уулуулугун аныктоо үчүн окмуштуулар көп сандаган тажрыйбаларды жасашкан. Чылым күйгөн убакта анын составындагы никотиндин 50 проценти түтүн менен бөлмөдөгү же көчөдөгү абага жетет, 25 проценти күйүп жоголот, 5 проценти чылымдын түбүндө калат, ал эми калган 20 проценти организмге өтөт.

Никотиндин тамчысынан бир гана дем алуудан майда канаттуулардын өлүмү байкалган. Көмкөрүлгөн айнек капкакчанын алдына көгүчкөндү коюп, бир гана чылымдын түтүнүн жиберсе, көгүчкөн бир нече минутанын ичинде ууланып, мүрт өлгөн. Ит эки тамчы, ал эми жылкы болсо, 10 эле тамчы никотинден өлөт. Адамды өлүмгө дуушар кылыш үчүн 50-70 кг никотин жетишээрлик, бул өлчөм эки пачка чылымда болот. Балдар, мунун канчалык зыяндуулугун байкагылачы! Тамеки тартуу – бул адам баласы өз каалоосу боюнча бүткүл организмди ууландырат. Органдарды

мезгилинен мурда иштен чыгаруу, кубаттуулукту жоготуу, өмүрүн кыскартуу дегендикке барабар эмеспи! Тамекинин уу затынан кутулуунун бир гана жолу – аны таптакыр таштап коюу.

(«Азия нуру») (140 сөз)

ТИКЕ ЖАНА КЫЙЫР СӨЗ. ЦИТАТА

Үйрөтүүчү жат жазуусу

Мага кайрат айтканын карачы. «Эне деген кандай баатыр», – деп ойлоду Күлжан. (Н.Б.) Анда Саадат: «Абдан жагат!» – деп дайыма жооп берет. (Ч.А.) Чыкылдаган кышкы аяз бети-колду тондурут. (К.Б.) “Мойнунду соз, башыңды дагы бийигирээк көтөр: Жарык дүйнөнү жалтанбай тике кара” деди отургандардын улуусу. (А.Т.) Жалгызым... кызым... сен кантесиң?.. (К.Б.) Бали! Бул кыздын үнүндөгү укмуштуу кереметти байкадыңарбы? (К.Б.) Жашасын темир булчундуу жумушчулар! (Т.С.) «Токон апа, сүйүнчү! Жоробек акемдин келини төрөдү, сүйүнчү», – деди Асыл. Дагы кайсы кара ниет жара тартыптыр? (М.А.) Жакшынын өзү өлсө да, сөзү өлбөйт (макал). «Ташта! Ташта капты!» – деп кыйкырып, жалбарды Жамийла. (Ч.А.) Ылайым мен сыяктуу темир жолду кучактап, какшаган пенде болбосун. (Ч.А.) (76 сөз)

Чыгармачылык жат жазуу

- Төл жана бөтөн сөзгө айлантып сүйлөмдү өзгөртүп түзүү.

1. Менин кубанчым – эмгек. Уялбаган буюрбаганды ичет. (макал) Баарыңар адабий ийримдердин мүчөсүсүңөр. Ат ойноптуп, отуздай солдат чыга келди. (К.Ж.) Булардын арасында жооштору да, тентектери да бар. (К.О.) Жапар колун сунуп, талаа жакты көрсөттү. (К.Ж.) Казаны башканын кайгысы башка. (макал) Али көчөлөрдө кыбыраган жан жок. (М.Э.) Ар бирибиз өзүбүздүн аттарыбызды күнүгө тарайбыз (С.К.) Данияр уялганынан кара көк болуп, кызарып кетти. (Ч.А.) Уметаалы жазда аштык айдап, жайда чөп чапты. (К.О.) Чөнтөгүнөн чакчасын сууруп чыгып, насбай чекти. (К.Б.)

(64 сөз)

2. Жаман жолдош жоого алдырат, жаман сөз доого калтырат. Жоого жаныңды берсең да, сырыңды бербө. *(макал)* Келечекте эл башкара турган силерсиңер. Апам унчуккан жок, башын чайкап төмөн түшүрдү. *(Ч.А.)* Барабан кагылды, сурнай үнү созолонду, эл жапырт токтой калды. Чоң сууга бети-колумду жуудум да, сайда тушалган аттарды көздөй чуркадым. *(Ч.А.)* Мен сени жакшы көрөм, ошондуктан ушул акылымды айтып отурам. Караңгылык тарады, жер бети абдан жарык болду. Түшкө жакын эшик кагылып, үйгө бир кыз кирди. Эки жакты карануу менен, чайды да жарытып ичпедициз, же кездеше турган аянычтуу адамыңыз бар беле. *(К.Ж.)* Эл менен эр көгөрөт, суу менен жер көгөрөт. *(макал)* Баш кесмей бар, тил кесмей жок. *(макал)* Сурайын дейм, батына албайм. Күндүн алтын шооласы ай-ааламга тарады. Коңгуроонун үнү угулганда, орокчулар кырыманды көздөй жөнөштү. Данияр бутун сүйрөп, траптан түшкөндө күтүп турган эл тең жарыла берди. *(Ч.А.)*

(96 сөз)

Өзүн-өзү текшерүү жат жазуусу

*Эл-журттун ажырагыс бүтүндүгү
жана бир жакадан баш, бир жеңден
кол чыгарган ички биримдиги.*

(Манастын осуяттарынан)

Элдин биримдигин колдоо, ынтымакка, бүтүндүккө чакыруу – эпостун башкы темаларынын бири. Эпосто Бакай ата эл биримдиги, ынтымагы үчүн ичкен ашын жерге коет. Анын ою боюнча, эгер ички биримдигиң жок болсо, анда сан жагынан көптүгүң да, жайнаган байлыгың да, баатырдыгың да кеп эмес.

Эл-журттун бир жакадан баш, бир жеңден кол чыгарган ынтымагы, биримдиги болгондо гана өлкөбүздүн экономикасы, маданияты гүлдөп өсө тургандыгы далилденген. Элдин маанайы жарык болуп, илим-билимге умтулуп, ар кандай тоскоолдуктар, жердешчилик, уруучулук сыяктуу көрүнүштөрдөн арылмакпыз. Кеменгер Бакай бабабыздын кылымдын

түпкүрүнөн үн каткан нуска сөзүн осуят катары алышыбыз абзел.

Эпостун башка каармандарынын элди бириктирүүгө кылган асыл аракеттери, тилеги «Манас» эпосунун негизги идеясына айланган. Ал идея эпостун башынан аягына чейин денеге жайылган кан тамырдай таралып, эпостун бүт тулкусунан жылуулук, көрк берип, элди бириктирүү идеясы эпостун жүрөгү болуп согуп турган! Эл экиге бөлүнүп, ыркы кетип, бири-бирине душман болуп турган ошол заманда элди бириктирүү аракети, тилеги эң башкы ыйык милдетке айланган.

(«Кут билим» газетасы)

(110 сөз)

Түшүндүрмөлүү жат жазуусу

ЭЛЫНТЫМАГЫНЫН ЗОР КҮЧҮ

«Терек көрсөм коноормун,

Термелбестен көтөрсө,

Ошого жолдош болоормун...»

(Алманбеттин сөзүнөн)

Эпостогу өзөктүү окуялардын бири болгон улуттар аралык ынтымак жана достук тууралуу Манас менен Алманбеттин мамилелеринин негизине таянуу менен ой толгосок, жетиштүү болоор. Адилеттик, таянар күч издеп, жолго чыккан Алманбет термелбеген, кыйылышпаган чындыкты Манастын айкөл дүйнөсүнөн табат. Манас да, Алманбетке акыл-эси, чынчылдыгы, адал эмгеги үчүн ишенет.

Манастын улуулугу башка калктын ак ниет инсандарын ардактап, өз элинин колун узарта билгендигинде. Тагдырдын жазмышы менен жергебизди мекендеген ар элдин өкүлдөрүн өз боорубузга тартып, аларды өзүбүздүн өлкөбүздүн ак пейил атуулдарына айландырып алуу ар бирибиздин атуулдук милдетибиз, бийик адамгерчилигибиз.

Республикада улуттар менен элдердин достугу, коңшулаш жана алыскы өлкөлөр менен байланышы, кызматташтыгы келечек муундарды эл достугунун духунда тарбиялоого мүмкүнчүлүк түзмөкчү.

Чоң элби, кичине элби бири-бирин сыйлай, урматтай жана ынтымакта жанаша жашай билүүсү менен кастарланган улуу достук жана өз ара шериктештик байланыштар түзүлүп: «Эки эрдин достугу бир белден ашырат, эки элдин достугу миң белден ашырат» – деп, бекем достукка үндөйт.

Ал эми коомдук ишмер И. Раззаков: «Касташуудан кач, бирок адилеттүүлүктөн тайба», – деп өз кезинде накыл сөзү айткан.

(«Кут билим» газетасы) (130 сөз)

Эскертмелүү жат жазуу

1. Жолдош окуучулар, ангеменин аягында мен дагы бир ирет Алтынай Сулайманованын катына кайрылгым келет. Анда мындай деген жерлери бар: «Ошондо жаңы мектептин кадырлуу төрүндө мен эмес, сиз да эмес, башкалар да эмес, биринчи мугалимибиз Дүйшөн аксакал отуруш керек эле». (Ч.А.)

2. Элде мындай деген макал бар: «Акыл – алтын, ой – күмүш». «Акыл – тозбогон тон, билим – түгөнбөгөн кен». Аларды лыжага үйрөткөн инструктор мындай деп айтчу: «Адам аракеттенсе, абдан кыйын өнөрдү үйрөнөт. Биз жүрөгү курч, билеги күчтүү, тилеги жогорку турган лениндик жаштардан болобуз. Биз, жаштар, турмушта жолугуучу ар кандай кыйынчылыкка жооп бере алгандай болушубуз керек!» (Т.С.)

3. Токтогул Беш-Таш ашуусун улуу шашкеде ашкан. Капчыгайдын оозуна чыгып, Ултаң-Камыш деген жерге келди. Алдынан жашы он алтыларга келген бала учурады. «Токтогул ырчыны билесиңби?» – деп сурады Токтогул. Бала мындай деп жооп берди: «Ал кишини мен көргөн эмесмин, бирок эл айтып жүрүшөт. Токтогулдун энеси кыштоосунда калса керек». Акын айылын көздөй шашты. (Ж.Б.)

(94 сөз)

Терме жат жазуу

1. Айтике көпчүлүккө ырдагансып, комуздун ичке кылдарын дирилдетип, үн кошуп, черте баштады. Атасынын алдында тыбырчылап, секирип жаткан тактекени далайга чейин тиктеп турган Жапар: «Атаке, мүйүзүн чоң кылчы? Баягы Атабекке берген тактекедей жасап берчи», – деди.

Атабекке берген тактеке атайлап сонун жасалган эле. Сыртына кулундун терисин каптап, мүйүзүн каркайтып, даана жасаган болчу. Айтике уулуна мындай деп жооп берди: «Сен Атабекке берген тактекени унуткан жок экенсиң. Сен акылдуу болосуң, айланайын. Мен сага андан сонун кылып жасап берем». (А. Т.)

(46 сөз)

2. «Мен силерге, – деп айтты Дүйшөн, – арип жазууну, сөз жазууну үйрөтөм». Айткандай эле, Дүйшөн билгенин аябай окутууга аракеттенип жатты. (Ч.А.) «Эл үчүн кызмат кыла турган убак жетти го», – деп ойлоду Абай. (М.А) Ак иштеген адам акыры жамандык көрбөйт. (И.Р.)

Текшерүү жат жазуусу

ТАМЕКИЧИЛИК

Тамекичилик – Кыргызстандагы айыл чарбачылыктын бир тармагы. Тамекини өстүрүү жана даярдоо механизмдери бир топ татаалдыкты түзүп, көп эмгек сарпталат. Тамеки дүйнөдө жүздөй өлкөдө (АКШ, Австралия, Испания, Франция, Германия, Италия, Кытай, Индия, Индонезия, Турция ж.б.) эгилип, жылына беш миллион тоннага чейин дүң түшүм алынат. КМШ өлкөлөрүнөн Өзбекстан, Казахстан, Кыргызстанда эгилет. Тамекинин түшүмдүүлүгүн жогорулатуу жана сапатын жакшыртып жер иштетүүгө, комплекстүү механикалаштырууну кеңири колдонууга, жаңы сортторду чыгарууга байланыштуу.

Кыргызстанда тамеки 1899-жылдан эгиле баштап, насыбай жасоого керектелген. 1924-жылы тамеки 300-350 гектар аянтты ээлеген. Республикада алгач «Киргизия» тамеки союзу уюшулган. Тамекичиликтин өсүшүнө байла-

ныштуу тамеки чыгаруучу өнөр жай өнүгө баштаган. 1932-жылы тамеки-ферменттөө заводу, 1935-жылы тамеки фабрикасы курулган. Тамеки Талас өрөөнү менен түштүктүн Ноокат, Өзгөн, Ала-Бука, Аксы ж. б. райондорунда айдалат. Республикада тамекинин Дюбек-44-07, Самсун-4-28, Американ-287-в сорттору өстүрүлөт. Тамекиден баалуу дары-дармектер, адамдар чегүүчү чылымдын көптөгөн түрлөрү даярдалып, андан өлкө чоң киреше алат. Ошондуктан, адам баласынын ден соолугунун зыяндуулугуна карабай, ал Кыргызстанда өстүрүлүп жатат.

Республикадагы айыл-чарба өсүмдүктүрүнүн башка түрлөрү сыяктуу эле, тамекичилик да толугу менен дыйкан чарбасынын жеке менчигине өткөн.

(Кыргыз энциклопедиясы) (158 сөз)

ЭЛДИК МУЗЫКАНЫН УСТАТЫ

Кыргыз элдик музыкасынын энциклопедиясы болгон улуу музыкант, Кыргыз Республикасынын эл артисти Муратаалы Куреңкеевдин ысымы жана чыгармачылыгы XIX кылымдын 80-90-жылдарынан бери белгилүү.

Муратаалы Куреңкеев 1860-жылдын жай айларында Ысык-Көлдүн Күнгөйүндө, Талды-Булак деген жерде анча атагы чыкпаган комузчунун үй-бүлөсүндө туулган. Ал он бешон алты жашында чоң комузчу катары таанылып, кезегинде казак ырчыларынын алпы болгон Жамбыл менен бирге ырдап, комуз чертишкен.

М. Куреңкеев кыргыздын кылымынын тарыхын өз ичине камтыган залкар классикалык «Эски камбарканды», «Тайбаланын дасторконун», «Музоокенин муңдуу күүсүн» көркөм аткарган. Өнөрү улам өөрчүгөн сайын жалаң гана үч кыл комузду чертүү менен чектелбестен, кыргыздын кыл кыягын, чоорун да кылдат аткарууга жетишет. Кедей-кембагалдардын, жетим-жесирлердин жана теңсиздиктен мүңкүрөгөн аялдардын арманын комуз, кыяк, чоор тилинде сүйлөткөн. Анын эл арасында кеңири таралган кыяк күүлөрүнүн бири – «Кер-Өзөн». Күү бир нече майда бөлүмдөрдөн куралып, кайруулары узакка чейин кайталанып имерилет.

Мындан тышкары, «Ак токту», «Ат кетти», «Тору кашка ат кокуй», «Ботой» өндүү күүлөрү элдик оозеки адабияттагы ырлар менен кошокторго, жомоктор, макал-лакаптарга тыгыз үндөштүрүлгөн.

Октябрь революциясы улуу музыкантка турмуштун жаңы доорун ачты. 1932-жылы Фрунзе (азыркы Бишкек) шаарында ачылган драмалык студияга чакырылып, Кара Молдо, Ыбрай, Атай, Молдобасан, Чалагыз, Саид сыяктуу элдик залкар таланттарды өз айланасына топтойт.

(«Музыкалык энциклопедия») (140 сөз)

САЛАМ, ФЕСТИВАЛЬ!

Ордолуу Ош шаарында 2000-жылдын июнунун аптап күндөрүндө «Жаш таланттар – 2000» эл аралык фестиваль болуп өттү. Жаштардын бул баа жеткис майрамын Кыргызстандагы эл аралык «Мээрим» фонду уюштуруп, Ош шаарынын 3000 жылдык маракесине арнады. Фестиваль асыресе, таланты талпынып, өсүп келе жаткан жаштарга зор кубаныч, ийгиликтерди жаратты. Себеби анда улуу достукту, тилектештикти билдирген ураан өкүм сүрүп, ал музыканын жаңы жаштыгы менен кулпунган искусство майрамына айланды.

Фестивалга Россия, Индия, Германия, Малайзия, Казакстан, Азербайжан, Тува ж.б. өлкөлөрдөн өнөрпоздору келишти. Ар бир өлкөдөн келген жаштар өздөрүнүн улуттук каада-салттарын, маданий жетишкендиктерин көрсөтө алышты. Кичинекей өнөрпоздор номерлерин жоопкерчилик, берилүү менен аткарышкандыктан, көрүүчүлөрдүн купулуна толуп турду. Мисалы, Карагандыдан келген бийчилер тобунун «Пингвин бийи», «Жалгыз ак куу», Азербайжандан келген Амул Хасандын «Титаник» ырынын мукамдуу үнү менен аткарылышы элдин кызуу кубаттоосуна ээ болду.

Фестивалдын катышуучулары тарыхый, кооз жерлерге, музейлерге барышты. Борбордук Азиядагы легендарлуу Улуу Жибек жолуна байланышкан Оштун тарыхы менен таанышышты.

Улуулардан калган бай мурас боюнча бул элдердин ортосундагы бир туугандык, тилектештик жана достук улантыла бере тургандыгына таасирленишти. Жаш. өнөрпоздор фестивалдын жүрүшүндө достошууга, сырдашып, пикир алышууга чоң мүмкүнчүлүк алышты.

(«Ош жаңырыгы» газетасы) (143 сөз)

Эскертмелүү жат жазуу

Биринчи МУГАЛИМ

Ооба, күздө биздин айылга аскер шинель кийген чоочун жигит келди. Элдер ал жөнүндө мындай деп айтышты: «Бул – Дүйшөн деген жигит, мектеп ачып, бала окутат экен». Чын эле, ушундан кийин Дүйшөн айылды үймө-үй кыдырып, балдарды окууга чогултуп жүрдү.

Эсимде, бизди жерге төшөлгөн саманга отургузуп, колубузга бирден дептер, бирден калем берди. Ар бирибизге атайлап жасалган кичинекей тактайдан берди да: «Ылайыгы келсе, муну тизеңерге коюп, кат жазасыңар», – деди. Анан дубалдын бооруна жармаштырып койгон сүрөттү көрсөттү. «Мына бул киши, – деди Дүйшөн, – Ленин атабыз. Албетте, биз ушул кишинин осуяттарын аткарууга тийишпиз». Лениндин ошондогу сүрөтү өмүр бою эсимде калды.

Айткандай эле, Дүйшөн бизди окута баштады. Анын ак пейлинен кылган аракетин, менимче талаага кеткен жок. Ошондо тоо койнундагы кыргыз балдары үчүн укмуштуудай жаңы дүйнө ачылды. Ырас, ошондо эле Москва деген, Ленин жашаган чоң шаар бар экенин билгенбиз. Чынында, илим менен техника өсүп, турмуш оңолгондо, биздин мектеп заңгыраган чоң ак там болооруна биз деле ишенгенбиз.

Ооба, азыр Дүйшөндүн айткандарынын бардыгы болду. Азыркы таалайлуу жаштар чет өлкөлөрдөн чоң шаарлардан окуп, жогорку окуу жайларын бүтүрүп, жогорку билимдүү адистерге ээ болушууда.

(Ч. Айтматов) (168 сөз)

Өзүн-өзү текшерүү жат жазуу

УЛУГБЕК

Илимий-теориялык изилдөөлөр, байкоолор биздин техникалык жактан өнүгүү заманына чейин эле таланттуу инсандар тарабынан жүргүзүлгөн.

Улугбек Мухаммед Тарагай – белгилүү астроном жана математик. Тимурдун небереси. 1409-жылдан Самаркандын башкаруучусу, ал атасы Шахрух өлгөндөн кийин Тимурийлер династиясынын башчысы болгон. Илимге кичинесинде эле кызыга баштаган. Анын илимге кызыгуусуна атасынын бай китепканасы түрткү болгон. Улугбек тарыхка, поэзияга, өзгөчө астрономияга кызыккан. Самарканга ошол кездеги мыкты илимпоздорду топтоп, обсерватория тургузган.

Улугбек обсерваториясы – дүйнөдөгү белгилүү обсерваториялардын бири. Аны 1428-29-жылдары Самаркандын чет-жакасында курдурган. Ал өлтүрүлгөндөн кийин (1449) талкаланган. Улугбектин илимий жана агартуу эмгектери реакциячыл феодалдар менен мусулман дин кызматкерлерине жакпай, динге каршы чыккан деп, аны өлтүрүшкөн.

Өз мезгилинде улуу ачылышты жасаган, чыныгы таланттуу окумуштуунун алгачкы астрономиялык, геофизикалык изилдөөлөрү кийинки илимпоздор тарабынан улантылган. Алар өзүнүн натыйжаларын берди. Улугбектин обсерваториясындагы ачылыштар азыркы учурдагы асмандагы кубулуштарды изилдөө институттарында илимий-изилдөө иштерин жүргүзүүдө негизги таяныч катары пайдаланылып калды.

(Кыргыз энци.) (130 сөз)

Түшүндүрмөлүү жат жазуу

БАКАЙ – УЛУУ КОЛ БАШЧЫ

Бакай «Манас» эпосунун бөлүмдөрүндө башкы каарман катары катышат. Ал – эпостогу көптү көргөн, кыраакы, калыс, акылман, адилеттүү, насаатчы карыя. Бакай – кырк чоронун ичинен Манастын эң жакын тууганы. Атасы Жакып экөө бир тууган. Бакай ак дилинен Манаска кызмат кылып, элди:

биримдигине, ынтымагына жана эркин жашоосунан эмгегин аябайт. Элдин камын ойлоп, өз кызыкчылыгын жогору койбойт. Ошондуктан аны эпосто:

«Аркада жүрсө сан колдой,

Астыда жүрсө ак жолтой», – деп кызматын, даанышмандыгын мүнөздөгөн. Манас Бакайдын берген кеңешин, акылын угуп, ага таянган. Эпосто бүт кыргыз журтунун улуу, касиеттүү акылманы катары берилген. Алты ай мурун болор азапты күн мурунтан билип, аны болтурбай коюуга насаат берип, Манасты ар кандай кырсыктардан сактайт. Мисалы, Каныкейге күйөөлөп барганда байкоосуздук кылган кайындарына Манас таарынып, алардын шаарын чапмак болгондо, акылман Бакай анын ачуусун жайкап, бөөдө кан төгүүдөн сактайт. Мындан башка, Чоң казаттын алдында Манасты чабабыз деп, күүлөнүп келген алты хандын колу менен кырк чоронун ортосундагы кандуу кагылышты Бакай токтотот. Мындай кеменгерлиги көп болот.

Бакай кыраакылыгы, көрө билгендиги аркылуу мурунтан жоолашып келген душман менен тынчтыкта жашоого үндөйт. Талоончулукка каршы туруп, элди гумандуулукка чакырат. Алсак,

«Союштан артык албаңар,

Бүгүн душман, эртең эл.

Бүлүндүрүп салбаңар», – деп. азырынча душман болгону менен эртеңки досту түшүндүрөт. Бүгүнкүнү гана эмес түбөлүктү түшүнөт. Чыныгы кыргыз карыясынын образы Бакай аркылуу берилген.

(«Манас» энц.) (190 сөз)

Улуу көч

Кыргыздар күткөн күн келди. Манастын ак өргөөсүнө керней тартылды, алтын доор кагылды. Алтайдын кереметтүү кызарган тоосу шаңдана түштү.

– Аттангыла, калайык! Алтайдын касиети колдосун! Бабалардын сөөгү, арбагы ыраазы болсун. Теңирим бизди аман-эсен бабалардын жерине, Ала-Тоого жеткирсин, ак жол берсин, – деп Кошой шумкар куштай баркылдады. Алтайдагы

кыргыздар бабалардын салтын сактап, көч шаанисин чыгарып, каада менен эски журттан копшолду. Ошондо көч эсебин санаса, ар кошкондон болуп отуруп, үйү алтымыш миңге жетиптир.

Чоң конуштан узарган көч жүрө-жүрө түзөлүп, кырка тартты. Көч башында хан Манас, андан кийин туу кармаган атан Кутубий, андан кийинкиси хан Кошой баштаган аксакалдарды, эренче тон кийген кырк жигит коштоп баратат. Андан кийинкилер желбегей жорго минген Чыйыр-ды байбиче, аялдардын тобу. Төө жетелеген кыркарлуу кыздар, кыялы мас келиндер. Андан соң – килем жабылып, ак өргөөнүн жүгү артылган алты жүз атан. Алдыда – конгуроолуу кара нар.

Кыргыздардын байсалдуу көчүн жолдо таанышкан казак, түрк уруулары жабыла айыл-четине чыгып, ак нан сунуп, суусун берип: «Эс алгыла, чарчадынар» – деп, бышкан этин чыгарып: – Ала-Тоого эсен-аман жеткиле. Узак жолуңар кыска болсун. Теңир жолуңарды ачсын. Тилеги жаман жолдон качсын! – деп ак чачып, алкашып көчтү узатышып турушту.

(К.Ж. «Теңири Манас») (170 сөз)

Текшерүү жат жазуусу

ӨЗҮҢ ДА ЖАША, ӨЗГӨНҮ ДА ЖАШАТ

Биздин, информациялык ашкын-ташкындын мезгилинде, бардык нерселердин өзгөчөлүктөрүн жоюп жибере ала турган шартта бир тилдин бир тилге телдирүүнүн зыяндан башка пайдасы жок. «Мен адабий тилдердин ар кыл, албан түстөрдө болушун, жашап жана өнүгүүгө ыңгайлуу мүмкүнчүлүктөр түзүлүшүн каалар элем» – деп улуу жазуучу Ч. Айтматов кемеңгер оюн билдирген.

Элди түбөлүк эл кылып турган – анын тили. Ар бир тил өз элине улуу. Биздин ар бирибиз бизди бул жарык дүйнөгө алып келип, эбегейсиз зор байлыкты – өз тилин тартуулаган элибизге түбөлүк милдеткербиз. Анын тазалыгын сактап, байлыгына байлык кошушубуз керек.

Бирок бул жерде бизге тарыхтын жаңы диалектикасы менен бетме-бет келүүгө туура келет. Азыркы адамзат коому

бири-бири менен ар дайым тыгыз байланышта турат, ал күн сайын өсүп жатат, бул жалпы турмуштук жана маданий муктаждыкка айланууда. Мындай шартта ар бир адам бир нече тил билүүгө тийиш. Айрым республикалардын адабияттарында азыр эки тилдүүлүк пайда болууда.

Классик жазуучунун төмөнкү тил жана улут жөнүндө айткандары бүгүнкү күндө накыл сөз катары колдонулуп калды.

Тил – ар кандай улуттун тарыхый субъект катары өмүр сүрүшүнүн баштапкы өбөлгөсү. Ар бир улут – өз насили менен кымбат. Ар бир улут – чоңбу же чаканбы, анысына карабай түбөлүк бар болууну көксөйт. Бул – анын табигый укугу. Бул үчүн ошол элдин тили өз кыртышында өнүп-өсүп, тамыр жайып турууга тийиш, ага катарлаш башка тилдер да оожалып көктөп турганы абзел. Өзгөчө, «Ар бир элдин тили – өз элине улуу», – деп терең маанилүү философиялык оюн билдирген.

(Ч.Айтматов) (180 сөз)

Текшерүү жат жазуу

КАСЫМ ТЫНЫСТАНОВ

Касым Тыныстанов 1901-жылы 10-сентябрда касиеттүү Ысык-Көлдүн жээгиндеги Чырпыкты айылында төрөлгөн. Атасы Тыныстан арабча жазылгандарды анча-мынча окуй билгендиктен, Касым жети жашка чыкканда араб жазуусунда жазганды, окуганды үйрөнүп алган. Андан кийин Касым Байсоорун (азыркы Ананьево) кыштагындагы мектепте үч жыл окуйт. 1912-жылдан 1916-жылга чейин Караколдогу орус-тузем мектебинен окуп, үчүнчү классты орус тилинде бүтүргөн. Үркүндө Кытайга барып келгенден кийин Ташкентке окууга барат.

Окуп жүргөн кезинде ырларды, поэмаларды жазат. Касым Тыныстанов «Эне тили» аттуу окуу китебин жазган. Ал алгачкы профессор, эл агартуу комиссары, тунгуч прозаик, акын болгон.

Азыркы кыргыз орфографиясынын принциптерин иштеп чыгуу менен кыргыз тили боюнча алгачкы окуу

китеби «Чондор үчүн алиппе» (1924), «Кыргыз тилинин морфологиясы» (1927), кийинчерээк «Кыргыз тилинин синтаксиси», «Социалдык-экономикалык терминологиялык сөздүктөрү» жарык көргөн.

1928-жылы Т. Айтматов менен бирдикте элден каражат топтоп, «Жаны маданият жолунда» деген илимий педагогикалык журналды чыгарышкан.

К. Тыныстанов белдүү саясий, коомдук ишмер да болгон. 1925-жылы «Эркин-Тоо» гезитинин редактору, 1932-жылдан доцент, 1936-жылы «Кызыл профессор» деген алгачкы илимий наамды алган.

1938–39-жылдарда ак жерден репрессияланып, атууга өкүм кылынган. 1990-жылдары гана ал өкмөт тарабынан акталган.

К. Тыныстановду биз, кыргыз элинин өткөн мезгилиндеги тунгуч акыны, жазуучу-драматургу, кыргыз тилинин грамматикасын түзгөн, негиздеген профессор, кыргыз алфавитинин түзүүчүсү, кыргыз маданиятынын эмгек сиңирген ишмери катары билебиз.

(З. Бектенов) (180 сөз)

БИШКЕК ШААРЫ

Бишкек – Кыргыз Республикасынын борбору. 1878-жылы шаар болуп негизделген. 1924-жылы болсо Пишпек, 1936-жылы Фрунзе шаар болуп аталган. Кыргызстан өз алдынча эгемендүүлүккө ээ болгондон кийин, шаар мурунку атын кайра алып, Бишкек шаары болуп түзүлөт.

Шаарда көп улуттун өкүлдөрү жашайт. Негизги калкы – кыргыз. Мында сексенден ашык улуттар бар.

Калкы бир миллиондон ашык. Бишкек шаары – Орто Азиядагы ири, кооз, өнөр жайлуу, администрациялык жана маданий жактан өсүп-өнүгүүгө ээ болгон, дүйнөлүк аренага таанылган шаар. Эки жүзгө жакын биргелешкен ишканалар бар.

Бишкек шаары Улуу Жибек жолунун боюнда, тогуз жолдун тоомунда жайгашкан. Уникалдуу, кооз архитектура

менен курулган имараттар көп. Шаарда Өкмөт үйү, министрликтер, чет өлкөлүк элчиликтер, көп улуттуу элдердин ассамблеясы, музыка жана драмалык театры орун алган. Улуттук илимдер академиясы, мамлекеттик филармония, Т. Сатылганов атындагы улуттук китепкана жана кырк алты жогорку окуу жайы жайгашкан.

Кыргызстандын эл чарба жетишкендиктеринин көргөзмөсү, Ю. Фучик, Панфилов, Эркиндик, Ата-Түрк атындагы маданият жана эс алуу парктары, ар кандай музейлер менен сырттан келген кишинин сүймөнчүлүгүнө ээ болот. Бишкек шаарынын кичи райондору да кеңейип, алар 20 дан ашык. «Ош», «Аламедин», «Дордой» базарлары элди турмуш-тиричилик жактан камсыз кылат.

Республиканын борбору Бишкек шаарынын жаралганына бир кылымдан ашык убакыт болсо да, бүгүнкү күндө дүркүрөп өсүп-өнүгүүнүн жана калыптануунун жолунда баратат.

(«Шоокум»)

(140 сөз)

ОНУНЧУ КЛАСС

КАРАТМА СӨЗ, КИРИНДИ СӨЗ, СЫРДЫК СӨЗ

Угуу жат жазуу

Сүйлөшүү...

О-о кутмандуу талаам, сенин азыр дем алып жаткан кезиң. Жан-жакадан комбайндар да көрүнбөйт, мал дагы тоодон түшүп келе элек. Төрөгөн аялдай көөшүлүп жатканыңдан, Жер энем! Бүгүн менин Субанкулду, Касымды, Майсалбекти, Жайнакты, Алиманды эстеген күнүм. Кезеги келгенде Жанболотко түшүндүрүп айтып берем. Эси болсо, түшүнөөр, кечирээр бизди, касиеттүү Жер эне! О-о асманда жаркыраган Күн, жер кыдырып сен айткын! О-о сапар баскан булут, нөшөрлөтө төгүп, ар бир тамчың менен сен айткын! Жер, дүйнөнүн булуң-бурчунда адам баласын баккан Жер, сен айткын, жан-боордош жер!

– Жок, Толгонай, сен айткын. Сен адамсың. Сен баарыбыздан бийик жана улуу жаралган жансың.

– Эсимде, Толгонай. Сен ошондо мага кайрылып мындай дегенсиң: «Жер, жан жараткан Жер, бизди которуп жаткан Жер, сен бизге таалай бербесең, эмнеге Жер болуп орнойсуң да, биз эмнеге дүйнөгө жаралабыз. Биз сенин балдарыңбыз, Жер, тилектеш болгун, ак тилегибизге жеткиргин!» – деп айткансың, Толгонай.

(Ч. Айтматов) (98 сөз)

Түшүндүрмөлүү жат жазуу

Ырас, Жапар адеп согушка келгенде коркуп жүрдү. Бирок бара-бара көнүктү. (К.Б.) Кийинчерээк ал коркуудан калды, чыйралды. Ал күнү, бригадир Орозмат айткандай, чачымды тезирээк шыпырып алдым да, кырманга барып түнөдүм. Көрсө, Данияр түпкүлүгү биздин айылдан экен. Кишилердин айтышына караганда, анын тартпаган азабы калбаптыр

Эмнеси болсо да, элдер анын кайтып келгенин туура табышты. Ал тез-тез кыймылдап, чапчаң иштөөчү эле. Мүмкүн, турмуш аны тез иштөөгө үйрөттүбү? Балким, ошондой болуш керек. (Ч.А) Зарыл Гулнардан толук төрт жаш улуу. Ошентсе да, улуусунуп, мүнөз күтчү эмес. (Г.С.) Быйыл чындыгында, биз колхоз талаасында мыкты иштедик. Балким, зор жигиттин жүрөгү күчтүүрөөк согуп турабы? (Т.С.) Техниканын бардык тетиктерин билүүгө умтулчумун, кыскасын айтканда. (Л.Ж) Айтор, мына ушундай сүйүнүчтүү имиш сөздөр. Чын эле, Ашыраалы турбайбы. (Ч.А) Менин оюмча, өзүнүн шартына карай айтылып калса керек. (А.К.)

(90 сөз)

Түшүндүрмөлүү жат жазуу

Эх, эми эмнесин айтайын! Кесепеттүү согуш нечендердин кендири кести. Атаганат, Жайнагым аман турганда не деген адам болоор эле! Мүнөзүндөн, кылык-жоргундан айланайын, балам! Кайдасың, кайдасың? О-о дүйнө? О-о, жан жараткан Жер! Көз ачып жумганча гана баламды тирилтип, бир гана жолу көлөкөсүн көрсөтүп койсоңор!...

Акман машинанын артынан бек унчукту:

– Ой, саякатчылар, келип калдыңарбы? Шамбет машинадан түшүп, айланага көз жүгүрттү:

– Бах! Аба кандай таптаза. Быйыл ар бир үйдө өчпөс шамдар жанат. Ботом, келип калдыкпы? Бул кайсы жер?– деди кары аял.

Ай-ай, ушундай да иш кыласыңарбы? Мен силерден мындан башканы күткөн элем. (Н.Б.) Ай, ушу сеники өтүп кетти. Ай, алар бизге батына албайт, адамдан жалтанбаган жырткыч жок да. (Т.С) Жаштар гана эмес, бул тамашага биз да аябай кандык. Ошондогу асмандын ыраңы ай! Ошондогу элдин күлкүсү ай! Ошондогу эгиндин дандуусу ай! Алиманды араң көтөрүп келип, арабага жаткырдык. Ай, ошондогу тоңголок жол ай! Ай, ошондогу караңгы түн ай! Доктуркана анда суунун аркы өйүзүндө. (Ч.А.)

(90 сөз)

Угуу жат жазуусу

ТАМАША

- Айтчы, кана, Зиядин, уйдун канча түрү бар?
- Торпок, саан уй, кунаажын, өгүз, бука – ушулар
- Айтчы, Камар, кайсылары жер астынын байлыктары?
- Картошка, түрп, кызылча, сабиз, шалгам, чамгыр дагы сарымсак, пияз, болот агай топурактын астындагы!...

(С. Рысбаев) (34 сөз)

Эркин жат жазуусу

НАЙМАН ЭНЕ

Жоламан! Уулум! – Уулум эмне болгон деп чочулаган Найман эне үн салып баратты. Анан ээрде толгоно берди да... – Атпа! – деп кыйкырганга араң жарады. Акмаяны бура тартып, бет маңдайлашууга үлгүрбөдү, ышкырып келген жебе сол колтугуна сайылды.

Өлтүрөөр жебе ушул эле. Найман эне чоктук өркөчтү кучактай ооп жыгылып баратты. Бирок бою жерге тийгенче башындагы ак жоолук шыпырылып түштү да, жерге жетпей куш болуп, аба кайкып учуп чыкты. Жөн учпай адамча үн салып учуп чыкты: «Эсиңе кел, сен кимсиң? Атың ким? Сенин атаң Дөнөнбай! Дөнөнбай!».

Ошондон ушу күнгө ар түнү сайын Сары Өзөктүн тунжураган айдыны үстүнөн кайкып, Дөнөнбай деген куш учуп жүрөт дешет. Жолоочу жолукса, Дөнөнбай куш жандай кайкып үн салат дешет: «Эсиңе кел, сен кимсиң? Кимдин уулусуң? Өз атың ким Атың-ысмың? Сенин атың Дөнөнбай! Дөнөнбай! Дөнөнбай!...»

Ошондон кийин Найман Эненин сөөгү коюлган жер Сары Өзөк аймагында «Эне-Бейит» деп аталып калган.

(Ч. Айтматов) (134 сөз)

СИНТАКСИСТИК МАТЕРИАЛДАРДЫ КАЙТАЛОО

Сөздүк жат жазуу

1. Калайык-калк, айыл-апа, чогуу-чаран, бак-таалай, эриш-аркак, кат-кабар, каршы-терши, кирели-чыгалы, көр-жер, очор-бачар, оруу-жыюу, өйдүк-сөйдүк, үрөн-баран, мөртөй-шөртөй, убай-чубай, чала-бучук, чөп-чар, шаан-шөкөт, шайма-шай, бетме-бет, ыгым-чыгым, элес-булас, карама-каршы, эски-уску, саат-сабыр, той-томолок, оош-кыйыш, премьер министр, учкуч-космонавт, телефон-автомат, пресс-конфе-ренция, генерал-полковник, ары-бери, көп-көп, оору-сыркоо, ал-жай, алдым-жуттум, жаман-жакшы, суроо-жооп, илгери-кийин, илик-жилик, караң-кураң, куйрук-боор, кыял-жорук, инженер-механик, бармай-келмей, оймо-чийме, курт-кумурска ж.б.

2. Адамгерчиликсиз, кекчил, чагымчыл, куйту адамдар, деги эле сага кара чечекей кандаш бооруң болсо дагы, алардан оолак жүрүү ийги экендигин даанышмандар айтышкан.

Даанышмандар: «Акылдуу жандар душманды алсыз эсептеп, эч качан өзүн алдабайт. Алдаган пенде өзү өлүмгө кабылат» – дешкен.

Элде мындай сөз бар: «Эгерде кимде-ким бүгүнкү кыла турган өтө зарыл жооптуу ишин эртеңкиге калтырчу болсо, өз бармагын тиштейт».

Инсандын эң калыс, эң сулуу жана эң негизги асылдык чеги – уяты менен адеби болуп санала тургандыгын улуу адамдар айтып кетишкен.

3. «Бир акылдуу адамдын сөзү акмактар арасында капарга алынбаса, сен ага таңданбагын. Арийне, танбур үнү керней-сурнайдын бапылдагында угулбайт, жыпар жыты сарымсак жытынан алсыз болоорун эсинде туткун» – деген бир даанышман.

Алишер Навои төмөндөгүдөй накыл сөздү айткан:

Кимде ким көккө ыргытса котур ташын,

Ал ташы кайра келип, жарат башын!

Бир даанышман мындай деп айткан: «Өмүрүндүн бардык сааттарын пайдалуу жана ден соолукка ылайык иштер менен толтургун, кайгы-өкүнүчкө баш калкалар орун калбагыдай болсун».

(«Ой гүлдөрү»)

Текшерүү жат жазуусу

ӨМҮРҮ ӨРНӨК ОКУМУШТУУ

Залкар окумуштуу - методист Калкабай Калыкович Сартбаев 1911-жылы азыркы Жамбыл областындагы Көдөлү кыштагындагы малчынын үй-бүлөсүндө туулган. Кенеш өкмөтү орногондон кийин 1918-жылы Олуя-Ата уездинин Сын-Тас деген жеринде мектеп ачылып, ошол жерде окуйт. Андан кийин азыркы Тараз шаарындагы балдар үйүнөн окуп, ал жерде казак элинин легендарлуу улуттук баатыры Бауржан Момуш уулу менен бирге окуйт.

Калкабай агай өтө зээндүү болгондуктан, эмгек жолун 18 жашында мугалим болуп иштөө менен баштайт. Ал мезгилдеги туташ сабатсыздыкты жоюуга чоң салым кошуп, түтүн баш сайын кыдырып, арип таанытып окуткан.

Педагогикалык тажрыйбасына таянып, өкмөттүн буйругу менен 1932-жылдан тартып, Жалал-Абадда, Көк-Артта, Көк-Жаңгакта мугалим болуп, жетекчилик кызматты да аткарат.

К.К.Сартбаев 1935-жылы алдына койгон улуу максаты ишке ашып, Фрунзе шаарындагы Кыргыз мамлекеттик педагогикалык институтуна кирет. «Институтта окуп жүргөндө эле өзүнүн илимге болгон мыкты жөндөмдүүлүгүн көрсөтүп, төмөнкү курстарга сабак берип жүргөн», - деп эскерет профессор А.О.Осмонкулов.

Окууну бүтөөрү менен илимге болгон кызыгуусу жана активдүү аракетчилдигине карай институтка жумушка алышат.

К.К.Сартбаев өлкөнүн тил илими жана түркология, методика илимдери боюнча чоң максаттар менен изденип, төмөндөгүдөй эмгектерин жараткан. «Түрк тилдеринин

сөзүштүрмө грамматикасы», «Тил илими», «Түркология», «Кыргыз тилин окутуу методикасы» ж.б.

Залкар окумуштуу шакирттери менен сыймыктана турган чоң, кадыр баркка ээ. Алар белгилүү окумуштуулар: А.Осмонкулов, Б.Өмүралиев, С.Давлетов, А.Турсунов, А.Иманов, С.Үсөнлаиев ж.б. болушкан.

Өмүрү өрнөк болгон улуу устаттын даанышмандыгы жана издене билгендиги, адилеттүүлүктү туу туткан Калкабай агайдын таасирлүү тарбиясы, жараткан илимий мурастары эл үчүн кызмат кыла бермекчи.

(З. Тагаева) (186 сөз)

Чыгармачыл жат жазуусу

БУРАНА

Бишкек шаарына 80 чакырымдай жерде орто кылымдарга таандык шаар чалдыбары (калдыгы) жайгашкан. Бул жер - улуу даанышман Жусуп Кожо Баласагын туулган аймак. Согуш чеби болгондой. Бүгүнкү күндө шаардын калдыктары кадимкидей билинет. Абдан ыңгайлуу жерден орун алган.

Шаар X-XI кылымдарда ири борбор болуп, кандайдыр бир себептер менен талкаланган. Археологдор: «XI-XII кылымдарда бул шаарда эл жашабай калган», дешет. Байыркы шаардан эстелик болуп азыр мунара гана сакталып калган. Ал XI кылымга таандык. Мунаранын бийиктиги 24 метр, түбүнөн диаметри 9 метр, төбө жагынын диаметри 6 метр.

«Эл таануу» (80 сөз)

Терме жат жазуусу

БОДО МАЛ

Олуя-Ата породасы - Кыргызстандагы кунардуулугу боюнча Ала-Тоо породасынан кийинки порода болуп эсептелинет. Орто эсеп менен 4000 кг дан сүт ашык берет. Аулиета породасы Казакстандын Тарас, Чимкент, Кызыл-Ордо областтарында көбөйтүлүүдө.

Кыргызстанда уйдан сырткары, жылкынын да көп породалары кездешет. Алсак, селекционер С. Өмүрзаков жылкынын Жаңы Кыргыз тукумун чыгарган. Бул тукум жерибизде 1954-жылдан бери багылып, көбөйтүлүп келе жатат. Жаңы Кыргыз тукумундагы жылкы сөөктүү, чыдамдуу, салмактуу, тукумдуу келет. Таласта, Ошто, Нарын областтарында, «Бакай-Таш», «Көк-бел», «Айкөл» жылкы чарбаларында ипподромдорунда багылып, өстүрүлөт. Салмагы 500-520 кг га чейин жетет.

(«Жалпы биология») (81 сөз)

Текшерүү жат жазуусу

КОМПОЗИТОР АБДЫЛАС МАЛДЫБАЕВ

Кыргыздын көрүнүктүү композитору Абдылас Малдыбаевдин чыгармачылыгы 1922-жылдан башталат. Ал алгачкы «Акинай», «Кызыл жоолукчан» деген ырлары менен элге тез таанылат.

1936-жылы композиторлор В. Власов менен В. Ференин кыргыз жергесине келиши Абдылас Малдыбаевдин чыгармачылыгынын өсүшүнө көмөкчү болду. 1938-жылы алар менен биргелешип жазган кыргыздын тунгуч операсы «Айчүрөктө» элдик ырларды билгичтик менен иштеп чыгып, кеңири пайдаланган. Кийин жазган «Патриоттор» (1941), «Манас» (1945), «Токтогул» (1956) опералары кыргыз профессионал музыкасынын өнүгүшүнө чоң салым кошту.

А. Малдыбаев 300 дөй чыгарма жараткан. Алар элдик нукта, угулушу жогорку көркөмдүктө болгон. Ошон үчүн азыр да сүймөнчүлүк менен ырдалып жүрөт. Ал белгилүү коомдук ишмер жана чебер аткаруучу да болгон. 1939-67-жылдары Кыргызстан композиторлор союзунун төрагасы болуп иштеген. Анын аткаруусундагы «Манастагы» Сыргактын, «Айчүрөктөгү» Күлчоронун, «Евгений Онегиндеги» Ленскийдин, «Кыз-Жибектеги» Төлөгөндүн образы бөтөнчө чеберчилик, элестүүлүгү менен айырмаланат. Композитордун эмгеги жогору бааланып, Ленин, Эмгек Кызыл Туу, «Ардак белгиси» ордендери жана медалдары менен сыйланган.

Абдылас Малдыбаевдин ысмы Кыргыз опера жана балет театрына коюлган.

(Кыргыз энц.) (146 сөз)

Текшерүү жат жазуусу

БАРПЫ АЛЫКУЛОВ

Кыргыз элинин залкар акындарынын бири - Барпы Алыкулов. Ал 1884-жылы азыркы Жалал-Абад областынын Сузак районуна караштуу Ачы кыштагында, томаяктын үй-бүлөсүндө туулган. Оор турмуштун айынан атасы Алыкул жапжаш Барпыны сегиз жашынан он төрт жашка чыкканга чейин ар кайсы байларга малайлыкка берет.

Жаш Барпы алгачкы ырларын өзү өңдөнгөн кедей-кембагалдардын арасында ырдайт. Анын акындыгы айыл ырчылары Назарбайды, кийинчерээк Сыдык, Карамурзаны жеңгенден тартып кеңири белгилүү боло баштайт.

Акындын алгачкы ырлары көбүнчө өз башынан өткөн кыйынчылык күндөргө, жан-жаныбарларга жана сүйүүгө арналган. Ошондой болсо да, анын «Айт-айт десе», «Дүнүйө», «Эмне бар бул жерде», «Ата-Тоо көрккө келбейт, эл болбосо», «Аккан суу», «Күн», «Ажал», «Шамал» өңдүү жана башка чыгармаларынан кыйла материалисттик-атеисттик ой-жүгүртүүлөрдү жолуктурабыз.

1910-15-жылдардын арасында атактуу акындар - Эшмамбет, Коргоол, Жеңижок менен кездешет. Айрыкча анын Токтогул менен жолугушуусу чыгармачылыгына чоң таасир этет. Анын ырларында таптык идеялар ачык көрүнүп турат. Ал эми Улуу Ата-Мекендик согуш жылдарындагы ырларында Ата-Мекенди басып кирген душмандардан коргоого чакырган.

Барпы Алыкуловдун ырларынын жаштарга таалим-тарбия берүүдө жана адептүүлүктү сактоодо абдан зор мааниси бар. Акын өлбөс-өчпөс санат-насыяттарын калтырды.

(«Мурас» журналы) (160 сөз)

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ

Ош мамлекеттик университети Кыргызстандын түштүк регионундагы жогорку билимдүү адистерди даярдоочу эң алгачкы окуу жайы болуп эсептелинет.

Кыргыз ССРинин Министрлер Советинин 1951-жылы 26-июндагы токтомунун негизинде мурдагы мугалимдер институтунун базасында Ош мамлекеттик пединституту ачылган. Алгач институттун беш факультети болгон. Алар: филология, физика-математика, биология, музыка-педагогикалык жана чет тилдер болуп, негизинен педагогикалык кадрларды даярдаган. Институттун күндүзгү жана сырттан окуу бөлүмдөрү болгон. Ошондон бери миндеген кесип ээлерин даярдап, өлкөнүн булуң-бурчуна жөнөттү.

Ал эми 1992-жылы 17-июнда өлкөнүн Президентинин указы менен Ош пединституту мамлекеттик университетке айланды. Азыркы учурда университеттин 18 факультети бар. Алар: кыргыз, орус филологиясы, тарых, дүйнөлүк тиддер, философия, искусство, күндүзгү жана сырттан окуу бөлүмдөрү менен 2 укук таануу, педагогика жана дене тарбия, табият таануу-география, физика-математика, медицина, теология, бизнес жана менеджмент, эл аралык билим берүүнү интеграциялоо факультеттери. ОшМУда 68 кафедра иштейт. Университеттин алдында эки билим берүүчү жана эки илимизилдөөчү институттары ачылган. ОшМУда чет өлкөлөр менен байланыш бөлүмү, «Интеллект», «Каада-салттарды изилдөө жана модернизациялоо», редакциялык басма, мамлекеттик тил жана башка борборлору иштейт. Түштүк Кыргызстандагы жогорку окуу жайларынын флагманы катары башка ЖОЖдорго окуу методикалык жактан көрсөтмө бере алат.

Университетте 37 профессор, 170 илимдин кандидаттары, 835 окутуучулар эмгектенишет. Университетте 100 гө жакын аспиранттар, 11 компетенттүү чет элдик илимпоз-окутуучулар эмгектенишет.

(«Ош шамы») (150 сөз)

Эскертмелүү жат жазуусу

МЕКЕН ТАҢЫ

Ак калпакчан ак тоолордон аркайган,
Ак таң атты жайлоолорго чалкайган.
Турду көктө ак пейилдүү күн күлүп,
Тууган жердин асманында чаңкайган.

Көк асманда ак булуттар калкыды,
Көпкөк гүлдөр, аппак гүлдөр анкыды.
Көрүп туруп ата журттун сөөлөтүн,
Көз тайгылып, көңүл эргип чалкыды.

Аткан тандан Ала-Тоонун аймагы
Арууланды, ажарланды, жайнады.
Адамдар бүт болгон сымак көрүндү
Асыл ойлуу, аксанатай, жайдары.

Тоолор жүзүн көл-күзгүдөн каранган,
Тоодон жанып мээрим нуру таралган,
Кымбат, кутман ушул ыйык, кооз жер
Кыргызымдын бактысында жаралган.

(С. Жусуев)

(74 сөз)

КУРМАНЖАН ДАТКА

Алай ханышасы – Курманжан датка чыгыш аялдарынын ичинен биринчи жолу эл башчысы болгон. Анын бийликке келгендиги жана тарыхый жекече алган орду Кыргызстанда гана эле эмес, Орто Азия жеринде кенири бааланган жана даңазаланган. Буга чейин «датка» деген улуу наамды аялзаты алган эмес.

Курманжан Маматпай кызы 1811-жылы Оштун түштүк-батыш чөлкөмүндө жайгашкан Ороке кыштагында туулган. Курманжандын бала чагы, жаштык мезгили айыл жеринде карапайым турмушта өтөт. Алайды башкарган Алымбек Датка Курманжанды жактырып, 1831-жылы алат. Элди башкарууда Алымбектин ишенимдүү жардамчыларынан болгон. Аны менен жыйырма тогуз жыл чогуу жашап, беш

балалуу болушат. Курманжан өтө акылдуу, зирек жана чечкиндүү аял болгон. Ал убакта тенсиздик феодалдык заман күч алып тургандыктан, аялзаты көп нерсеге укуксуз эле. Бирок ага карабай, Курманжан үй-бүлөдө куттуу жана боорукер эне болуу менен, эл арасында күйөөсүнүн акылман кеңешчиси катары кызмат кылган.

1862-жылы Кокондун хан сарайында козголоңчулар Алымбек датканы өлтүрүшкөндөн кийин, Алайды башкарууну Курманжан биротоло өз колуна алган. Эл башкаруунун мыкты сапаттарын көрсөтө алгандыгына байланыштуу, Бухара эмири мусулман салтын бузуп, аялзатына биринчи жолу «Датка» деген мансап даражасын Курманжанга ыйгарган.

1876-жылы Кокон хандыгын орус баскынчылары каратып алгандан кийин түштүк Кыргызстан Россиянын карамагына кирип, Курманжан датка тынчтыкта жашоону сунуш кылат. Антпесе, эл падышалык Россиянын куралдуу күчтөрүнөн кыйналып калган болчу. Курманжан датка М.Д. Скобелевге кыргыздардын Россияга кошула тургандыгын билдирет. Бул тарыхый бурулуш элдин келечеги үчүн чон окуя болгон.

Курманжан датканын уулдары Абдылдабек, Баатырбек, Мамытбек, Асанбек, Камчыбек Орусиянын колониялык эзүүсүнө каршы күрөшкөн.

Курманжан датка эл башкарып турганда, элдин жыргалчылыгын, тынчтыгын жана ынтымагын кемеңгерлик менен сактап, кыраакылыгын, акылмандуулугун жана кайраттуулугун көрсөткөн. Анын мындай асыл сапаттарын эл дайыма баалап, анын өмүрүн өрнөк кылып, аткарган кызматтарын нуска катары баалап, анын даанышмандыгына таазим кылат.

1991-жылы Курманжан датканын 180 юбилей республикалык деңгээлде белгиленген.

(Ош обл. энц.) (180 сөз)

Токойлор

Токойлор жер шаарындагы кургактыктын $\frac{1}{2}$ бөлүгүнө жакынын ээлейт. Алар ар түрдүү жаратылыш зоналарында өсүп, продукция булагы катары пайдаланылат. Токойдун жыгачынан, кабыгынан, тамырынан жана жалбырактарынан 500 дөн ашык ар кандай буюмдар даярдалат. Атап айтканда, кагаз, курулуш материалдары целлюлоза, үй эмеректери, спирт, жасалма жибектер, окуу куралдары жана башкалар жасалат.

Адамдардын жашоо турмушунда токойлордун мааниси абдан зор жана көп кырдуу. Айрыкча, адамдардын ден соолугу, эс алуу үчүн токойлордун мааниси өтө чоң. Абаны тазалоодо жаратылыштагы факторлордун эң кубаттуусу токойлор болуп саналат. Токой – таза абаны өндүрүп чыгуучу ири регулятор. Күн ачык тийген мезгилде бир гектар жердеги токой 120-150 кг жаңы органикалык затты пайда кылат. 220-280 кг жакын көмүр кычкыл газды өзүнө сиңирип алат.

Ал эми 180-280 кг кислородду иштеп чыгарат. Ошондуктан окумуштуулар: «Токойлор – бул табигый санитар» деп баалашат.

Кыргызстандын жеринин 2,8 млн гектарын токой аянты түзүп, жер кыртышынын нымдуулугун сактап турат. Өлкөдө 120 дан ашык токойдун түрлөрү жана бадалдар табигый жараталыштын байлыгы катары корукка алынып, аларды туш келди кыюуга тыюу салынган.

Токойдун түрлөрүн арча, карагай, жаңгак, мисте, кайың, терек, чынар теректер жана башка өлкөлөрдөн алынып келинген дарактар, табигый бадалдар түзөт. Булардын ар биринин географиялык өзгөчөлүктөрү жана климаттык шарттары, өндүрүмдүк касиеттери аныкталган.

Токойлор баа жеткис жаратылыш байлыгы катары эсептелинип, ага сарамжалдуу жана өндүрүмдүү мамиле жасоо талап кылынат.

(180 сөз)

Өздүк жат жазуу

БУЛАККА СЫЙЫНУУ

Кыргыз элинде «Сөз атасы – кулак, суу атасы – булак», деген сөз бар. Нечендеген дарыялардын, деңиздердин башаты булак болуп эсептелет. Кыргызстан – сууга бай өлкө. Көптөгөн булактар, дарыялар бар. Элибиз булакты сулуулуктун символу, ачылыштардын катары эсептеп ыйык тутушкан. Бүт тазалыктын, жакшылыктардын башаты булак дешкен.

Составында ар кандай сырткы, ички жарааттарга пайдалуу дарылык касиети бар булактар бар. Ошондой эле, жылуу булактар адамдын ден-соолугун чыңдоого көмөктөшөт.

Элибиз булак көзүн тазалап, же болбосо булак башына дарак тигишкен. Жолдон өткөн адамдар боюна эс алып кетишкен. Булактын, суунун жээгине таштандыларды таштаган эмес. Ал эми башталыш башаты күн батышты карап башталып аккан булактар «мазар» деп, ага сыйынышкан.

«Эл таануу» (98 сөз)

Угуу жат жазуу

АДАМЗАТ ЭНЕ СҮТҮНӨН ЖАРАЛГАН

Энелер – нарк-насилдүү, оор басырыктуу, айкөл адамдар.

Дени сак улут эне аркылуу калыптанат. Саламаттык, бейпилдик, токтоолук энелер аркылуу келет. Ошон үчүн «эне таманы тууган жер – бейиш» дешкен эмеспи акылман бабалар. Эне мээримине, аруулугуна эч нерсе тең келе албас, анткени эне адамзаттын башына түшкөн кыйынчылыкты жер сыяктуу кебелбей көтөрүп келет.

Кыргыз элинин нарк-насилин, каада-салтын жүрөгүндө кыттай сактаган, карылык дөөлөтү жүзүнөн төгүлгөн апаларды ким билбейт! Алардагы ички маданият, табигый жөнөкөйлүк кимди гана суктандырбайт! Ылайым, Каныкей, Курманжан, Толгонай сыяктуу энелерибиз эл ичинде аман болсун. Дайыма бар болуңуздар, касиеттүү энелер!

(«Асылзат» газ.)

(88 сөз)

Өзүн-өзүн текшерүү жат жазуу

Уркуя Салиева

Салиева Уркуя – 1910-жылы азыркы Ноокат районунун Мүркүт кыштагында туулган. Совет бийлигин чыңдоо үчүн жан аябай күрөшкөндүгү менен таанымал. Кыргыз кызкелиндеринин ичинен биринчилерден болуп комсомолго, кийин партияга өткөн. Эзүүчү таптарга каршы жана аялдарды азаттыкка чыгаруу үчүн кайраттуулук менен күрөшкөн.

Эл арасында эркиндик үчүн күрөшүүдө мыкты сапаттарына жана билермандыгына карай төмөндөгүдөй жооптуу кызматты аткарууга жетишкен.

1928-жылы Мүркүт айыл кеңешинин төрайымы болуп шайланган.

1929-жылы райондогу алгачкы «Кызыл Аскер» колхозун уюштурган.

1934-жылы Кыргыз АССР БАКнын мүчөсү болуп, абдан олуттуу милдеттерди, тапшырмаларды аткарып жүрүп, тап душмандарынын колунан курман болгон.

Бишкек жана Ош шаарларында чоң көчөлөргө, Оштогу орто мектепке Уркуя Салиеванын ысымы берилген. Ал жөнүндө Насирдин Байтемиров «Тарых эстелиги» деген документалдуу тарыхый роман жазган, ал эми таланттуу кино режиссор Г. Базаров «Уркуя» аттуу көркөм фильмди 1971-жылы жараткан. Туулуп-өскөн кыштагында жана Бишкекте эстелиги тургузулган.

Кыргыз тарыхы энциклопедиясы (130 сөз)

Эскертмелүү жат жазуу

Кыргыз окуучуларынын ийгиликтери

И. Арабаев атындагы Дүйнөлүк тилдерди окутуу борборунун алдындагы гуманитардык лицей 3 жылдан бери англис тилин тереңдетип окутуу багытында педагогикалык иш алып барууда. Бул лицей мектеп турмушун реформалоо саясатынын шарапаты менен ачылганына аз эле убакыт болду. Бирок окутуунун жаны технологиясына ээ болгондугу, окуучуларга билим, тарбия берүүдө инновациялык ыкмалар-

ды пайдаланып, окутуп жаткандыгы менен бараандуу иштерин көрсөтүштү.

Лицейде окуучулар чет өлкөлүк курдаштары менен жолугушуп, байланышта болуулары салтка айланган. Окуучулар америкалык мектеп жана ЖОЖдун волонтер-окутуучулар коллективи менен жолугушту. Америкалык окутуучулар азыркы учурда аларга сабак өтүп, клубдарды алып барууда. Ушул жолугушуулар лицейдин окуучуларынын чет өлкө тууралуу маалыматтарын байытып, англис тилине болгон кызыгууларын арттырууда. Лицейде англис тилине гана эмес, башка предметтерди окутуу, тарбия иштерине да көп көңүл бөлүнүп, ар кандай ийрим, клубдар иштейт. Окуучулардын атайын «Гинейджер» аттуу газетасы чыгып турат.

Студенттер менен тыгыз байланышта болушат. Ошентип, «Педагогикалык ишмердүүлүктү гумандаштыруу жана инновациялоо» аттуу девиздин алдында лицей окуучуларын терең билим жана тарбияга ээ кылуу максатын ишке ашырууда.

(«Күт билим» газетасы) (145 сөз)

Текшерүү жат жазуусу

Ч. АЙТМАТОВДУН СТУДЕНТТИК КЕЗДЕРИ

Согуштан кайтып келген Мырзабай Укуев Чыңгызга акыл-насаатын айтып, окууга жиберет. Согуштан кийин 1946-жылы Ч. Айтматов Жамбыл шаарындагы зооветеринардык техникумда окуп калат. Комсомолдук чогулуштарда калыс сүйлөп, сабактарга терең даярданып, студенттердин арасында кадыр-барктуу болот. Ал гана эмес, мугалимдер да тыкан, жөндөмдүү, ишкер, алдынкы студент Чыңгызды жакшы көрүшчү экен. Ал башка студенттер сыяктуу тымпыйып олтурбай, көп нерселерди билүүгө аракеттенип, мугалимдерге суроолорду жаадырып, сабактын жандуу жана кызыктуу өтүшүнө көмөктөшкөн.

Жамбыл зооветтехникумунда Ч. Айтматов менен окугандардын бири – Аманжан Калмамбетов. Азыр Мерке районунда

мал дарыгери болуп иштейт. Ал студент Чыңгыздын өмүрүн чагылдырган «Келечекте Чыңгыздан улуу адам чыгаар» деген ыр жазган. 1948-жылы Фрунзедеги К. Скрябин атындагы айыл-чарба институтуна кабыл алынып, студенттик жашоосу дагы беш жылга узарат.

Китепке болгон кызыгуусу ого бетер артат. Эми ал колго тийген чыгармалардын бардыгын эле окуй бербей, жөн гана таанышып койгон окурман болбой, окурманга өз акылы менен жашоого түрткү берүүчү адабияттарды окуган. Өз алдынча ойлоно билүүнү үйрөтүүчү адабияттарды тандап алып, өзүнүн сын-пикирлерин кагаз бетине түшүрүп, сунуштарын да айткан. Ч. Айтматов: «Канткенде адам баласы улуу адам болот» – деп айтып, өзү ага жигердүү эмгектенүүсү менен жооп берген.

(«Айтматовдук энциклопедия») (168 сөз)

Текшерүү жат жазуусу

Чыгыш элинин ыйык майрамы

Нооруз чын куран (март) айынын 20 сынан 21 ине караган түнү өткөрүлгөн. Бул күндү элдин баары кары-жашына карабай чыдамсыздык менен күтүшкөн. Алар жаңы жылга карата жаны кийимдерди даярдашкан. Боз үйлөр тигилип, тал-теректер буталып, короо жайлар тазаланып, ар бир үйдүн ичи кут түшкөндөй түргө келтирилген. Ал эми ар бир адам колунда болгон эң даамдуу, сыйлуу тамак-ашын Ноорузга арнаган. Жаны жылга карата даярдалган тамактардын ичинен өтө сыйлуусу, өткөрө ширелүүсү сүмөлөк менен чоң көжө болгон.

Кыргыздар Нооруз майрамын чоң салтанат менен өткөрүшчү, анын көлөмү абдан чоң болуп, ага бир эки гана айыл катышпастан, бүткүл кыргыз уруулары катышчу. Тарыхта айтылгандай, Нооруз күндөрүндө согуш токтотулуп, уруу аралык кастыктар жоюлуп, эл чыр-чатагын унутуп, бири-бирине болгон таарынычтарын кечиришкен. Бири-бирине жакшылык, токчулук каалашып, ак тилектерин билдиришкен. Нооруз накта элдик, ыйык майрам болгондуктан, анын өзөгүн элдин байыртадан келаткан салт-санаасы, үрп-адаты,

оюн-тамашасы түзгөн. Ат чабылып, ат үстүндө түрдүү өнөрлөр көрсөтүлгөн. «Ат чабыш», «Көк бөрү», «Оодарыш», «Улак тартыш» ж.б. ат оюндары ойнолгон.

(«Заман») (155 сөз)

КЫРГЫЗДЫН ЧЫНЫГЫ УУЛУ

Кыргыз жана өзбек элине бирдей кызмат кылган коомдук ишмер, көп тармактуу билимдүү, таланттуу улуу инсандардын бири Исхак Раззаков болгон. Ал 1910-жылы 25-октябрда туулган.

1939-жылы 25-сентябрда өзбек ССРинин мамлекеттик пландоо комиссиясынын төрагалыгына дайындалат. Раззаков өмүрүнүн соңку жылдарында Москвада Мамлекеттик Пландоо комиссиясында үзүрлүү иштеди. Мамлекеттик пландын төрагасы Байбаковго жолуккан мезгилибизде Исхактын аткарып жаткан иши туурасында ал жакшы пикирин билдирип калчу.

Исхак өзбек тилинде эне тилиндей так жана таза сүйлөчү. Бош болгон учурларында Н.К. Крупскаянын, А. Чеховдун чыгармаларын өзбек тилине которгон.

1945-жылы 14-ноябрда Исхак Раззаков Кыргыз ССР Министрлер Советинин төрагасы болуп дайындалат. Бул жооптуу кызматка бекитилип, Кыргызстанга келгенде ал отуз беш жашта эле.

«Исхак үч-төрт саат гана уктачу. Калган учурларын жалаң гана иш менен өткөрчү. Эс алуу дегенди билчү эмес. Көп окуп, көп жазчу» – деп, эскерет анын өмүрлүк жубайы Роза Александровна. Бул өз ишине жогорку жоопкерчилик менен мамиле кылган адамга гана мүнөздүү сапат. Ал баш калаабыздын келечегин ойлоп, кам көргөн. Өзгөчө курулушта улуттук архитектуранын ишке ашпай жатканына минтип өкүнгөн: «Республиканын архитекторлор союзу, долборлоо институту улуттук архитектураны түзбөй жаткандыгы зор кемчилик. Түшүнүктүү себептер боюнча бизде кыргыздын иштелип чыгарылган улуттук архитектурасы мурас болуп калган жок».

И.Раззаковдун Кыргыз Республикасынын Жогорку Советинин бир нече жолку депутаты болгон. Эл алдында сиңирген эмгеги үчүн ал беш жолу Ленин ордени, Биринчи даражадагы Улуу Ата Мекендик согуш, Эмгек Кызыл Туу, «Кызыл-Жылдыз» ордендери менен сыйланган.

(«Эркин Тоо» газетасы) (185 сөз)

ОН БИРИНЧИ КЛАСС

Чыгармачылык жат жазуу

МУМИЯ – ДАРТКА ДАБА

1. Мумия – жаратылыш өзү пайда кылган байыркы зат. Ал илгертен бери эле ар кандай дарттарды дарылоо үчүн эл ичинде кеңири колдонулуп келе жатат. Айрыкча, Кичи Азия, Борбордук жана Орто Азияда, Африка, Араб өлкөлөрүндө кеңири колдонулат. Мурдагы замандарда көптөгөн окумуштуулар мумиянын дарылык касиетин изилдешип, ичеги-карын оору, сыныктарды, жарааттарды дарылоодо колдонсо болот деген жыйынттыкка келишкен.

Мумия байыркы философ-фармаколог Аристотелдин эмгектеринде кездешет. Аристотель мындан 250 жыл мурда мумиянын дарылык касиетин аныктаган жана анын тазалыгын, сапатын кандайча текшерүүнү көрсөткөн. Ал мумиянын тубаса дүлөйлөрдүн кулагын дарылоого, мурундан аккан канды токтотуш үчүн колдонууга кеңеш берген.

Ал эми Абубакир, Раби Ал Бухарой сыныкты, муундун чыгып кетишин, ар кандай жараттарды бал кошулган мумия менен дарылоону сунуш кылган. Абу Али Ибн Сина «Врачтык илимдин канону» деген китебинде мумияны майорон маңызына эзип, сөөк сынганда, муун чыгып кеткенде, урунганда, аш казан, боор, көк боор илдетине чалдыкканда, тамак ооруганда колдонуу керектигин жазган.

(140 сөз)

2. Кыргыздар мумияны эчактан бери эле колдонуп, «аркар таш» деп атап келишкен. Ал өтө бийик тоолордун жаракаларында, коңулдарда кездешет. Мумия өзгөчө жыты бар, даамы ачуу зат. Бир өңчөй массадан туруп, 20° С га жеткен суукка да тоңбойт жана жабышкактыгын жоготпойт.

Кыргыздар мумияны кандайдыр бир заттын кумалагы деп келишкен. Аны көпкө созулган изилдөөлөр аныктады. Азыркы учурда мумиянын касиети хирургияда, терапияда,

травматологияда ж.б. медицина тармактарында, клиникалык изилдөөлөрдөн жана практикалык эксперименттерден өткөрүлүп жатат. Ал эксперименттердин жыйынтыгы боюнча ар түрдүү ооруларды мумия менен дарылаганда он натыйжаларды берген. Эч кандай кабылдап кетүүлөр байкалган эмес.

(«Ден соолук» журналы) (88 сөз)

Түшүндүрмөлүү жат жазуу

КУМ-ТӨР АЛТЫН КЕНИ

Кум-Төр алтын кени деңиз деңгээлинен 3900-4150 метр бийиктикте жайгашкан. Изилдөө иштери 1978-1989-жылдарга чейин жүргүзүлгөн. 1993-жылдын 1-сентябрында Өкмөт Кум-Төрдү иштетүү боюнча Кыргызстан менен канадалык «Комеко» компаниясынын ортосундагы генералдык келишимге кол койгон. 1996-жылы июлда Кум-Төрдөн алгачкы кен байлыгы алына баштаган.

Кум-Төр алтын запасы боюнча дүйнөдөгү алдынкы он алтын кенинин катарына кирет. Геологиялык запасы – 514 тонна. Азыр жаңы ачылган фабрикада суткасына 150 тонна кесек кум иштетилет жана андан алтын бөлүнүп алынат. 19 жыл аралыгында Кыргызстан бул кенден 800 миллион доллар пайда табат.

(«Ата Журт» газ.) (75 сөз)

Чыгармачылык жат жазуу

ЭНЕ ТИЛ БОЛБОЙ, ЭЛ БОБОЙТ

Азыр дүйнө абдан кең болгонуна карабай, компьютер байланышы күчөп, интернет желелери жалпы ааламды аралап турат. Жаңылыктар ушунчалык көп. Ошол ааламдашуу жүрүп жатканда тилдер да бири-бирине таасир тийгизип, бирин бири колдонуудан чыгарып сүрүп турат.

Кыргыз тили – дүйнөдөгү эң байыркы тилдердин бири. Жалпы түрк тилдеринин башатын изилдеген Кашкарлык Махмуттун «Түрк тилдер жыйнагы» деген китебиндеги көп сөздөр азыр да кыргыз тилинин курамында колдонулуп

келет. Байыркы Орхон Энесай таш жазууларын окуй келгенде да, азыркы биз пайдаланган сөздөр учурайт.

Тилди сактоо – бул элди сактоо, мамлекетти сактоо.

(М.А.)

(80 сөз)

Текшерүү жат жазуусу

ЖУСУП БАЛАСАГЫНДЫН «КУТ АЛЧУ БИЛИМ»

ДАСТАНЫ

Азыркы түрк элдеринин баарына бирдей таандык орто кылымдын ири даанышманы, окумуштуу, ойчул, акын, тарыхый улуу инсаны Жусуп Баласагын болгон.

Жусуп Баласагындын өмүр таржымалы боюнча маалыматтар аз болгон. Ал Токмок шаарына жакын жерде жайгашкан Баласагын шаарында жашаган. Жусуп Баласагындын «Кут алчу билим» дастаны – түрк тилиндеги алгачкы энциклопедиялык чыгармалардын бири. Эл менен тилдин тагдыры тутумдаш, тил анын түзүлүшү, элдин ой жүгүртүү өзгөчөлүгү менен тыгыз байланышкан.

Элдин акыл-эси улам жогорулаган сайын тили да татаалданып, анын мүмкүнчүлүктөрү арта берет. Ошондуктан бул дастандын жаралышынын себептеринин бири – эне тилге карата ойчулдук даанышман сезими, патриоттуулугу. Анткени ошол учурдагы мыкты эмгектердин көпчүлүгү араб, фарсы тилдеринде жазылган. Бул эмгек аркылуу түрк эли алгачкы ирет өз тили менен таанышып, ойчулдун чыгармасы жогору бааланган.

Жусуп Баласагын акындык жана ойчулдук, акылмандык өнөрлөрүн тең тизгиден, поэзиянын көркөм каражаттары аркылуу татаал философиялык жана психологиялык маселелерди аныктаган.

Өз заманынан алдыга озуп акыл-эс, калыстык, бакыт аллегориялары аркылуу гуманизмдин бийик жоболорун, дүйнө таанымдын, жашоо-турмуш жагдайларынын туюнтмаларын улуу даанышмандык менен берген.

Жусуп Баласагындын «Кут алчу билими» санат-насыят түрүндө жазылган чыгармасы жашоонун, эмгектенүүнүн

ад алеттүүлүгүнө токтолгон. Адам баласын курчап турган дүйнө, табият кубулуштары тууралуу терең ойлонуп, от, суу, аба, жер түшүнүктөрүнө баа берген.

Жусуп Баласагын адам табияты, нарк-насили жөнүндөгү түшүнүктөрү анын акыл-эс жөнүндөгү концепциясы менен байланыштуулугун далилдеген. Дастанда адам баласынын рухий жан-дүйнөсүн айткан сөзү менен кылган ишинин дал келиши коомдук өнүгүштүн зарыл шарты катары көрсөткөн.

Ал эми билим алуу, илимий иликтөө иштеринин адамзаттын философиясы менен байланышта карап, өсүп-өнүгүүнүн, ийгиликтердин булактары катары караган. Жусуп Баласагындын дастандагы ыр саптары бүгүнкү күндө учкул сөзгө айланып колдонууда.

*«Билим берди адамзат улуу болду,
Окуу менен көп ачты сырдуу жолду
Билим бийик, түгөнгүс окуу улук
Адамда ушул эки артыкчылык».*

(Энциклопедия) (180 сөз)

Байыркы Ош шаары

Ош – байыркы шаарлардын бири. Тарыхый эстеликтерге, окуяларга жана санжыралуу легендаларга бай бул шаардын даңкы алыска кеткен. Мындан бир нече кылым мурун белгилүү Улуу Жибек жолу Ош аркылуу өтүп, Батыш менен Чыгышты байланыштырган ири соода түйүнү болгон.

Азирети Сулаймандын болушу, улуу полководец, акын Захреддин Мухаммед Бабурдун жашагандыгы ж.б. атактуу, касиеттүү адамдардын анын кооздугуна сыйынып келгендиктен, Сулайман тоосу ыйык катары эсептелинген. Тынымсыз эл сыйынып, зыярат курушкан. Фергана өрөөнүндөгү байыркы жана кооз шаар катары эсептелинген.

Тарыхчылар, археологдор Ош шаарынын жаралганына 3000 жыл болгондугун далилдешти. Шаардын эстеликтеринде, мечиттеринде чыгыш элдерине таандык болгон табылгалар, маданий белгилер, архитектуралык өзгөчөлүктөр орун алган. Ош шаары, Ак-Буура дарыясы жана Сулайман

тоосу анын жаратылышындагы айырмачылыкты да түзөт. Шаарда 40 тан ашуун улуттун өкүлдөрү ынтымактуу жана биримдикте жашашат.

Совет бийлигинин жылдарында Ош шаары кескин өзгөрдү 35 миң калкы бар кичинекей шаарчадан ири өнөр жайлуу 350 миңге чамалуу калкы бар экономикалык жана маданий борборго айланды. Шаардын тегерегинде кичи райондор пайда болду. Аларга: Ош, Батыш, Төлөйкөн, Сулайман Тоо, Туран, ж.б. кошууга болот.

Бүгүнкү күндө бир нече жогорку, орто окуу жайлары, кыргыз жана өзбек драмалык театрлары, Р. Абдыкадыров атындагы филармония ж.б. орун алган.

Ошто республиканын Улуттук илимдер академиясынын Түштүк региондук бөлүмү жайгашкан.

Ош шаарынын 3000 жылдык мааракесине карата Улуу Жибек Жолунун музейи жана эл аралык телерадио борбору курулду. Тарыхый эстеликтер жана монументтер тургузулду. Муну менен шаардын тарыхындагы чоң бурулуш болуп, ал кайрадан жаралууга ээ болду.

2000-жылдын 3-октябрдагы Президенттин указы менен Ош шаары Кыргызстандын экинчи борбору статусун алды.

(«Ош жаңырыгы» газетасы) (170 сөз)

КӨРҮНҮКТҮҮ ИЛИМНОЗ, УСТАТ ПЕДАГОГ

Кыргыз элинде көрүнүктүү ишмерлер, чыгаан уул-кыздар, таланты менен коомчулуктун көңүлүн өзүнө бурган азаматтар көп болгон. Ушундай асыл-сапаттары менен жалпы журтубузга белгилүү инсандардын бири - Шериев Жээналы Шериевич.

Окумуштуу педагог ОшПИде окуп, ОшМУда иштеп, өзүнүн бүткүл жан дүйнөсүн, тажрыйбасын, аң-сезимдүү турмушун элге жумшаган. Ал жаштардын келечекте татыктуу адистик билим алып, эл үчүн кызмат кылышына чоң салым кошту. Университетти 1960-жылдын 1-сентябрынан тартып, өмүрүнүн аягына чейин талбай эмгектенип, устат

педагог, таланттуу окумуштуу филолог экендигин жалпы элге таанытты.

Сабак учурларында болсун, коомдук иштерде болсун, кыргыздын нарк-насилин сактап, сөз байлыгын барктай билүүгө үйрөтүп, жаштарга маданияттуулуктун, билимдүүлүктүн үлгүсүн көрсөтүп келген.

Улуу инсан Жээналы Шериев кайсы иште же коомдук жайларда болбосун «Алдыда жүрсө ак жолтой, артта жүрсө сан колдой» болуп көп маселени чечүүдө катышкан. Ошондой эле, алдын-ала көрө билгендиги, кара кылды как жарып, калыс карагандыгы, уюштургучтугу менен көч башында болуп, ар тараптан топ келишкен педагог устат болгон.

Ж.Шериев окумуштуу катары төмөндөгүдөй теориялык баалуу эмгектердин автору катары өзгөчө бааланды. «Адабият тааныткыч», «Байыркы адабият тарыхы», «Кыргыз адабиятынын терминдеринин түшүндүрмө сөздүгү», «Байыркы орток түрк адабияты» ж.б. окуу куралдарын, программаларын жазган. Анын тынымсыз эмгекчилдиги, кайраттуулугу, даанышмандыгы жаштар үчүн, коомчулук үчүн теңдешсиз байлык катары элдин эсинде сактала берет.

(З. Тагаева) (180 сөз)

Чыгармачылык жат жазуусу

«Байыркы шаарларды байырлап...»

Биздин эранын IV кылымына чейин азыркы Өзбекстан мамлекетинин территориясы Александр Македонскийдин империясына караган. Биздин доордун XIII кылымында Чыңгызхандын Монгол империясына карап, XIV кылымдан тартып, Амир Темирдин башкаруусунда болгон.

Тарыхта белгилүү Самаркан шаарын Амир Темир негиздеген деп жүрөт, ал эми бул шаардын 2500 жылдыгы эки-үч жыл мурда белгиленди. Көрсө, Самаркан шаары чындыгында эң эски шаар болуп, Амир Темирге чейин эле жашап келгендиги белгилүү. Ал шаардын эң бийик, көркөмдүү, тоо таянган ортосунан өткөн чоң сууга Темир өзүнүн ордосун куруп, көптөгөн медреселерди, тарыхый

эстеликтерди тургузган. Шаардын ар тараптан, маданий жактан өсүп-өнүгүшүнө көңүл бөлгөн.

Амир Темир дүйнөдөн кайткандан кийин Улукбек, аялы Бибихан, келини Гаухаршат бегимдер медресе-мечиттерди, күмбөздөрдө курдурушкан. Улукбек астроном, окумуштуу катары Амир Темирдин ордосуна жакын жерге обсерваториясын курдуруп, илимий иш жүргүзгөн. Ал ошол мезгилде эле, он эки айдын климаттык шарттары, бир күндүн, түндүн 24 саат, бир сааттын 60 минут, бир минут 60 секунддан тургандыгын аныктаган, көптөгөн астрономиялык изилдөөлөрдү жүргүзгөн.

Амир Темирдин аялы Бибихан бегим Кытай ханынын кызы, ал эми Улугбектин аялы Гаухаршат бегим Чынгызхандын небереси, Хорезм падышасы Хасандын кызы болгон. Булардын күчү менен Амир Темирдин урук-тукумуна арналып, 41 күмбөз курулган. Бул күмбөздөр азыр да сакталып, тарыхый эстелиги катары бааланат. Аларды көрүү үчүн атайын чет өлкөлөрдөн саякатчылар келишет.

(« Ош жаңырыгы») *(180 сөз)*

Текшерүү жат жазуусу

К.К. Юдахин – түрколог, лексикограф

Кыргыз ССРинин илимине эмгек сиңирген ишмер, филология илимдеринин доктору, профессор К.К. Юдахин түрк тилдеринин көпчүлүгүндө сүйлөй да, жаза да билген, кең арымдуу түрколог катары белгилүү. Ал түрк тилдеринин лексикасын, диалектологиясын, грамматикасын, жазмасын изилдеген, сөздүктөрүн түзгөн жана редакциялаган.

Анын «Кара-булак говорунун кээ бир өзгөчөлүктөрү», «Уйгурча-орусча сөздүк», «Чагатай тилинин тыбыштык составы жөнүндөгү маселеге карата», «Уйгур газетасынын терминологиясы», «Кыргызстанда лингвистиканын өнүгүшү» аттуу макалалары бар. Булардын ичинен Юдахиндин кыргыз лексикасын жыйнап, сөздүктөрүн түзүүгө, тилин изилдөөгө кошкон салымы орчундуу орунду ээлейт. Айрыкча, «Русско-киргизский словарь» жана «Кыргызча-орусча сөздүгүн» иштөө менен кыргыз элинин тил илими жаатында теңдешсиз

эмгек жасады. Бул сөздүктөр кыргыз тилиндеги эн баалуу эмгектер катары бааланып калды.

Кыргыз тилинин диалектилерин классификациялап, «Кыргыз диалектологиясынын очерки», «Кыргыз диалектологиясы» деген эмгектерди редакциялаган. Азыркы кыргыз орфографиясынын негизги маселелерин иштеп чыккан. Анын 1965-жылы чыккан «Кыргызча-орусча сөздүгү» түркологиядагы улуттук оригиналдуу иштелген бирден бир мыкты лексикографиялык эмгек катары бааланат. Натыйжада ал китеби 1967-жылы «СССРдин мамлекеттик сыйлыгына» татыктуу болгон.

Кыргыз элинин белгилүү окумуштуулары Б.М. Юнусалиев, Ж.Ш. Шүкүров Б.Ө. Орузбаева, Ж.М. Мукамбетов сыяктуу илимпоздору Юдахинден таалим алган. КМУнун филология факультетине белек кылып берген менчик библиотекасы боюнча атайын китепкана түзүлгөн.

К.Ю. Юдахин Кыргызча-орусча сөздүгү үчүн 1967-жылы СССРдин мамлекеттик сыйлыгына татыктуу болгон. Кыргыз СССРнин Жогорку Советинин 3 жолку депутаты, Ленин ордени, Эмгек Кызыл Туу, Ардак белгиси ордендери жана медалдар менен сыйланган.

(«Кут билим» газетасы) (130 сөз)

Өзүн-өзү текшерүү жат жазуусу

КЫРГЫЗСТАН ТООЛОРУ

Орто Азиянын табияты, калкы, түрдүү окумуштууларды, саякатчыларды кызыктырган. Памир эмес андан берки Алай, Фергана өрөөндөрү, Зеравшан бассейни, Кызыл-Кум, Кара-Кум чөлдөрү, Тянь-Шань тоолору өткөн кылымдын 50-60-жылдарда европалыктар үчүн «белгисиз жер» болуп келген.

Саякатчылар бир ай бою Алай тоолорун кыдырып, анын кар, мөңгү баскан кырларына чейин көтөрүлүшөт. Андан ары Памир тоосуна өтүү максаты болгон. Бирок, шартка байланыштуу бара албай, «Дүйнөнүн чокусу» - Памирдин табияты, Алай жөнүндө маалымат чогултушкан. Чоң-Алай тоолорунун абсолюттук бийиктиги 5300 метр, ал эми

чокулары болсо, 6100-6400 метрге жетет. Чоң-Алай тоолорунун эң бийик жери – Хан-Тенири (Ленин пиги) чокусунан бийик.

Ал эми, мөңгүлөр Кыргызстандын 4,2 процентин ээлейт. Алар тоолордун бийик бөлүгүндө орун алган. Айрым бийик тоо массивдеринде мөңгүлөрдүн туташ түйүндөрү бар. Буларга Хан-Тенири тоосу, Какшаал, Чоң-Алай, Ак-Шыйрак кырка тоолору кирет. Мөңгүлөрдүн жылышуусу чоң ашуулардагы Кайыңды, Түп, Чомой, Ак-Суу, Ленин атындагы мөңгүлөргө мүнөздүү.

(«Кыргыз энциклопедиясы») (134 сөз)

ЫЙМАНДУУЛУК КАСИЕТТЕРИ

Бүтүндөй бой-мүчөндү күнөөлүү иштерден сактагын. Азап-кайгыга кабылганда сабыр кылгын. Нысапты, адилетчиликти өзүнө туу туткун. Эч кимди өзүнө душман кылбагын. Жалпы калайыктын ызат-урматына шай жүргүн. Акча, дүйнө-мүлкүндү үнөмдүү сарптагын. Ысырапкерчиликке жол бербегин.

Адамдардын көңүлүн оорутпагын. Көп ойлонуп, аз сүйлөгүн. Наадандар менен кыянатчыларга сырыңды ачпагын, алар менен кеңешпегин. Аалымдар менен билимдүүлөрдү ээрчигин. Мээримдүү инсандардан үлгү алгын. Тышкы чырайыңды, дилиңди таза туткун. Өз билгендерине таянбай, жакындарыңдын кеңештери менен иш кылгын. Тууган-уруктарына көңүл буруп, абалдарынан кабар алып тургунун.

Бирөөдөн карыздар болсоң, убадандан кечиктирбей тапшыргын. Колундан келген кызматты эч кимден аябагын. Ар күнү жатаарда башыңды жаздыкка коер алдында күнү бою жасаган иштериңди көз алдыңан өткөргүн. Жакшы иш жасаган болсоң, сүйүнгүн. Маанисиз иштерди жасаган болсоң, кайгырып тооба кылгын. Эртеңки иштерди жакшылап ойлонуп бир чечимге келип койгун. Анан ошол чечимдериндин негизинде иш алып барышың керек.

*«Акыл тамчыларынан»
(130 сөз)*

Чыгармачылык жат жазуу

КАНЫКЕЙДИН САРАМЖАЛЫ

Каныкей казынаны чачтырып, ыраңы жашыл көк куржунду балбандарга алдырып, ортого коюп, оозун ачып, кырк чорого кырк калпак, кырк тумак, кырк чалбар, кырк чопкут кийгизди. Каныкей уздун сарамжалын билип кой, кырк чорого жай кийерин бир бөлөк, кыш кийерин бир бөлөк даярдап коюптур. Таканын ичин ойдуруп, таманын калын койдуруп, кош жылаажын салдырып, кийсе кыба кандырган коңгуроолуу, ок өтпөгөн жеке өтүк жасаткан экен. Муну кырк чорого берди ханыша.

Эрлерге эки жылга атышса жетер деп оттук, бычак, белбоого чейин берди ханыша. Кармашканда жоосун эт-жүрөккө салаар деп эки миздүү тинте берди кастарлуу ханыша. Эрлер чаалыгып-чарчап келгенде, тамагы жедеп бүткөндө, сууга чайкап ичсе жанына кубат берер деп чоролордун күл азыгын, курутун кошо камдаптыр ханыша.

Булактаган ханайым, арстан заада чоролордун ар бирине кыйладан бери таптаган, ыргыштаган кырк бедөө тулпар байлаптыр. Соорусуна жолборс уртук жаптырып, куранды ээр токутуп, кундуз көрпө тарттырып, канжыгасына бирден көк доол, ак күрөөкө торгой көз, жакасы алтын жапмалуу, топчусу көөхар такмалуу бирден соот, чаалыкканда аттарга берет деп, мээр чөп салып, куржунду бөктөрүп коюптур.

(К.Жусупов) (114 сөз)

XX кылымдын БАКАЙ АТАСЫ

Кыргыз элинин тарыхы менен байланышкан XX кылымдын залкарларынын бири Хусейин Карасаев болуп саналат. Кылымдын жүзүн кирпичине сүрткөн Хусейин атадан теңир эч нерсени аябагандай сезилет. Ага берметтей акыл, орошон ой, бийик билим, өң-түс менен келбет-көрктөн кемибеген тагдырды буюрган. Ага жараша ардактуу Айша апабыздын да кадырын билген асыл жары болуп, бактылуу үйдүн ээси эле. Өзгөчө тил илиминин өнүгүшүндө өзгөчө зор

эмгеги калды калды. Биринчи кыргыз интеллигенциясынын катарында агартуу иштеринде эбегейсиз зор эмгек жасады. «Эркин-Тоо» (азыркы «Кыргыз Туусу») гезитинин жарык көрүшүндө алгачкы тушоо кескен калемгерлерден болду. Эне тилине байланыштуу эң алгачкы сөздүк түзгөндөрдүн бири да Хусейин ата болгон.

Алфавиттик системага өтүү, алагачкы окуу китептерин түзүү, кыргыз адабият таануу терминдерин киргизүү боюнча илимий эмгектери өз мезгилинде жарык көргөн. Ал эми, орфографиялык жана этимологиялык сөздүктөрдү иштөө, кыргыз тилине башка тилдерден кирген лексиканын түшүндүрмө сөздүгүнүн жыйнагын түзүү боюнча эмгектери зор. «Кабус Наама», «Накыл сөздөр» аттуу эмгектери элдин руханий кенчи болуп калды.

Окумуштууга биринчи даражадагы «Манас» ордени, Эл аралык «Даанышман» сыйлыгын, КРнын илимге эмгек сиңирген ишмери, К. Тыныстанов атындагы мамлекеттик сыйлыктарын жана наамдарын беришкен.

К. Карасаевдин ысымы Бишкек шаарындагы гуманитардык университетке ыйгарылып, мектептердин, көчөлөрдүн аттары коюлган.

2009-жылы К. Карасаевдин «Кыргыз тилинин орфографиялык сүздүгү» толукталып, кайрадан жарык күрдү.

«Кыргыз Туусу» газ. (120 сөз)

КУСЕЙИН КАРАСАЕВГЕ

Канча жыл кыргыз тили өмүр сүрсө,
Кыргыздар кыргыз болуп канча жүрсө,
Ошончо жашаар эмгек бердиңиз, Сиз,
Чынында олчойгон иш өлчөп көрсө.

Билгенге апыртуу жок айткан сөздө,
Билбеске сезүү жетпес сайса көзгө.
Кыргызга таанылгандар арасында,
Кусеке, чоң устасыз чечен сөзгө.

Артынан сая түшүп, катуу беттеп,
Жүрөсүз ар бир сөздүн тегин тескеп.
Сүйлөшкөн, сабак алган дидарлашкан
Далайлар өзүнүздү калды эстеп.

(К. Артыкбаев) (58 сөз)

БЕКТУР ИСАКОВ

Чыгаан педагог Бектур Исаков элге билим берүү тармагында тажрыйбалуу жана окумуштуу устат катары да таанымал. Узак жылдар бою бүткүл өмүрүн, эмгегин, ар тараптуу билимин мектептерде кыргыз тилин жана адабиятын окутууга арнап келди.

Эл мугалими Б. Исаков өзүнүн алгачкы адистик эмгек жолун 1965-жылы Ош областынын Кадамжай районундагы Жданов атындагы орто мектепте иштөө менен баштаган. Ал эми 1966-1972-жылдары Аксы районундагы (мурунку Жаңы-Жол) Көк-Таш, Райкомол орто мектептеринде иштеген. Андан соң 34 жылдан бери Талас районунун К. Нанаев атындагы Арал орто мектебинде кыргыз тили жана адабияты мугалими катары үзүрлүү эмгектенүүдө.

Б. Исаковдун алдыңкы тажрыйбасын өлкөнүн башка мектептерине жайылтуу үчүн төмөнкүдөй иш-аракеттер өткөрүлгөн.

1. Окуучулардын Ата-Мекендин ыйыктыгы, Ата-Мекенди коргоо, элдик баатырлар, кыргыз элинин каада-салты, санжыралары ж.б. боюнча эл арасынан чогултуп жазган дилбаяндарын «Улууларга саякат» деген жыйнак менен 1981-жылы Москва шаарында алты ай бою тааныштырылган.
2. Билим берүү министрлигинин усулкана борбору 1989-жылы «Б. Исаковдун алдыңкы тажрыйба мектебин» уюштурулган.

Ал мектептен республиканын бардык областтарынан жаш мугалимдер келип, анын алдыңкы тажрыйбасын үйрөнүшкөн.

Ал эми 2008-жылы Талас областында «Бектур агайдын жылы» аталып, бардык иш-чаралар Исаковго арналып өткөрүлүп, анын жыйынтыгы чыгарылган.

Б. Исаков методикалык колдонмолордун, окуу куралдарынын, окуу китептеринин автору катары да кеңири таанымал. 5-11-класстар үчүн «Кыргыз тили» окуу китептерин иштеген. Мындан башка, «Манас эпосун окутуу», «Сабат санжырасы», «Манас нааме», «Биздин адабият» 5-класс, «Кыргыз адабияты» 8-класс окуу китептери жарык көргөн.

КРнын билим берүү системасында талыкпай жана чыгармачылык менен эмгектенгендиги үчүн республикалык сыйлыктарга татыктуу болгон. Алсак, «Ардак белгиси» ордени, өлкөнүн өкмөтүнүн «Ардак грамотасы» (1983), «Эл агартуунун отличниги» (1980), КРнын «эмгек синирген мугалими» (1993), КРнын «Даңк» медалы (1999), КРнын «Эл мугалими» (2003).

Кыргыз элинин маданиятынын, билим берүүсүнүн өсүп-өнүгүүсүнө зор салым кошкон чыгаан мугалимдин педагогикалык ишкердүүлүгү башкаларга дайыма үлгү болуп кала бермекчи.

(«Кутбилим») (160 сөз)

Чыгармачылык жат жазуусу

Адам канчалык адилет болсо, адилеттикти ошончолук туура түшүнөт. *(Цицерон)*

Таланттуулар эчен жыл алдын ала билишсе, улуу кемеңгерлер эчен кылым алдын ала билишкен. *(О. Бальзак)*

Акмак мени бийлейт деп – наалыса, акылдуу элди мен бийледим деп наалыйт. *(Конфуций)*

Акылдуулук менен акмакчылыктын айырмасы – бири аз сүйлөп, көп ойлосо, экинчиси көп сүйлөп, аз ойлойт. *(В.О. Ключевский)*

Түнгө – жылдыз, талаага – гүл кандай көрк берсе, акылдуулук да адамга ошондой көрк берет. *(Д. Бокаччо)*

Сүйлөгөндү үйрөнүш үчүн адамга 2 жыл убакыт көптүк кылса, унчукпоону үйрөнүш үчүн 60 жыл аздык кылат. *(Фейхтвангер)*

Бакыт тула бойдун рахатына байланыштуу болсо, буурчак жеген букадан бактылуу жан болбос эле. *(Гераклит)*

Кузгун болуп, көп жашагандан көрө, кыраан болуп аз жашаган артык. *(Эпиктет)*

Өмүрдү баалай билбеген адам, эч качан анын баркына жете албайт. *(Д. Тарибальди)*

Улуу тоскоолдуктар болбой, улуу иш жаралбайт. *(Ф.Вольтер)*

Күн асмандын нур чачкан көркү болсо, абийир адамдын нурданган көркү. *(Д.Бокаччо)*

Досундун тепкенинен коркпой, касындын өпкөнүнөн корк. *(А.Туей)*

Алты баштуу ажыдаардан коркпой, ала сөздүү адамдан корк. *(Кытай санжырасы)*

(«Залкар ойлор»)

Текшерүү жат жазуусу

БУБУСАРА БЕЙШЕНАЛИЕВА

Бүбүсара Бейшеналиева – 1926-жылы 17-майда азыркы Аламүдүн районундагы Ташдөбө кыштагында дыйкындын үй-бүлөсүндө туулган. 1936-1941-жылдары Ленинград хореографиялык окуу жайында окуп, 1941-жылдан Кыргыз мамлекеттик опера жана балет театрынын солисти 1946-жылдан башкы солисти болуп эмгектенген. 1947-жылы Кыргыз ССР эмгек сиңирген артистигине жеткен.

Б. Бейшеналиеванын күчтүү хореографиялык таланты «Чолпон» жана «Раймонда» спектаклдеринде ачык-айкын байкалган. Ал улуттук жана классикалык балет спектаклдеринде ар кыл мүнөздөгү образдардын бүтүндөй бир галереясын жаратып, өзүнүн көп кырдуу артисттик талантынын бардык көркү менен ар тараптан ачууга жетишкен.

Б. Бейшеналиева кыргыздын балет өнөрүнүн даңкын көп жерге чыгарган. Ал катышкан «Чолпон» балет фильми дүйнөнүн 60 тан ашуун өлкөсүндө коюлган. Жасаган эмгеги

бааланып «СССРдин эл артисти» наамын алган. 1967-жылы Кыргыз ССРинин Токтогул атындагы мамлекеттик сыйлыкка татыктуу болгон.

Баарыдан мурда ал эл таалайына чанда бир туш келген табылгыс жан эле. Кыргыз элинин маданий жактан дүркүрөп өркөнү өскөн бүткүл соңку жаңы доорунда Бүбүсара Бейшеналиева анын айдың-тунук асманында балбылдап жанып чыккан улуттук биринчи жылдыз болду.

Узакка созулган катуу оорудан кийин 1973-жылы 10-майда каза болду.

(“Аялзатка таазим”) (156 сөз)

Текшерүү жат жазуусу

Кымыздын дарылыгы

Кымыз – көбүнчө бээ сүтүнөн ачытып жасалган кычкыл суусундук. Биздин өлкөдөгү алтайлыктар, кыргыз, башкырт, бурят, казак, калмак кара калпак, сыяктуу мурунку көчмөн элдерде кымыз жасоо эзелтен эле белгилүү.

Кымыз сабага жана челекке ачытылат. Бээ сүтүндө түрлүү тоют-чөптөгү пайдалуу заттардын бузулбай сакталып калышы, кымызды дарылык касиети бар жагымдуу ичимдик кылат. Кымызды ачыткан микроорганизмдер ачытуунун негизги продуктуларын (сүт кислотасы, спирт, көмүр кычкыл газы ж.б.) жаратат да, кымызда баалуу антибиотик заттарынын топтолушуна жардам берет. Организмге жагымдуулугу, пайдалуулугу, минерал заттардын көптүгү жагынан бээнин сүтүнөн жасалган кымыздын артыкчылыгы чоң. Кымызда А, В, С, витаминдери, сүт кислотасы, кант, минерал заттар, май, көмүр кычкыл газы болуп, алардын көптүгү жылкы оттогон жайытка жараша болот.

Кымыз туберкулез ооруларында, аз кандуулукта, ошондой эле өнөкөт бронхитте, энтероколитте ж.б. врачтын көзөмөлүндө өлчөмү менен ичсе абдан пайдалуу болот.

Кымыздын ден соолукка жагымдуулугун жана ар кандай дарттарга даба экендигин көптөгөн окумуштуулар жана жазуучулар да белгилеп кетишкен. Алсак, улуу жазуучу Л.Н.Толстой өмүрүнүн акырына чейин бир нече ирет кымыз

менен дарыланган. 1885-жылы анын аялы Софья Андреевна: «Л.Н. Толстой кымыз ичип, ден-соолугун чыңдап, күнгө денеси карайганга чейин күйүп, жакшы эс алды,» – деп жазган. Врач В.И. Даль (1841-жыл) кымызга жогору баа берип, мындай деп айткан: «Кымыз адамдын суусунун кандыруу менен кандай гана ысык болбосун, денени бирдей температурада кармайт: Кан жүгүрүү системаларын жөнгө келтирип турат. Адамдын тамакка болгон табитин ачат. Ички органдардын нормалдуу иштешине кеңири шарт түзүп, сергектикке алып келет». Кымызды курорттордо, санаторийлерде жана эс алуучу жайларда ден соолукту чыңоо үчүн сунушталат.

Кымыздын жогоркудай тендешсиз касиеттерин эске алып, кийинки жылдарда кымыз өндүрүүнү көбөйтүү менен аны кеңири пайдаланып, оорулуу адамдарды дарылоо максатында камкордуктар жүргүзүлүп жатат.

(«Ден соолук» эңц.) (150 сөз)

БИШКЕКТИМ – МЕКЕНИМДИН БОРБОРУ

Бишкек шаары – эгемендүү Кыргыз Республикасынын борбору. Улуу жибек жолу ушул жерден өткөн. XIX кылымда чеп болгон. Ал жерде сарбаздар турган. Ушул аймакта Бишкек баатырдын жашагандыгы тууралуу да айтылат. Анын күмбөзү да бар эле. Жер ошол кишинин атынан калган дешет, кийин анын атын толук айта алышпай, «Пишпек» дешкен.

Шаар адегенде расмий пишпек аталган, кийин ушул жерде туулган Кызыл аскерлердин жетекчиси Михаил Васильевичтин аты менен Фрунзе деген наам алган. Михаил кыргыздардын тоолорун кыдырган, кыргыз тилинде сүйлөй алган, жергиликтүү элдин салтын жакшы билген. Азыр М.В. Фрунзенин үй музейи шаардын орто ченинде өзү жашаган үйгө уюштурулган.

Эгемендүүлүк алган соң шаардын аты тарыхый ысымын алып, Бишкек аталды.

XIX кылымда бул шаарга алгачкы келген орус, украин, немец, дыйкандары, дарыгерлери, соодагерлери, багбандары аймакты жашылдандырууга, каналдарды курууга катуу

киришкен. Ошол жылдары эле азыркы «Каражыгач багы», «Эмен паркы», «Эркиндик», «Жаш гвардия» сейил багы жайгашкан жердеги бак-дарактар тигилген. Шаардын таза, жашыл болуп турушуна Ала-Арча, Аламүдүн суулары жана ошол капчыгайлардан келген тоонун абасы таасир этет.

Бишкектин башкы аянты – «Ала-Тоо» деп аталат. Ал жерде мамлекеттик тууну аскерлер ардактуу кайтарууга туруп күзөтөт. Эгемендүүлүк күнүндө, Нооруз майрамында бул жерде аскер парады жана ар кандай элдик көңүл ачуулар, оюндар болуп, ага мамлекет башчысы катышат. Борбордук аянттын жанында Улуттук тарых музейи, Кыргызстан Элдери ассамблеясынын имараты, Өкмөт үйү жайгашкан. Ушуга жакын жерде алгачкы кооз имарат «Ала-Тоо» кинотеатры тарыхый эстелик катары дагы эле көрктүү болуп турат.

«Эркиндик» сейил багы – жаштардын сүйүктүү жайы. Ал жерде балдар үчүн да ойной турган аянтчалар курулган.

Улуттук филармониянын астында Манас баатырдын жана анын акылчысы Бакай атанын, жары Канкейдин айкелдери бар. Манасчылардын эстеликтери да ушул жерде.

Борбор калаага Курманжан датканын Т. Сатылгановдун, А.Осмоновдун, А. Токомбаевдин, Т. Үмөталиевдин, Б. Бейшеналиеванын, У. Салиеванын, Ж. Бөкөнбаевдин, М.В. Фрунзенин, И.В. Панфиловдун, Ормон хандын эстеликтери орнотулган.

Шаардыктардын эң сүйүктүү жери – базарлар. Эң чоң «Дордой» жана «Ош» базар комплекстери, андан башка «Орто Сай», «Аламүдүн», «Баткен», «Бакыт» базарлары орун алган. Бул жерлерде жашылча-жемиштердин, мөмөлөрдүн өтө көп түрлөрү сатылат.

Бишкек – жаштардын шаары. Мындагы жогорку окуу жайларында миңдеген жаштар окуйт. 80 ден ашык мектептер өспүрүмдөргө билим берет.

Эгемендүүлүк жылдарында шаардын четине жаңы конуштар өсүп чыкты. Алар «Ак Өргө», «Арча Бешик», «Эне Сай», «Келечек», «Көк Жар», «Кара Жыгач» жана башкалар. Буларга жаңы мектептер салынды.

(«Шоокум»)

(160 сөз)

Түшүндүрмөлүү жат жазуу

СУЛАЙМАН ТООСУ

Сулайман Тоосу – Ош шаарындагы Ак-Буура суусунун сол жээгиндеги тоо. Ал «Тахт-и Сулайман» («Сулайман тактысы») деп да аталат. Теңир-Тоолук тарыхчы (13-кылым) Жамал Карши:

– Ошто Барака жана Банака деген эки тоо бар: Бараканын жанында Сулайман ибн Дауддун вазири Асаф ибн Бурхийанын бейити бар, – деп көрсөтөт.

16-кылымда бул тоого султан Бабыр чакан ак үй (хужра) курдурган. Ал кийин 20-кылымдын 60-жылдары бузулуп, кайрадан 1989-жылы калыбына келтирилген.

Азыр тоонун чокусунан түтүк аркылуу суу чыгарылып, айланасына бак-дарак тигилген. 1977-жылы Кыргызстандын тарыхын тааныштыруучу бир нече залдан турган өзүнчө музей ачылган.

(«Эл таануу»)

МНАСТЫН КҮМБӨЗҮ

Манастын күмбөзү – орто кылымга таандык архитектуралык эстелик. Талас шаарынан 15 километр чыгыш тарапта, Кеңкол суусунун боюнда. Эпос жана эл ичиндеги уламыш боюнча Манаска арналып, жары Каныкей тарабынан тургузулган.

1893-жылы академик В.В. Бартольддун Орто Азияга жасаган илимий саякатында жана 1895-жылы Ташкен шаарындагы археология ышкыбоздорунун Түркстан ийриминин уюштурулушу менен Манастын күмбөзү изилдене баштаган. Ошол жылдары В.В. Бартольд Манастын күмбөзүнүн абалы, негизги архитектуралык мүнөздөмөлөрүн кагазга түшүрүп, ченөө иштерин аткарган.

1923-жылы Түркстандагы архитектуралык эстеликтерди мамлекеттик корукка алуу тууралуу атайын декрет кабыл алынгандан кийин Манастын күмбөзү мамлекет тарабынан коргоого берилген.

Күмбөздүн качан курулгандыгын жана анын башкы фасадындагы «куфи» жазмасындагы жазууну 1938-жылы А.М. Беленицкий изилдеген.

1968-жылы күмбөз толугу менен калыбына келтирилген. Жер титирөө келтирген залалга байланыштуу жана «Манас» эпосунун 1000 жылдыгына карата күмбөз 1993-94-жылдары кайрадан реставрацияланган.

(Кыргыз тарыхы энциклопедиясы) (105 сөз)

Текшерүү жат жазуусу

НУРМОЛДО – ТУҢГУЧ АГАРТУУЧУ

XX кылымдын баш жагындагы мезгилде кыргыз элинин алгачкы агартуучулары катары Ишеналы Арабаевди жана Касым Тыныстановду атап келгенбиз.

Кийинки тактоолорго жана илимий иликтөөлөргө караганда, алардан мурун атактуу акын Наркул уулу Нурмолдо туңгуч агартуучу экендиги далилденди. Алсак, буга XIX кылымдагы жана XX кылымдын башындагы Нурмолдонун агартуучулук, педагогикалык иш-аракеттери күбө болуп отурат.

Ал 1938-жылы Ала-Бука районунун Кош-Терек айылында туулган. Такталган маалыматтарга караганда, өз мезгилинде Нурмолдо бүткүл Түркстанга атагы чыккан билимдүү, таланттуу акын, элдик чыгармаларды мыкты аткарган өнөрлүү инсан болгон. Ошондой эле, өзгөчө дарыгерлик билгичтиги менен ооруларды айыктырган, келечекте боло турганды алдын ала айткан олуялык касиеттери менен таанылган.

Нурмолдо Кыргызстандын бүткүл түндүк, түштүгүн кыдырып, жакшы билгендиги жана /рүмчү, Кашкарда, батышы Казанда болгондугу маалымдалган. Индиянын Кашмиринде беш жыл жашап, бардык жерден өнөр, билим үйрөнгөн. Көптү үйрөнүүгө, тажрыйба алууга далалаттанып, барган жеринде өз өнөрүн да тааныштыруу менен төгүп ырдаган.

Анын даанышмандыгы, ойчулдугу кып тил билгендиги жөнүндө окумуштуу Советбек Байгазиев мындай деп

бс лгилеген. «Нурмолдо Мекке менен Мединага чейин жетип, блр нече тилде сүйлөп, кругозору кең, масштабы чоң философ адам болгон».

Нурмолдо улуу акын гана эмес, учурунда чыгаан педагогдугу, таланттуу мударистиги менен да таанылган.

XIX кылымда мусулман элинин сабаттуулугун ачууда чоң кызмат көрсөткөн Наманган шаарындагы Молдо Кыргыз медресесинен окуп, кийин өзүнүн жөндөмдүүлүгүнө карай ушул окуу жайында мугалим болуп иштеп калат. Бул медреседе иштеп жүрүп, өзүнүн мугалимдик чеберчилиги менен билим бергенин көп белгилешкен.

Нурмолдо Токтогул, Жеңижок сыяктуу улуу акындардын устаты болгон.

(С. Байгазиев) (200 сөз)

Чыграмачылык жат жазуусу

АНТ

Ант – сөзгө, ишке, кыймыл-аракетке бекем туруу убадасы. Ант жоопкерчиликте, достошууда, жашыруун иштерде колдонулат. Антты бузуу жүзү каралык, наадандык катары каралган.

Эл ичинде «Ант урсун» деген каргыш өкүм сүргөн. Антташууда кылычтын мизин өөп: «эгерде антты бузсам, көк кирип, кызыл чыксын» деп убадалашкан. Ошондуктан антты аткарууга көзү жетпесе, андай адам ант берүүдөн качкан.

(«Эл таануу») (51 сөз)

ЖУСУП БАЛАСАГЫН

Жусуп Хас Хажиб касиеттүү кыргыз жеринде, Сары Өзөн Чүйдөгү Баласагын шаарында, азыркы Токмок шаарынын жанындагы Буранада жарык дүйнөгө келген. Кийин атактуу адам болгондо Жусуп Баласагын деп аташкан. Бул Баласагында жашаган Жусуп дегенди туюндурат. Жаш кезинен терең билим алып, өз доорунун ойчул акындарынын ири алдында болуп, чыгармасында калайык-калктын турмушун кеңири чагылдырган. Даанышмандын «Куттуу

билим» дастаны ошол кездеги түрк элдеринин тилинде жазылган туңгуч китеп болгону менен да өтө баалуу.

Акын Жусуп Баласагын «Куттуу билим» дастанын акыл-ою жетилип, чыгармачылык күчү толуп-ташып турган курагында он сегиз айдын ичинде жазып бүтүргөн. Бул китептин өзөгү айрым өзгөрбөс түбөлүктүү түшүнүктөрдөн турат. Биринчиси – адилет, экинчиси – дөөлөт, үчүнчүсү – акыл, төртүнчүсү – каниет делип, алардын ар бирине түркчө өз аттары ыйгарылган. Алардын ортосундагы өз ара сүйлөшүүлөр, суроо, жооптор аркылуу санжыра чечмеленет.

(«Шоокум») (122 сөз)

МАТЕМАТИКА САБАГЫ

Математикалык билим берүү акыл эстин өсүп өнүгүшүнө түздөн түз таасирин тийгизип, ой жүгүртүүнүн сынчылдыгын, ийкемдүүлүгүн, жогорку деңгээлин калыптандырат. Ошондуктан, математиканын турмуштагы ролу, өзгөчөлүгү математикалык маданияттын мааниси азыркы учур үчүн жогору бааланууда.

Адамзаттын акыл-эсинин жогорку деңгээлин, чыгармачыл ой жүгүртүүлөрүн камсыз кылуучу анын математикалык маданияттуулугун калыптандыруунун чоң мааниси бар. Анын символдордон турган өзгөчө тили да, бардык адам үчүн бирдей реалдуулукту, тактыкты жана жөнөкөйлүктү талап кылгандыгы менен айырмаланат.

Эгерде окуучулар башка предметтерди мыкты окуп, математика предметине кош көңүл мамиле жасай турган болсо, анда ой жүгүртүүнүн жогорку деңгээлин колдоно албай калышы мүмкүн. Математикалык билимдин таасирине, күчүнө таянып, калган предметтерди да талаптагыдай өздөштүрүүгө болот. Анткени ал окуучунун логикалык туура ойлоосун, акыл-эсин, ой жүгүртүү мүмкүнчүлүгүн өстүрүүдөгү ролу чоң.

Математиканын өзгөчөлүгү, артыкчылыгы боюнча улуу окумуштуулар жана даанышмандар төмөндөгүдөй пикирлерин айтышкан. Орус элинин окумуштуусу М.В. Ломоносов: «Математика – бул бардык так илимдер жазылган тил», – деп

айткан. Ал эми улуу педагог М.В. Калинин болсо: «Математика акылды тартипке келтирет, ал акылдын гимнастикасы», – деп баалаган. Бул сыяктуу акылдуу ойлор, накыл сөздөр математикалык билимдин зарылдыгын, артыкчылыгын белгилеп, предметти мыкты окуусуна чакырат.

Бүгүнкү компьютердик заманда математикалык маданият менен ар кандай кызматты, өндүрүштүк тармакты ишкердүүлүк менен башкара алууга чоң өбөлгө түзүп, интеллектуалдуулукту арттыра тургандыгына басым жасоого болот.

Бул жалпы масштабдагы мааниге ээ болгон маселеге бүткүл дүйнөлүк коомчулук көңүл бурууда. Эл аралык математикалык союзунун сунушун ЮНЕСКО колдоого алып, 2000-жыл Эл аралык «Математика жылы» деп жарыяланды.

Математика – дүйнөнү таанып билүүнүн негизги ачкычы, илимий-техникалык прогресстин базасы жана инсандын өсүп өнүгүшүнүн эң маанилүү компоненттеринин базасы.

(К. Адиева) (201 сөз)

Текшерүү жат жазуусу

МУГАЛИМ – БИЛИМ КҮЗГҮСҮ

Ар бир жаңы нерсе өзүнөн-өзү эле даяр бойдон түшө калбасы белгилүү. Андыктан жаңылык менен кошо акыл-эс кошо жүрөт. Билим деген – бул бардыгынан мурда эмгек, болгондо да сүймөнчүктүү, бактылуу эмгек. Ал эмгек канчалык ырааттуу сергек болсо, биздин түшүнүгүбүз да ошончолук терең, бекем жана тунук болмокчу. Билимдин чеги жок деген акылман сөз бар. Акылсыз адам гана бардыгын билемин деп мактанышы мүмкүн. Ал эми билимдүү адам улам жаңыны үйрөнгүсү келип, бу дүйнөнүн сырын эч убакта толук билип болбостугун сезип келет. Аздыр-көптүр өмүрүндө жок дегенде тигил, же бул нерсени үйрөнүп калууну самайт. Өзүнүн билгенине эч качан топук кылбайт.

Адам баласынын инсан катары калыптануусундагы алгачкы баскычтары мектептен башталат. Мектеп окуучуларга билим берет, келечекке тарбиялайт. Билим берген мугалим-

дер билимдүү, өз предмети боюнча компетенттүү болушу талап кылынат. Окуучулар бийик адам сапаттарына ээ болуп, коом үчүн баалуулуктарды жарата алышы керек.

Коомдун өнүгүшү үчүн мугалимдин ролу зор. Анткени сабаттуу окуучулар гана коом үчүн пайда келтире алат.

Валерий Брюсов (акын, адабиятчы, тарыхчы, сынчы, искусствовед, котормочу, тилчи) өз өмүрүнүн акырында минткен экен: «Эгерде дагы жүз өмүрүм болгондо да баары бир көкүрөктү өрттөгөн муктаждыкты кандыра алмак эмесмин». Байыркы орус маданиятынын билерманы академик Д.С. Лихачев байыркы илим тарыхый жана рухий маданиятыбыздын бузула элек дыңы бойдон жаткандыгы, аны изилдеп чыгууга бир кишинин өмүрү жетпей тургандыгы жөнүндө айткан. Коомдун ишеничи – мугалимдер. Биз балдарыбызды мектептин мугалимдерине өткөрүп беребиз. Демек, өзүбүздүн келечек турмушубуздун ачкычы мугалимдердин колунда экен.

«Ала-Тоо» журналы (169 с.)

Чыгармачылык жат жазуусу

КЫРГЫЗСТАН

Кыргызстан – эгемендүү өлкө. Ал эгемендүүлүгүн 1991-жылы август айында алган. Кыргызстанда 5 миллиондон ашуун калк жашайт. Республикада жүздөн ашык ар түрдүү улуттун өкүлдөрү ынтымактуу турушат.

Жер астынан көптөгөн кен байлыктар казылып алынат. Алар: мунай, көмүр, темир, алтын, сурма, уран жана башка химиялык элементтер. Бул кендер өнөр жайында кайра иштетилип, эл чарбасынын түрдүү жактарында кеңири пайдаланылат.

Айыл чарбасында буудай, тамеки, пахта, картошка жана башка ар түрдүү жер-жемиштер өстүрүлөт. Кыргызстандын территориясынын көп бөлүгүн тоолор жана токойлор түзөт. Ошол себептүү мал чарбачылыгы экономикада негизги орунда турат.

Республикада билим берүү, илимий прогресс, интеллигенция жана ар тараптуу компетенттүүлүк, маданият,

спорт сыяктуу тармактар да жакшы жолго коюлуп заман талабына ылайык өсүп өнүгүүдө.

(93 сөз)

Эркин жат жазуусу

МЕНИН МЕКЕНИМ

Ар бир адамдын өз мекени бар. «Мекен» деген сөз кыргызда – ата-бабанын жери, туулуп-өскөн дегенди билдирет. Ал, албетте, бүт эле гүлбакча эмес. Мен азыркы дүйнө жөнүндө кеңири сөз кылардан мурда өзүмдүн өмүр башатыма ой жүгүртөм. Абдан сагындырып, бир көрүүгө куштарланткан Талас жергемди, ак карасы аралаш жаткан өз келбетинде көз алдыма элестетүүгө аракеттенем.

Эгер мен аалам койнун аралаган космикалык саякатта жүрүп, жер жөнүндө ойлончу болсом, сөзсүз, аны өз айылым Шекердин образы аркылуу элестетерим бышык. Анткени менин башатым ошо – Шекер. Ушул жерде аталарым жана бабаларым жашаган. Ушул жерде мен жарык дүйнөгө келип, турмуш тааныгам, өз тагдырымды тапкам.

Ата Журт деп аталган туулуп өскөн жердин тирлик тартиби, салт-санаасы, ыр, жомогу, жаратылышы, абасы – бүткүл турпаты адамдын Адам болуп калыптанышында жана өз тагдырына ээ болуусунда зор таасири бар экендигине бекем ишенем.

Биздин айылдын абышкалары ар бир баладан: «Кана, жети атаңды айт!» – деп катуу талап менен сурашаар эле. Элдин акыл-эс мурасы да, муундардын байланышы да мына ушуга негизделген.

(Ч.А.) (130 сөз)

Чыгармачылык жат жазуусу

1. Кыргыз элинин маданияты – миндеген жылдардан бери карай түптөнүп, калыптанып келе жаткан маданият. Ошон үчүн ал дүйнөгө «Манасты», Калыгулдай олуяны, Токтогулдай ырчыны, Карамолдодой комузчуну, Чыңгыздай залкар жазуучуну жаратты.

Кыргыз Республикасынын Конституциясы, Кыргыз Республикасынын Президенти, Кыргыз Республикасынын Гимни, Кыргыз Республикасынын Жогорку Кенеш, Кыргыз Республикасынын Өкмөтү, Бириккен Улуттар Уюму, ж.б.

2. Сен эми билекти түрүнүп, өз турмушунда бурулуш жаса. Ал күндөлүк турмушундун бир калыпта кылдыраган көндүм агымын өзгөртөт. Өзүңдүн жалкоолугуна, кенебестигине, жандын тынчын жакшы көрүүчүлүгүнө, чечкинсиздигине аеосуз түрдө күрөш ач. Өзүңдү өзүн башкара билүүгө өжөрлүк менен талаптанып, алдына бир айдындуу максат коюп, аны ишке ашырууга шымаланып кириш. (С. Байгазиев)

Терме жат жазуусу

КОЖОМКУЛДУН ТАШЫ

Кыргыз элинин сыймыгы Каба уулу Кожомкул балбандан (1888-1955) 47 жаш курагында бою 1 метр 97 сантиметр, салмагы 164 килограммга жеткен, 52-өлчөмдөгү өтүк кийген. Орустун балбандары И. Поддубный, И. Заикинден да зор болгон. Казак элинин атактуу балбаны Кажы Мукан Кожомкулдун көкүрөгүнөн келген. Кожомкул бабабыз 22 жашында Суусамыр өрөөнүндөгү Арамза деген жердеги бийиктиги 1 метр 60 сантиметр, жоондугу 1 метр 89 сантиметр келген ташты (салмагы 1 тоннага жакын) жүз кадам жерге көтөрүп барып жерге күч менен уруп киргизген. Эл аны Кожомкулдун ташы дешет. Мындай таштар Бөйрөк, Кең-Суу, Жоо-Жүрөк, жайлоолорунда, Кетмен-Төбөдө да бар. Чүйдөн Суусамырга баратканда аты баспай калып, аны Төө-Ашуудан өзү көтөрүп ашкан. Атасы да эр сайышка түшкөн. Кожомкул күрөштө да, эңиште да өмүр бою эч кимге алдырган эмес.

Бирок ушунча зор күчкө эгедер болгон бабабыз бир да жолу мактанган эмес экен.

(«Улукман» гезити) (80 сөз)

ЖЫЛКЫНЫН АСЫЛДЫГЫ

Жылкы жашыл төрлөрдүн бетеге туланын, гүлдүн бүрлөрүн оттогондуктан, желинин тээп чыккан сүтү – дары. Ал дайыма чуркагандыктан, жегенин-ичкенин жакшы сиңирет, организми таза болот. Сабага бишкектелип бышылган сүтү ышталган чаначтарда, көөкөрлөрдө жакшы ачыйт. Айрыкча, ак кодол тууралып, куйрук май, бал кошулуп бышылган кымыз күчтүү. Такай кымыз ичкен жигит алибеттүү москоол күчтүү келет.

Башка малдын денеси жараланса, чымын чычып курттайт, учурунда дарылабаса мал өлүп калат. Ал эми жылкынын эти курттаса, ириң сорулгуча жеп таза этине жеткенде курт өлөт. Жылкынын тери жыттанган жерге жылан жолобойт. Талаага конгон адам жылан жолобосун деп ээр-токумун, тердигин, желдигин, ичмегин жанына жайып салат. Жылан чаккан кишиге аттын терин ичирип айыктырышат. Демек жылкынын эти, сүтү, күчү гана эмес, тери да пайдалуу.

Жылкы ылай суудан, чөөттөн ичпейт. Ал тоо суусунан, көк кашка муздак булактан тандап ичет. Ал эми жылкынын майы чыкылдаган суукта да эрип турат. Жылкынын этин канчалык жесе, ошончолук денеге бат сиңип адамды сергек алып жүрөт. Жылкы алдыңкы туягы менен чапчыганда күбүр карлар урап түшөт. Ураган карды чапчып ыргытып, алдында уйпаланып жаткан туланды кар аралаш сугунат. Бээлер кар тээп эң мурда кулундарына чөп ачып берет, алар кардыгып алган соң, өздөрү оттоого киришет.

Чыгармачылык жат жазуусу

МАНАС БААТЫР БАЯНЫ

Манас баатырдын элдик иштери эпостун биринчи бөлүгүнүн негизги мазмунун түзөт. Ал душманынан жеңилип, чабылып, чачылган кыргыздардын башын бириктирет. Манас ата-бабасы жердеген мекенге кыргыздарды кайра алып келет. Бул бөлүмдө Манас согуштан жарадар болуп келип, каза болот. Манасты эли урматтап жерге коет жана эстелик тургузат. Мына ушундай окуялар менен биринчи

бөлүмү аяктайт. Манастын уулу Семетей жөнүндөгү окуялар менен эпостун экинчи бөлүмүнүн мазмуну куралат.

Сейтек – эпостун корутунду бөлүмү. Мында элдик жакшы идеянын жеңишке жетиши жөнүндө айтылат.

Эл кызматын кылган баатырлар өлбөйт. Баатырлардын ордун баскан азаматтар дайыма болот деген идея берилет. Эпостун 3 бөлүмүнүн негизгиси – Манас баатырдын өзү жөнүндөгү биринчи бөлүм. Анткени, эркиндик-тендик, көз каранды болбоо, биримдик, мекенди урматтоо, эл ишин баарынан жогору коюу сыяктуу элдин асыл ой тилектери, түшүнүктөрү өзгөчө даана, кенен жана зор таасир берерлик күчтө ушул бөлүмдө баяндалат.

(110 сөз)

МАЗМУНУ

Кирришүү.....	3
ОКУТУУ ОРУС, ОЗБЕК, ТАЖИК ТИЛДЕРИНДЕ ЖҮРГҮЗҮЛГӨН МЕКТЕПТЕРДЕГИ ЖАТ ЖАЗУУНУН МЕТОДИКАЛЫК МАСЕЛЕЛЕРИ.....	5
ЖАТ ЖАЗУУНУН ТҮРЛӨРҮН ТАЛАПТАРЫ.....	12
БЕШИНЧИ КЛАСС.....	15
АЛТЫНЧИ КЛАСС.....	46
ЖЕТИНЧИ КЛАСС.....	69
СЕГИЗИНЧИ КЛАСС.....	91
ТОГУЗУНЧУ КЛАСС.....	120
ОНУНЧУ КЛАСС.....	151
ОН БИРИНЧИ КЛАСС.....	169

«Кагаз ресурстары» басмаканасында басылды.
Ош шаары, А. Мамыров көчөсү, 86
Тел: (03222) 4 69 16



ОШ МАКЕДОНСКИ УНИВЕРСИТЕТ
БИТЕЛАНА
ИНВ № 150-007



972874